

2321

हरिद्विजय

સાચો સુયશ

અખ્યાસપ્રેમી ગુજરાતને જોઈ મારા રૂવન-
ના આઘા ધ્યેય સમા લોકસાહિત્યના અંશો-
ધનનો આ નિષ્કર્ષ મૂકું છું. તે પ્રસંગે મારા
મનની ઊંડી વ્યથાભરી એક વાત કહી
શાખું છું : યથાશક્તિ મેં મારા એક વર પ્રાતની
લોકવાણીનું આટલું અંશોધન ને દોહન કર્યું.
મનોરથ તો ગુજરાતભરના જુના વાણી
પોપડા ઉકેલવાનો હતો; પણ એ તો મનની
મનમાં વા રહી. હવે હું યુનિવર્સિટીના મહા-
લયમાં વિચરનારા હવેના ગુજરાતી જુવાનોને
આ સાદ પાડું છું કે થોડાક તો નીકળો, કાઢક
તો કમ્મર કરો! આપણા રાની પરબ ને કાળા-
પરબ, આપણા બીસો ને મારાગાઓ, આપણી
અવિશાળ રત્નાકરપટ્ટીના કેદાવવારી નાવિધે
અને શાખુંદાઓ, મનની પાસે હવેનું મનવાદ
અંદરી લોકવાણીને વીણી લાવી યુનિવર્સિટી-
ને દારૂ હાજર કરે. સાચો સુયશ વર
સાંપડશે—આપણને ને આપણી વિદ્યાભાદને.

૧૪૭૬

‘લોકસાહિત્ય’ના નિબંધનમાં

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

પો. ઓ. નં. ૬૭૮ • મું. બ. ૬-૧

પો. ઓ. નં. ૭૩ • અ. મ. દા. વા. ૬

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૮૮૬ કિમત ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ ૫૨૩૪૫૧

વર્ગીક ૩-૬

પ ર ક મ્મા

અવેરચંદ મેઘાણી

મુખ્ય વિદેતા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ-લિ૦
પો. બો. નં. ૬૭૮ : મુંબઈ-૧
પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ-૬

આવૃત્તિ પહેલી
ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૮૮૬
પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ ફૂલછાળ કાયાલય
પો. ખો. નં. ૯૭૮ રાણપુર
મુ'બદ-૧ (B. S. Ry)

કિંમત
અઢી રૂપિયા
[ટ. ખ. ૦-૩-૦]

મુદ્રક અને પ્રકાશક
નાથલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

અર્પણ
મારી બાને

નિવેદન

આ પુસ્તક લખાયું તેનું શ્રેય લાઈશ્રી ઉમાશંકરને જાય છે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું સંપાદન પોતાને સોંપાતાં એણે મને લખ્યું કે લોકસાહિત્યના તમારા સંશોધનકાર્યમાંથી કંઈક chips from the workshop (કેઢયમાં પડેલાં છોડિયાં) વીણીને બુ. પ્ર. માં આપતા જાઓ. એ સૂચના મળતાં મેં મારી ટાંચણ-પોથીઓનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં. કટકા બટકા ને કરચો, છોલ અને છોડિયાં, ઝીણી મોટી ખરખર પાને પાને વણવાપર્યાં પડી રહ્યાં જોયાં. આજ સુધી જે સંગ્રહો આપી ચુક્યો છું તેના ઉપર નવું અજવાળું નાખે તેવી નાની મોટી વિગતો, વાતિકો ને દૂચકા જડી આવ્યા.

તદુપરાંત એક વિચાર ચમક્યો : કે મારી સંશોધન-વાટ પર, મારા રજળપાટને માર્ગે મને જે જે જીવતાં જનો વાતો કહેનારાં ભેટ્યાં, તેમની ઓળખાણને અંતઃસ્થ કરી તેમનું ચિરસ્મરણ પણ કાં ન સંઘરી લઉં.

પરિણામ આ લખાણ. બુ. પ્ર. માં તો એ થોડાં પાનાંનું ત્રમાસિક હોવાને કારણે ન આપી શક્યો પણ 'બિર્મિ' માસિકમાં એની લેખમાળા 'ટાંચણપોથીનાં પાનાં'ના નામે ચાલુ કરી. 'બિર્મિ'ના સંપાદકના સાંઢસામાં જો ન અંપાયો હોત તો

નક્કરાઈમાં લખવાને ટેવાયો ન હોઈને આ બધો કુટારો સાત જનવારે પણ બંદા ન કરત ! આ તો તકદીર બોચી ઝાલીને પાણીમાં ઝીંકે છે તેને જ આભારી છે.

આનો ઘાટ એક આત્મકથા જેવો ઊતર્યો છે. પણ એ લેખકની આત્મકથા નથી (એવી કોઈ છેડતી સાંખી લેવા આત્મજીવન તૈયાર પણ નથી.) આ તો છે મારા વિષયની-લોકસાહિત્યની શોધનકથા. ‘ઊર્મિ’ ના વાચકોએ, વિદ્વાનો કે સામાન્યોના ભેદ વિના આ વાચનમાં રસ લીધો છે. જન-સામાન્યને એમાં ભરપૂર પડેલા કથાપ્રસંગો રસપ્રદ થયા છે, અને અભ્યાસીઓને એમાં પ્રકટ થતી મારી શોધન-પદ્ધતિની વિગતો થકી આનંદ ઊપજ્યો છે.

આવો લેખનપ્રકાર ખીજા કોઈ માણસે ખેડ્યો હોવાનું જાણ્યું નથી. એની અભિનવતા એ એનો ગુણ છે કે દોષ તે તો ખબર નથી. અભિનવતાનું ગુમાન આ આલેખનની પ્રેરણા રૂપ નથી, પણ પચીસેક વર્ષ સુધી જે મારાં પરિબ્રમણોનું ધામ હતું તે ગિરિશંગમાલાની ફરતો એક વાર માનસિક ચક્કર લગાવતો જાઉં એ એક જ તરંગને આભારી આ કાર્ય છે.

બોરાદ

૧૨ : ૨ : '૪૬

અવેરચંદ મેઘાણી

ક્રમ

પ્રયાણ પહેલું

૧ થી ૬૮

ટાંચણનાં પાનાં	૧
રીસાણ અને ફૂલવંતી	૧૭
સજણાં	૨૮
‘ઝોળીપો’ની વાતોનાં બીજ	૪૭
પોકારીને પાલો ભણે	૫૪
ખાંભીઓ જુહારું છું	૬૦

પ્રયાણ બીજું

૬૯ થી ૧૨૦

ગણજો ગોરી પીપળિયાનાં પાંદ રે	૭૦
‘ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર’ના શિલ્પી	૮૫
ખંઢકો આવી ને બહાદુરો રડયા	૯૯
વાતડાદ્યાઓ વિદાય લે છે	૧૦૭

પ્રયાણ ત્રીજું

૧૨૧ થી ૨૧૧

ધર રહેશે, રહેશે ધરમ	૧૨૨
એકલિયો બહારવટિયો	૧૩૪
સંતદર્શન કરાવનારા	૧૪૩
મારી મેંદીનો રંગ ઊડી જાય રે	૧૬૦
ત્રાગડે ત્રાગડે	૧૭૬
કીર્તિલેખ કેના રચાય છે ?	૧૮૩
પરક્રમ્માનો પહેલો પોરો	૨૦૦

ટાંચણનાં પાનાં

લોક સાહિત્યને ખેડતાં ખેડતાં આજ ચોવીસેક વરસની અવધ થઈ. પત્રકારત્વને ધંધાર્થી ખીલે બંધાયાં બંધાયાં, ગળે પડેલી રસીએ જેટલે કુંડાળે ભમવા દીધો તેટલો પ્રદેશ ખેડી શકાયો. એકધારું અને અર્વાચીન એ ખેડાણુ થઈ શક્યું હોત તો વધુ વાવેતર ન કરી શકાયું હોત ! લોકપ્રદેશ જેટલો જોયો તેથી દસ-વીસ ગણો જોઈ ન શકાયો હોત ! ચારણોને, આરોટોને, વાતડાણાં અન્ય માણસોને, રાસડા ગાનારી ને કથાઓ કહેનારી માતાઓને, બહેનોને, તુરીઓને, ભજનિકોને, દરબારોને, મુસદ્દીઓને, પોલીસ તોફરીઆતોને, ધાંચીને, મોચીને, માળીને, મીરને, રખેડરને, જેટલાને મળાયું તેના કરતાં પચાસગણી વધુ સંખ્યામાં મળાયું હોત તો આજે ભરાયાં છે તેના કરતાં કેટલાં વિશેષ પાનાં, મારી ટાંચણુ-પોથી-ઓનાં ભરાયાં હોત ! પણ જો પત્રકારત્વની સ્ફૂર્તિ ન હોત તો લોક-સાહિત્યનો આ રસ જીવતો રહી શક્યો હોત શું ? અભ્યાસની જડતા ન આવી જત ?

ટાંચણની પોથીઓ આજે મારી સામે પડી છે. કેટલાં પાનાં હશે ? બે ત્રણ હજાર તો જરૂર હશે. એ પાનાં કોઈ કોઈ વાર ઉથલાવું છું, અને ચોવીસ વર્ષોના આ પ્રદેશનાં પરિભ્રમણોનું પુનરાવર્તન અનુભવાય છે. એક દળદાર પોથીના પહેલા પાના પર—

માગશરે મારગડે રમતાં
ભેળાં બેસી ભોજનિયાં જમતાં
હરિને હવે નથી ગમતાં રે
ભરમ્યા ભૂદર શું ના'વ્યા !

એમ માગશર, પોપ, માહ, અને—

કાગળ માસે ફેર ફેર હોળી,
નારી પેર ચરણાં ને ચોળી,
કેસુડાં બહુ રે છાંટયાં બોળી-ભરમ્યા.

એવી લોકવિરહિણીની આખી બારમાસી કોણે ને ક્યારે લખાવી ?
નામ નથી, તારીખ નથી, સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શી છે તે હું
જાણ્યો નહોતો. પણ હૈયાની કારે ટાંકેલ છે નામ ઠામ ને તારીખ.
એ તો રાણપુર ગામના હરિજનવાસના ઢેઢ ધૂડાનું ગાયેલું.

ધૂડો ઢેઢ

ધૂડો અમદાવાદ રળતો. હોળીએ ને ગોકળઆઠમે ઘેરે આવતો.
કાને બહેરો, બોલવે દયાતા સાદવાળો, પચાસેક વર્ષનો શ્વેતવસ્ત્રો
ધૂડો, એ બેય તહેવારે ઢેઢવાડાનાં નરનારીઓને ઘેઝાં કરતો. કડતાલ
બજવતો ને છલાંગો મારતો ધૂડો, વિશાળ કુંડાળે ગવરાવતો. એના
રાસડા ગરમા ઝીંઝતી સ્ત્રી-પુરુષોની મિશ્રમંડળી ધૂડાના કરતાં બેવડી
ઝુકાઝુક મચવીને ગાતી ધૂમતી. કોઈ કોઈવાર ધૂડો ખડીઓ લઈને
આવી ઓફિસે બિભો રહેતો, લખતાં લખતાં માથું બિંચું ન કરું
ત્યાંસુધી ચૂપચાપ બિભો રહેતો, નજર કરું એટલે માગે: ‘રશનાઈ
આપો !’ ‘કાગળ આપો !’—

ક્યાં છે આજે એ ધૂડો ? છેડે છેડે દીડે બે ત્રણ વર્ષો વહી
ગયાં. અંધાપો આવી ગયો હતો. રશનાઈ માગી તે આપી હતી કે
નહિ ? ‘હમણાં કામમાં છું, હમણાં જાવ, પછી આવજો,’ એમ
કહીને વળાવ્યો હતો શું ? પાછો આવ્યો જ નથી. ક્યાં છે ? તપાસ
પણ કરાવી નથી. જીવે છે કે નહિ ? હરિજનવાસ તો પડોશમાં જ
છે, તો યે વાવડ લીધા નથી ? ધૂડે તો ગીતો ઘણાં આપેલાં.

જીવ ખારો

પાનાં ફેરે છે, ધૂડે આપેલ હાલરડાં અને ‘માતાનો વડો’ વાળું
ગીત પાછળ જાય છે, અને એની પડખોપડખ એક બિઝટી જ જીવન—

ગતિને યાદ કરાવતું પાનું ઊધડી પડે છે. લખ્યું છે—‘ભૂચર મોરી.’ મારી ‘સમરાંગણ’ નામની મોટી વાર્તાનો જે મધપૂડો રચાયો તેનું પ્રથમ મધુબિન્દુ મૂકનાર એ કોણ હતું? નામ નથી. મિતિ કે ઠામ નથી. અન્વેષક ત્યારે અડખંગ હતો! યાદ આવે છે. યાદ આવે છે— જીજી બારોટ. એને લખીને છેક બરડા પ્રદેશથી તે કાળના અમલદાર મિત્ર ભાઈશ્રી મોહનલાલ રૂપાણી આવેલા. યાદ આવે છે મીડું મોં, મીડપભરી બારોટ—જાન, હસમુખો ચહેરો. ટાંચણ આમ છે—

“જેસા વજીરની વડુ: થાન લખડે: લૂગડાં ધોવામાં અડચણ: થાન અંભે નાખેલ: નાગડો ધાવે પાછળ ઊભો ઊભો.

“જામ :—જેસા ડાડા ! હી જોરાર કીજે ધરજી હુંદી !

(તૂટેલ આઉવાળી ભેંસ—ગાય ‘જોરાળ’ કહેવાય.)

“જેસો :—અંજા ધા થીંદા ઈ અગીઆં ન્યારજા.”

(એના જે ધા થાય તે આગળ નિહાળજો.)

પછી તો દુહા ટાંકેલ છે. ઉપલું ટાંચણ જે માર્મિકતાથી ભરેલ છે તેને વાંચકો નહિ સમજે. પણ મારી નજરે તો એ બનાવ હજી થે બની રહેલો, ચાલુ સ્થિતિમાં, એક સોરડી નદીને આરે, દેખાયા કરે છે. મારી ‘સમરાંગણ’ની આખી ય વાર્તામાં એ એક જ પ્રસંગે બળ પૂરું. સૌરાષ્ટ્રમાં શહેનશાહ અકબરશાહની મોકલેલ સૌપહેલી ચઢાઈ; અને અમદાવાદના અકબરશત્રુ શાહ મુઝફ્ફર નહતુના આશ્રયદાતા સોરડી ઠાકોરો સાથે એ અકબર—ફોજના ભયાનક જીલ્દનું નામ ભૂચર મોરીની લડાઈ. ભૂચર મોરી : કોઈ મહાકાવ્ય મહાગાથાને દિપાવે તેવો મામલો: અને એમાં નાયકપદે મૂકી શકાય તેવા સુરાપરા લાડકપુત્ર નાગડા વજીર નામના જે જીવાન પાત્રની માવજત મેં ‘સમરાંગણ’માં ઊધડતા પાનાથી માંડીને કરી છે, તે પાત્રનું પ્રથમ બીજગરોપણ મારી કલ્પનામાં ઉપજા કચ્છી શબ્દો વડે મૂકીને જીજી બારોટ આલ્યા ગયા.

જીજી આરોટને શામાટે આટલા જલદી વળાવી દીધા? એક તર-
ફથી અખબારના સંપાદનમાં પૂરો સમય આપવો પડતો. બીજી તર-
ફથી છાપાંકામ જેને લાગ્યે જ પુષ્ટ કરી શકે છે-અલોકે હણી નાખે
છે-તેવો આ લોકવિદ્યાનો સર્વદેશીય રસ કેળવવાનો હતો. મારો
રસ હજી એક જ પ્રકારની વાર્તાઓમાં નીપજ્યો હતો. ખચર નહોતી
કે આ આરોટો ચારણો જે કંઈ અગમનિગમની અડઅંગ વાતું કરે તે
પણુ ભાવિમાં ખપ લાગશે. જીજી આરોટની વધુ વાતો નીરસ લાગી.
એમને શ્વાસ ખાવા જે વખત આપ્યા વગર સામગ્રી નિચોવી લેવી
હતી! એની સાથે તો મહોબ્બત કેળવવી પડે એ ચાવી માલૂમ નહોતી.
આજે એમરતો થાય છે, કે જેણે કોઈ પણ ગ્રંથમાં કદાપિ ન મળે
એવી આ નાગડા વીરની બાહ્યાવસ્થાની વિચિત્રતાની અને સ્તનો
પાછળ નાખીને ધવરાવનારી જનેતાની વાત કરી, તે આરોટ એવાં બીજાં
પણુ ઘણાં રહસ્યો આપી શક્યા હોત. જીજી આરોટો વારંવાર ભેટતા નથી.
એકવાર ઝમૂકી ગયા પછી કેટલાય દીવા કાયમને માટે બુઝાર્ધ જાય છે.

વાર્તાકથનની તાલીમ

આગળ જિથલો પાનાં!-ને ટાંચણુ આવે છે વાર્તાકથન માટેની
તૈયારીનું. વાર્તાઓ તો હું જે માંડતો, એની કહેણી મનમાં ગોઠવતો.
દાખલા તરીકે ‘માત્રા વડ ને જલમસંગ’ વાળી સોરઠી પ્રેમશૌર્યવંતોની
વિલક્ષણુ ભાઈબંધીની વાત (રસધાર ભાગ ૧) કહેવી છે. કચ્છ
દેશના એક વીરને વર્ણવવો છે-તો એમાં શરૂઆતમાં આવે એ
દેશનું કાવ્ય-વર્ણન: સંભારો કચ્છના દુહા :

ભજ નગર ને કચ્છ ધરા

ને પોંબળરો પાર,

રા’ દેવળનાં રાજ છે,

આલો જોયે ચાર. ૧

બલ ઘોડા, કાઠી ભલા,

પેનીઢેક પેરવેશ;

રાજા બહુવંશરા,
ઓ ડોલરિયો દેશ.

બેરી, બુરી ને બાવરી
કુલ કંઠા ને કખ;
હોથલ હલો કચ્છડે
(જિતે) માડુ સવાયા લખ. ૩

વંકા કુંવર, વિકટ બડ,
વંકા વાછડીએ વછ,
વંકા કુંવર ત થીએ,
પાણી પીએ જ કછ. ૪

આમ દુહા કહીને વાર્તાની લીલાભૂમિનો ચિતાર ખડો કરવો. પછી એવા કચ્છની એક કંઠરાતનો ઠંકાર ચીથરેહાલ વેશે, અણુ-ઓળખ્યો, કાઠિયાવાડના એક ઠંકાર માત્રા વરૂને ડાયરે આવીને બેઠો છે. એ ડાયરાને ય વણુવો બેઠીએ ના ! માટે ડાયરો આલેખતા દુહા ટાંકવા. પહેલાં તો કસુંબા કઢાતા હોય, અને બેઠેલા વીરોને અમલના કેફ ચડતા હોય—

નબારાં નંબક રડે,
હોથ મરદાં હલલ,
શિર તૂટે ને ધડ લડે,
આયો શેણુ અમલલ.

પછી, એવા અમલનો કેફ કરીને ધીંગાણે ન ચડી શકનાર ઢીલાદફ આદમીની ગુલિણીને કેવું લાગે તેનો દુહો—

જે મુખ અમલ ન ચાખિયો,
તુરી ન ખેચ્યા તંગ,
ફટ અલૂણા સાથળા !
આપું તેાં કી અંગ !

‘અલૂણા’ (મીઠા વિનાના.) કહીને એવા મરદને ફિટકાર દેતી

નારી કહે છે કે, કેફમાં ચકચૂર બની, અશ્વના તંગડા ખેંચી બુધ્ધે
ન ચડનારાને હું મારો દેહ શી રીતે રંગરાગમાં આપું ! પણ એ
તો આ જન્મ પૂરતી કહણાઈ ! આવતે ભવે ય કાંઈ નિર્વ્યસનીને
નિરાંત છે !—

પરભાતે જોણે ના પિયા
ઘાટા કસુંબા ઘૂંટ,
તે નર સરજે જાંટ
વેરાગીને ખાસણે.

એવો જરી પરિહાસ : ને તુરત પાછી અમલમાં છડેલા પિયુની
લાલ ચટક ચકચૂર આંખોને કબૂતરની રાતી આંખો જોડે સરખાવતી,
અને તીર સમી પાધરી કહી બિરદાવતી કામિનીની ઉક્તિ:—

પારેવાં જી રત્તીયું
સર જી પાંસરીયું,
ઘાટે કસુંબે ઘુંટીયું
વાલમજી અખીયું.

કાઠિયાવાડી ને કચ્છી, ખેડે ખોલીની ગૂંથણી કરીને એ ખેડ પ્રદે-
શોને સાંકળતી આ વાર્તાનો ઉઠાવ કરવો. અને પછી એવા દાયરામાં
ચૂપચાપ અને ગૂમશાન ખેડેલ પેલા ચીથરેહાલ કચ્છી પાત્રની નિંદર-
વિહોણી રાત આવે : સૌ જાંઘે છે. એ જાગે છે. નીંદર કાં ન આવે ?
નીંદર કોને કોને ન આવે ? ખોલો દુહો :

નીંદર ના'વે ત્રણ જણાં
કહો સખિ ! ક્રિયાં ?
પ્રીતવહોયાં, બહુરણાં,
ખટકે વેર હિયાં.

તો આ પુરુષ એ ત્રણમાંનો કયો છે ? કોઈ પ્રીતવહોયો—પ્રેમ-
ભ્રમ છે ? કોઈ બહુરણો—મોટો કરજદાર છે ? ના, ના, એ તો ત્રીજો
જાતનો છે : ‘ખટકે વેર હિયાં’—એને હૈયે મોટાં વેર ખટકી રહેલ છે.

પછી રાતે એ ટાઢે ધૂજતા પુરુષે ધરની અંદર જઈને શું
જોયું ? જોઈ એક નારી-પણુ કેવી ? ટાંકા સુશીલા સોરડીઆણીનું
દુહાચિત્ર-

લ'બવેણી, લગ્ન થણી.
પોંચે પાતળિયાં;
આછે સાંચે નિપાવિયાં
કે કે કામણિયાં.

આછે (અગ્છે) સાંચે અર્થાત ભલા ભગવાને કોઈકે કોઈકે જ
નીપજવી છે તે પૈકીની એક કામની.

પીતળ સરખા પીંડિયું
હીંગળા સરીખા હાથ;
નવરો દિનોનાથ,
(તેલી) પંડ બનાવી પૂતળી.

આંગળીઆં ફળીઆં જસી
દાહમ કળીઆં દંત,
સ્નાન મેં રેખા સારખી
વીજળીઆં વળકંત.

એવી સૂતેલ સુંદરીને-પોતાના આશ્રયદાતાની ધરવાળીને 'મા-બહેન'
તુલ્ય માની, ફક્ત પલ્લવર દેહની ટાઢ ઉડાડવા માટે એ કંગાલ એના
ખાલી પડખામાં સૂઈ ગયો હશે, પ્રભાત સુધી ધારણુ વળી ગયું હશે,
રાતમાં પોતાની ધેનુએને પહર લઈ ગયેલો, એ ઢોલીઆના ખાલી
પડખાને ખરો હક્કદાર ધણી પ્રભાતે પાછો આવ્યો હશે, પરપુરુષને
ધરનારી સાથે પડેલો જોઇને એને શું થયું હશે ! કેવો પ્રકાપ ?

ફરકંત ભુજ, થરકંત અંગ
અરૂ રોમરોઇ ઉલટે ઉભંગ

બસ, એ જ ચરણો, કોઈકે વાર્તાકારની વાણીમાંથી યાદ રહ્યાં છે.

પ્રવેશ પછી પ્રવેશને આવાં ભાવવ્યંજક સુભાષિતોએ સમજીને વાર્તા માંડવાની કક્ષા હું જે તે કાળમાં કેળવતો. ગુજરાતે એ વાતો ઉમંગભરે સાંભળી અને ઝીલી છે.

વાર્તા ગુમાવી

પાનું ફરે છે—શાહીના અક્ષરો તો કથારના અદ્ભુત બન્યા છે, પોણોસો રૂપિયાનો પગારદાર ઇન્ડોપેન ક્યાંથી વસાવી શક્યો હોય ! પેનસિલના માખ-ટાંગા જેવા અક્ષરોમાં ટાંચણ ચાલ્યું છે—

- ‘ ભોકો વાળો
- ‘ લીળના લાડા જેવા દીકરા
- ‘ વિચિત્ર મુલક, વાળાઓનો પડવો જળર
- ‘ રૂપાણી શેઠ

‘ નાગડા બાવાની જમાત. બૂકમાર બંદૂક. શરણાકના છાડા જેવી નાળી. કાંડા જેવી નાળય: કાં નમગરી કાં ચક્રમકથી પૂટે. ગોળીને બદલે લોઢાનો ખેરીચો ભરાય ખેમિ ભરીને. ’

- ‘ બંદૂક-દેશી. સીસકાન-અરબી. વિલાતી. મકરાણની બૂકમાર.
- ‘ જંબળ-બહુ લાંબી, લાકડાની થોડી ઉપર મંડાય.
- ‘ ખેરીચો, દોકડા, ઢબુ વગેરે ભરાય.’

સમજે છો કંઈ? ટાંચણ કપાઈ ગય છે. આગળ કોઈ મુદ્દો નથી. તમને વાંચકાને લાગશે અગડં બગડં. પણ મને લાગે છે કે એક સારી વાર્તાને હું હારી બેઠો. ભોકો વાળો, લીળના લાડા જેવા દીકરા, રૂપાણી શેઠ, નાગડા બાવા, અને બૂકમાર બંદૂક : નથી લાગતું કે આટલાં પાત્રો કોઈ પણ એકાદ કથાના આવેખન માટે પૂરતાં હશે ? કોણે કરાવી આ નોંધ ? યાદ નથી. મેં વારતા ગુમાવી અને તમને તુંબડીમાં કાંકરા.

સરસ્વતીનું ચારણ-સ્તવન

પાનું ફરે છે. સ્તુતિ આવે છે. સરસ્વતીનું ચારણી ઉદ્બોધન :

‘ચિંતા બિઘન બિનાસિની
‘કમલાસની શકત !
વીસહથી હંસવાહની
‘માતા હેહુ સમત !

‘વંદું આઘ અનાઘ તુંહિ બવાની.
‘તુંહિ જોગમાયા, તુંહિ બાગમાની !
‘તુંહિ ધરની આકાશ વિહુ પસારે,
‘તુંહિ મોહમાયા વિષે સૂલ ધારે.
‘તુંહિ ચાર વેદ’, ખટ’ શાસ્ત્ર બાની,
‘તુંહિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન મેં સર્વ બાની.
‘તુંહિ રાગ રાગાન ભેદે પુરાની
‘તુંહિ જન્મમે, મન્મમે સર્વ બાની

ને પાછલે પાને વેરાયાં છે, હાડપિંજરનાં વેરવિખેર અસ્થિ
જેવાં, કેટલાક દુહાનાં તૂટક ચરણો. એક ચરણ આ રચું—

‘અંતર જ તાંત્યું કરું.’

બાકીનાં ત્રણ ચરણો કયાં ? આંતરડાંનાં તંતુઓ કરીતે વાઘ
બળવવાનું કાની વલ્લભાએ મન કયું ? કયા તીવ્ર ઊર્મિ—
સંવેદનનો પ્રસંગ હશે ?

‘હીરના આંટલા જેવા હાથ’

કાના ? કઈ સુંદરીના ?

પૂછો જ્ઞાને

ટાંચણમાંથી જવાબ જડતો નથી. અને આ વળી કઈ વિન્નિગણુતી
હૃદય-વસમાણુ દાંખવતું ખંડિત ચારણી ત્રોટક પદ ?

રણુમે’ ભરનો

ગિરિસે’ બિરનો

અસિધાર પે સેન સદા કરનો

નભમેં કરનો,
 અગનિ ઝરનો,
 એમ પાય પનંગ સિરે ધરનો;
 બખસેં મરનો,
 હધિકો તરનો,
 અર કાશ કરત સિરે ધરનો,
 સમ સેલ ઘણો,
 અર એક ખૂશ
 પતિસે પણ એક જુદો પરનો.

રણમાં લડવું, ગિરિથી પડવું. તલવારની ધાર પર સવું, નભમાં ફરવું, અગ્નિ ઝરતો હોય તેમાં જવું, સાપને શિર પર મૂકવો, વિષથી મરવું, દરિયો તરી જવો, અને કાશીનું કરવત શિરે ધરવું, એ બધું સહેલ; પણ મુરદેલ ફક્ત એક પતિથી પલતો થ વિયોગ ! સાચું હશે ? સ્ત્રીને ખબર !

ફરી પાછું 'ભૂચર મોરી' અને એજ વીરભદ્ર નાગડા વજરનો, એના સમર-મૃત્યુને બિરદાવતો દુહો-

ભલીયું વણ ભલા
 નાગડા ! નર ન નીપજે.
 જોયો જોમાના,
 કાં કમ્મર કુંતા તણે.

ભલી ભોમકા વગર, કુળવાન માતાની કૂંખ વગર સાચો નર ન નીપજે. હે નાગડા ! મેં તો એવા બે જ જોયા. કાં એક જોમાને પેટે તું જન્મ્યો, તે કાં એક કુંતા માતાની કૂંખે ભીમ પાક્યો.

વાહ વા ! માતાની યશોગાથા મળી. અને એ નાગડાની જનેતાનું નામ મળ્યું. જોમાબાઈ એ નામ પુસ્તક લખતી વેળા મને નજડ્યું- 'સાંભલ્યું'. સમરાંગણની આખી કથા એ જનેતાના નામ વગર રહી ગઈ. કેવી ગફલત ! નોંધપોથીઓ પૂરી વાંચી નહોતો ગયો.

વાર્તાનાં અસ્થિ

વળી પાછાં દુહા-ચરણો :—

‘અંદણુ પડયું ચોકમાં
ઘીણુ મૂલ વેચાય.’

* * *

‘ઘોળી વસ કર કયા કરે
ડીંગબરને બામ !’

આ તે કઈ કંઠકાણું પડી ગયેલ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ હશે ? વારતા
ગુમાવી લાગે છે. પાછાં ખંડિત ચરણો—

‘મોતી થઈ ગ્યાં ઝેર.’

* * *

‘મોતી મીઠાનાં ગાંગડા,
‘નરસાં લાગે નીર;
‘મનહર કોઈ મળે નહિ.
‘સાંસો પડ્યો શરીર.’

જવા દો. પણ આ વળી શું ?

‘પાડાની જીભ જેવી કટાર.’

કટારીને ઉપમા કેવી ફક્કડ આપી ! પણ એ કટાર ધારણુ કરનારા
પાત્રનો પતો જડતો નથી. તુરત નીચે—

‘ખીનરાના થોકા જેવા હોદ-એવાં ભીલડાં.’

એની નીચે વળી આ વિનોદોક્તિ—

‘ઈસલો માળી
‘એને નૈ ગરિયો નૈ જાળી.

‘મામદ વોરો
‘એને નૈ સો નૈ દોરો.

‘વક્ત્રી વાંઢો
એને ને ઢોર ને ઢાંઢો.’

* * *
‘બબે પુળા જેવી મૂછયુ’

* * *
‘સડડડ નિસાસો નાખ્યો,’

* * *
‘પરણુ છાખડા માથે આંખો.’

કાઠક વારતાનાં જ વેરણુ છેરણુ હાડકાં લાગે છે. વારતાને મેં ગુમાવી છે.

દર અડવાડીએ

પાનાં ફરે છે, ગીતો વહે છે, પેનસિલનો વેગ અને અક્ષરોના મરોડ એવો ભાસ કરાવે છે કે જાણે દોડતી ટ્રેનમાં ગીતો ટપકાવ્યાં હશે. પ્રવાસે તો દર શુક્રવારે પરોઢની ટ્રેનમાં ચડી જતો. એવું એક પરોઢ-ચાર વાગ્યાનો સમય સાંભરી આવે છે. અંધારિયું હતું. સ્ટેશને ઊભો હતો. ગાડી આવી. અને ઘેરથી પાછળ રવ.....દોડતી આવી. ‘આ લ્યો ધડિયાળઃ ભૂલીને આવ્યા છો !’

પૂછયું: અરે, આ ભયાનક અંધકારમાં તું છેક ઘેરથી આવી શી રીતે? કહે, ચાલતી, દોડતી! રાણપુરનો ઘરથી સ્ટેશન સુધીનો મારગ, તે વેળાએ તો આજે છે તેથી ય-ભેંકાર હતો. ફાળ ખાતો ગાડીએ ચડ્યો હતો. તાજી પરણેતર, મુંબઈ શહેરની સુક્રમારી, એક આળક, બન્નેને ફફડતાં મૂકીને, નીરસ ધૂડિયા વાતાવરણમાં ધકેલી દઢને, દર અડવાડીએ ચાલી નીકળતો.

પાંચાળનો પ્રવાસ

પાનું ફરે છે. ટપકાવ્યો છે ‘પાંચાળનો પ્રવાસ.’ યાદ છે,

અમૃતલાલભાઈ શેઠ સાથેનો એ મોટરમાં શરૂ કરેલો પ્રવાસ. લોકલ મોર્ડમાં શેઠ પ્રેસિડેન્ટ હતા. પોતાની સાથે મને પણ પાંચાળ જોવા લીધો. વર્ણન પણ મેં મોટરિયું જ માંડ્યું છે—

અણીઆળી, કેરીઆ, ધારપીપળા, સાંગણપુર, લોયા, નાગડકા, ચોરવીરા, ભડલા, નોલી, સાંગોઈ. ગંગાજળ, ગોરૈયા...ગામ પછી ગામ. અને એ ગામોનાં નામો સામે ઢૂંકી નોંધો છે—

‘—ગરાસીઆ વિલાસી, નિરૂદ્ધમી.’

—કાઠીઓ ગરીબ, ચિનચશીલ.

—કાઠીઓ તોફાની, વસ્તીને સંતાપનારા.

—નિશાળની જગ્યા પણ ન આપે.

—...વગેરે કાઠી : ઠાંખરા, બદમાશ : સ્ત્રીઓને પાણીનો ત્રાસ, કંઠોડો બહલ. નિશાળ સારી.

—કાઠી સારા, પાણીનું દુઃખ.

—ઊભા દાદીવાળા સતજીવીઆ કાઠી, વીસામણ ભગતનો પીપળો. પનીહારીઓ કહે કે ‘પાણી આંધું કેમ ખૂટે ? આંધું તો વીસામણ ભગતનો પીપળો છે. ખબર છે !’

ઝરની બીક

ઝોરી નામના ગામનો પ્રસંગ, જેમાં હીંગોળગઢેથી જસદણ દર-બાર સાહેબ પણ અમારી સાથે થયા હતા, તેનું ઠાંચણ રસભર્યું છે—

‘અમરાભાઈ તથા તેના બાપ રૂખડભાઈ, ભોળીઆ : જીની રખાવટ : ડીલ ઉપર લોહી હિલોળા દ્યે : હાથમેડ કરે. જસદણ દરબાર સાહેબ માટે આ—

‘અમરા, પેલો તું પી, પછી હું પીઉં, પછી બાપો પીએ.’

સમજાય છે ? બાપદીકરાએ પોતે પકાવેલી ચાનું આખું તપેલું ત્યાં આણ્યું, પહેલું જાણિયું બુઢ્ઢા કાઠીએ પોતાના જોધાર પુત્રને પાચું, પછી પોતે પીધું, ને પછી જસદણ દરબાર સાહેબને એજ તપેલામાંથી કપ ભરીને આપ્યો.

કારણ ?

કારણમાં કસ્ટ્યુતા રહી છે. ગાદીના ધણીઓને જેર દેવાતાં, તે કર્પીણ કાળનો, આ આજ સુધી ચાલ્યા આવતા રાજવળાંના શિવાજમાં પડ્યો છે. આજે પણ દેર દેર મેં જોયું છે, કે રાજવીને ઘેર રાજપુત જ્યારે પરાણો હોય ત્યારે યજ્ઞમાન રાજવી એ પરાણાની સાથે પોતાના જોતનજોદ્ધ પુત્રને જમવા બેસારે. પહેલો કાળીઓ એ યજ્ઞમાન-પુત્રને આરોગવાનો હોય.

સોરડીઆણીની દશા

મનના મધપૂડાનાં છિદ્રો પછી છિદ્રો આવી વિલક્ષણ અસલવટો વડે પુરાતાં જાય છે, સોરડી મધ્યયુગી જીવનનું જે વાતાવરણ મારે મારી કથાઓમાં સર્જવવાનું હોય તેની પરિપુષ્ટિ આમ થતી આવેલી. અને મદ્દભરી સોરડીઆણીમાં જૂનાં પાત્રોની વર્તમાનમાં થઈ રહેલી અવદશાનો આવો ચિતાર પણ ગામડે ગામડે મળી રહેતો, જેના બળે હું અવાસ્તવની આસમાનીમાંથી ઊગરી ગયો છું.

‘મોટા માત્રા ગામ: ૫૦ હાથ ઊંડો કૂવો: તળીએ વીરડા જોડ્યું પાણી: કુદયે સંઘવું બાંધીને કાંઠેથી એક નાની છોકરી અંદર ઊતરી છે: એ ત્યાં તળીએ ઊભી ઊભી ડોલ ભરે છે. આ ડોલ ઉપરથી સિંચાય છે, કાંઠે પની-હારીનાં ખેડાં એ ડોલે ડોલે ભરાય છે. કૂવાને કઠોડો નથી.’

આજ એ વાતને અદારેક વર્ષ થયાં હશે. આવું આછું પાતળું ટાંચણ પણ એ કઠોડા વગરના એકાકી કૂવાને તળીએ તપકતા ચાંદ-રડા જોટલા એ પાણીને તળીએ ઊભી ઊભી ડોલો ભરી દેતી એ છોકરીને અને વેદનામૂર્તિ, મૂંગી, ગંભીર કાડીઆણીઓને મનના વેરાન વચ્ચે તાદશ કરી આપે છે અને—

કાડીઆણી કહ્ય પાતળી

હલકે માથે હેલ્ય;

ખરડા હાંદી ખજારમાં
ઢળકતી આવે દેશ્ય.

ઝોદરથી ઉરે સરસ,
નાકનેણુનો તાલ;
થૂઢે વસ્તરે ગોરિયાં,
પડે ભેલે પાંચાળ.

ઝેવી ઝેવી મેં એકઠી કરેલી આ કંકુવરણી ભોમકાની સૌંદર્ય-
ખ્યાતિનાં ચાંદૂડિયાં પાડતો વર્તમાન પાંચાલ નજરે તરે છે.

ચિત્રાકૃતિઓની મદદ

ગામવાર ટૂંકાં ટાંચણ છોડી દઉં છું, એ ડુંગરીઆ ગઢકિલ્લાના
અવશેષોને યાદ રાખવા માટે મેં કાઠ અફલાતૂન ચિત્રકારની અદ્દાથી
દોરેલાં ચિત્રોને નીરખતો આગળ વધું છું. ભીમોરાનો ગઢ ચીતર્યો
છે, નિનામાના ગઢને એક નદીકાંઠે ઊભો કર્યો છે, ઊંચી
ઊંચી ભેખડ પર ઊભેલું અમારા રવ. કાઠી મિત્ર દરબાર શ્રી
કાંચડ પાચરનું રેશમીઉં આ કળાકારની પેનસિલને લીટોડે ખડું થયું
છે. હાંગનાથ મહાદેવની એક દેરીને એક ડુંગરના પેટાળમાં ધગ્ગ
સહિત દેખાડી છે. પ્રશ્ન ફક્ત એટલોજ રહે છે કે મેં આલેખેલું
એ તે ડુંગરનું પેટાળ છે કે કાઠી સ્ત્રીનું ઝંટિયે જૂલતું માથું છે,
એ તો સોવીએટ કલાકારોની કદરનો વિષય છે. ભવિષ્યમાં
કાઠી ભક્ત મારી આ હસ્તપ્રતને પણ મોસ્કો નહિ લઈ જાય ?

શિવજીના પોડીઆ

ખેર ! આ બાબત, હું આજે બતાવી રહ્યો છું તેવી તદ્દન
પરિહાસની નથી. આ આકૃતિમાં મેં હાંગનાથ મંદિરેથી ગામ તરફ
લાંબાતી જતી એક ધારની ટોચે સિદ્ધાસિદ્ધામંધ ઊભેલા પથ્થરો
બતાવીને ઉપર લખ્યું છે: ‘પોડીઆ.’

મને યાદ છે. માર્ગે દોડી જતી અમારી મોટરમાં સ્વ. કાંચડ-લાઈએ અને અમૃતલાલલાઈએ મોં મલકાવીને મને પૂછ્યું હતું, ‘જુઓ તો ખરા, તમને અહીં આસપાસ કંઈ રહસ્ય દેખાય છે?’ એઉ હસે, મને ગતાગમ ન પડે, પછી અમૃતલાલલાઈ કહે, તારી રસધારની કથામાં તેં જ લખ્યું છે તે ભૂલી ગયો? રાજને ત્રુટલ શિવજીના આ પોડીઆ નથી જોતો!— એમ કહેતે કહેતે એ ધાર બતાવી.

પાછળ જોતો નહિ !

આકારે પોડીઆ નથી, ધારની ટોચે ટોચે કુદરતે સીધી કાળી શિલાઓ ખોડી દીધી છે. લોકકલ્પનાએ એ પથ્થરની લંગારમાં અન્ન લાદેલ પોડીઆની વણુકાર કર્યા. શંભુની આ અન્નપોઠ કયાં ચાલી જાય છે? કાળાસર ગામમાં. ગામ સુધાર્ત હતું. આર વરસનો દુકાળ પડેલો. ગામઘણીએ પોતાના કોઠાર ખોલી છેલ્લા દાણા સુધી વસતીને નભાવી. ભંડાર ખૂટી ગયા. પ્રગ્નનો પ્રતિપાલ લાજી ઊઠ્યો. ‘મોં શું બતાવવું!’ બીજો માર્ગ હતો પણ કયાં? આત્મવિલોપન એજ એનો આખરી રાજધર્મ હતો. એણે મહાદેવ સન્મુખ જઈને ખરૂં ખેંચ્યું. ‘હે નાથ! આ લે આ મસ્તક-કમળ.’ શંભુએ માકાર કર્યો. ‘જા આપ! ઘોડો ગામ ભણી વહેતો મૂક. પાછળ જોતો નહિ.’ લોક-પાત્રના ઘોડાની પાછળ અન્નની પોઠ ચાલી. અનંત લંગાર ચાલી આવે છે. ગામડું અનાજે ધ્રુપધ્રુપી ઊઠે છે. બહુ થયું. લોકપાલે પાછળ જોયું. બાકીના પોડીઆ પાખાણુ અન્યા. ઊભા છે હજુ-ચંબીને ઊભા છે. ‘પાછળ જોતો નહિ!’ એ બોલના પડધા પડે છે. પાછળ જોતો નહિ! શ્રદ્ધા-આત્મશ્રદ્ધા હારતો નહિ હે મર્ત્યલોકના માનવી! પાછળ જોતો નહિ. દષ્ટિ માંડજે ભાવિના ધ્રુવતારકે.

લોકવાર્તાની રચના શું આ પ્રાકૃતિક પાખાણુ-દૃશ્ય ઉપરથી થઈ હશે? લોકમાનસ કેવા પ્રકારનું વાર્તાકાર છે? જે કંઈ નિહાળે છે તેને કેવી રીતે છવનમાં ઘટાવી કાઢે છે! લોકકલ્પાણુનાં સ્તોત્રો કેવી

ચોટદાર કલામાં ઉતારી આપે છે ! અત્યારે, લેકિના રોટલા પર ચાલી રહેલી રાજસત્તાઓની લૂંટાલૂંટને ટાણે, પાંચાળના ઠાંગનાથ મહાદેવની પાષાણુ-ધાર પરનું આ પથ્થરકાવ્ય વિશિષ્ટ અર્થ ધરે છે.

રીસાણુ ને ફૂલવંતી

ઊઘડો પાનાં, અને ચોખ્ખારીનાં ખંડિયેરો પરનું ટાંચણુ ઉકેલાવો—

‘ચોખ્ખારી-મૂળ દુપદ શહેર.

૧-પંચમુખી વાવ-ચણકુંડ જેવી. પણ ખોટી: પગ પર પગ ચડાવીને શેષશાયીની મૂર્તિ.

૨-ગણેશવાવ. ગણેશની ઊભી મૂર્તિઓ બે: હનુમાન.

૩-ડુવો ભોંયરાવાળો: ભોંયરાનો સંબંધ ગામમાં: ભોંયરું દટાઇ ગયું છે.

૪-તળાવ-કિનારે બે દેરાં: તળાવ પર પૂલ: પૂલ પરથી જતાં અંદર દેરું. શેષ-શાયી ભગવાન: એની કેડ સુધી પાણી આવે એટલે તળાવની ઓગન (Water-outlet) ઊઘડી જાય. અસલી દેરું શેવી ધાટનું.

૫-ગામમાં એકલદંડીઆ મહેલનો અવશેષ: પરખેના જ ઘરમાં, ફળીમાં કોઇ રખારણુ યુવતી બેઠેલી: ફૂલવંતીનું સ્મરણ.

ફૂલવંતી-અનંત ચાવડાની દીકરી. શાલિવાહનનો ‘રીસાણુ’ કુમાર રિસાઈને જંગલમાં આઠ્યો. અનંત ચાવડાએ એને કન્યા ફૂલવંતી પરણાવી. પણ ફૂલવંતી આઠ-નવ જ વર્ષની. કુંવર એને બેલાડે (પોતાના ઘોડા પર પોતાની પાછળ) બેસારીને લઇ ચાલ્યો. એકલદંડીઆ મહેલમાં રાખીને પાળે પોષે-દુધ ટોવે ને ઉછેરે: ચાવનકાળે પરણીશ: યુવતી બની: વિકાર: કચ્છનો હઠીઆ વણુ-જારો ઘોડેસ્વાર થઇને નીકળ્યો. બોલાવ્યો. પ્રેમ થયો: હીડોળે હીચકે: હીચકતાં હીચકતાં હઠીએ તાંબુલની પિચકારી લગાવેલ: પિચકારી ધુમ્મટમાં પડી. સાંજ પડે એટલે હઠીઆ પાછો ચાલ્યો જાય પોતાના ડેરા હતા ત્યાં. સાંજે રીસાણુ કુંવર ઘેર આઠ્યો. ઘોડાએ પરાયા ઘોડાની લાદ દેખી ડાલુ દીધી: પિચકારીના છાંટા બેચા. પૂછ્યું-કોણે તાંબુલની પિચકારી ઠેક ધુમ્મટ છાંટી ?

ફૂલવંતી:—મેં.

રીસાણુ:—કરી બતાવ.

ન કરી શકી. (હીડોળે હીચકતી હીચકતી પાનની પિચકારી ધુમ્મટ પર ન પહોંચાડી શકી.)

ખીજ દિવસે ઘોડાના તાન સગડ જોયા. રીસાળુએ જઇને હડીઆને માર્યો: એનું કલેજું લાવી રંધાવ્યું: પોતે કોળીઆ ભરાવ્યા: પૂછ્યું, ‘કેવું મીઠું!’

‘બહુ જ.’

‘જીવતાં મીઠું તે મર્યા પછી યે મીઠું લાગે હો!’

ફૂલવંતી ચાલી ગઇ.

ખડેર પરથી વાર્તાસર્જન ?

ટૂંકા ટાંચણુમાંથી યે આખી કરુણ કથા ઊપસી આવે છે. એક-લદંડીઆનાં બઝાડાં મેં નોટમાં તાણેલાં છે તે મોજૂદ છે. એટલો જ ને એ એકલદંડીઓ હોય તો તો એમાં નથી કોઇ હિડોળો બાંધવાની જગ્યા, કે નથી હડીઆ-ફૂલવંતીની પ્રેમલીલાને પ્રકટવાનું ઠેકાણું. કદાચ એ તો મૂળ મહાલયનો અવશેષ માત્ર હશે. રૂઢમહાલયનું એક તોરણુ આજે જેમ છે તેમ જ. સંલવ છે કે મૂળ પ્રેમાલય નષ્ટ થયું છે. એથી વધુ સંલવ છે કે કોઈક લોકવાર્તાકારે ત્યાં બેઠાં બેઠાં વાર્તા કલ્પી કાઢી છે ને સ્થાન તો ઘણું કરીને ઓડું જ બન્યું છે.

આમ આ પાષાણી અવશેષો પર તો બુદ્ધિ માત્ર એક હાસ્ય વેરીને પાછી વળી જાય છે. પણ એવું હાસ્ય આ ટાંચણુ કરેલી વાર્તાના અવશેષો પર વેરી શકાતું નથી. રીસાળુ, ફૂલવંતી અને હડીઓ વણકારો, એ ત્રણ પાત્રો આ પૃથ્વી પર કદી હો વા ન હો, મારું મન તો એમનું સનાતન અસ્તિત્વ સ્વીકારી બેઠું છે. નાની એવી આલિકાનું કળી-જીવન એના પરણ્યા પતિના કોઈક એકલ ગૃહમંદિરમાં પુરાયું હશે, દિનો પછી દિનોનાં વહાણાં વાતાં હશે, કળીને ખીલવતાં ખીલવતાં વર્ષો વિદાય લેતાં હશે, પરણ્યો એની પરિપૂર્ણ પુષ્પિતા-વસ્થાની વાટ જોતો હશે.

એની સમ્પૂર્ણ કલ્પનામાં ખડી કરું છું. કાચી કળીને અંતરની

ધીરીધીરી ઉભા આપતો એ દિવસો ખેંચતો હશે. તો શું એને ખબર નહિ રહી હોય ને જોખન ફૂલવંતીમાં સળવળી ઊઠ્યું હશે ! એકલવાસી યૌવના પિયુને પોતાના ઉરની વાત મુખેથી શું કહી નહિ શકી હોય ? કે શું એ આઠ વર્ષના વચગાળામાં સ્ત્રીનો હૃદયભાવ જીવે રસ્તે વહ્યો હશે ? પોતાના પાલક પોષક પ્રત્યે વલ્લભની નહિ પણ વડીલની લાગણી પોષાયે ગઈ હશે ? એ લાગણીને વશ બનેલું કન્યા-હૃદય, પોતાનો જોખનમહોર બેઠા પછી ચં ટોંકાર નહિ કરી શકતું હોય તેથી જ શું રીસાળુએ ‘વાર છે ! હજી વાર છે !’ એવી બ્રમણા સેવે રાખી હશે ?

બન્ને નિર્દોષ

બન્ને અસહાય હશે : બન્ને નિરપરાધી હશે. તું મારી પરણેતર છે : હું તારો કંથ છું : તારા જોખનના પ્રથમ મસ્તૂર-સ્વરની જ વાટ જોઉં છું : એવી ચોખવટ નહિ કરનારો રીસાળુ કોઈક સુહાગી પલ પર પહોંચીને નિજ સુંદરીને વિસ્મયના પ્રેમ-પછેડામાં લપેટી લેવાની ધીરગંભીર પ્રતીક્ષા કરતો હશે. અને બીજી બાજુએ ધનપલ્લવ અટવીની નિતાંત એકલતા વચ્ચે ઊછરતી કિશોરી, પોતાને રોજ પ્રભાતે એકલદંડીઆમાં મૂકીને સંસારની ગડમથલમાં ચાલ્યા જતા આ એકાકી માનવીનું આકર્ષણ હારી બેઠી હશે. યૌવન છાનુંમાનું આવીને રોમેરોમે લપાઈ ગયું હશે-અને એકલદંડીઆની નીચે થઈને નીકળ્યો હશે હડીએા વણુઝારો.

વણુઝારાનું આકર્ષણ

‘વણુઝારો’ શબ્દ જેવો લાગે છે તેવો સાદો ને નીરસ નથી. એકલદંડીઆને જરૂમે બેઠેલી ફૂલવંતીના પ્રથમ યૌવનને જેણે મધમધાવી દીધું, તે હડીઆની પોતાની જીવાની કેવી હશે ! મારા ટાંચણની અંદર જ એની સાહેદી પડી છે. તાંબુલ : તાંબુલની પિચકારી : હીડોળાખાટેથી મારી તે છેક ધુમ્મટને રંગી રહેલી પિચકારી : એ ઘણું ભાખી આપે

છે. વનમાં એની પોડોના પડાવઃ કસ્તુરી, તેળના અને અત્તરો મોતીડાંના એના વણઝાર-ભારઃ

ને આખરે એનું કલેળું ! રીસાળુએ ઠાર મારીને કાઢી આણેલું એ કલેળું ફૂલવંતીના પેટમાં પહોંચ્યું.

પ્રેમ જે વેર વાળે છે, તેનો છે કાઈ જોડો આ જગત પર ?

પ્રીતમના કલેળનું રાંધણું

આ કલેળું રાંધીને ખવરાવવાની વાત લોકસાહિત્યમાં એકથી વધુ ઠેકાણે કેમ આવતી હશે ? એક લોકગીત છે. રાણી પાણી ભરવા સંચરેલી છે. નવાણુકાંઠે મોરલો ખેડો છે—

‘ પાણીડાં ભરે ને મોર
ઢોળી ઢોળી નાખે રે. ’

રાણીને મોરલાની માયા લાગે છે. રાજાને જાણ થાય છે. પ્રણયી પંખી પ્રત્યે દ્રૌપદ જન્મે છે. રાજા શિકારે ચડે છે. રાણી વીનવે છે—

‘ મારજો તે મારજો રાજ !

‘ હરણુ ને હળીઆરાં રાજ !

‘ એક નો મારજો રે વનનો મોરલો.

પણુ રાજા તો મોરલાને જ મારે છે. એનું માંસ લાવે છે. રાણી પાસે રંધાવે છે. રાનાં ને રહકતાં રાણી રાંધે છે. પણુ જન્મતી નથી.

જીવનમાં નીરસ બનેલી રાણીને પછી રાજા બહુ બહુ મનાવે છે, કે ‘ રાણીજી ! જમો. હું ટોડલે મોરલો કોતરાયું, તમારા અલંકારો પર મોરલો આલેખાયું : પણુ, ના, ના, ઊડી ગયેલો જીવન-રસ પાછો વળતો નથી. નર્મદ લખે છે કે એમના સમયમાં આ ગીત સુરતની સુંદરીઓ ટીપના તીણા સ્વરે ગાતી ત્યારે સુરત ડોલી હાલતું.

આ મોરલો તે પંખી સમજવો ? કે કાંઈ પ્રણયી માનવ-મયૂર ?

ચાલો કલમ ! આમ થોભતી રહીશ તો પાનાં ક્યારે પૂરાં થશે ?

ફૂલવંતી તો ચાલી ગઈ. રીસાળુ કુમારે એને જીવતી જવા દીધી !
ક્યાં ગઈ ? ક્યાં રજા હશે ? જોખનના એ નિચોડ કઈ ભૂમિમાં
છંટાયા હશે ?

બેડી હતી-એક રબારણુ યુવતી. મારે મન તો એ ફૂલવંતી જ
બેડી હતી. એકઘડંડીઆની છાયામાં એ બેડી હતી. એનું મેં આજે
ચાદ નથી. રબારણુનાં દુધમલ રૂપ આજે રાજાતાં રાજાતાં પણ
કાઠિયાવાડને ભીંજવે છે.

ઘોડાં

જેવી ફૂલવંતી, તેવી જ ફૂલમાળ : ફૂલમાળ એ તો પાંચાળની
કાડી ઘોડી. એ પાંચાળ-પુત્રીઓની પિછાન વગર લોકસાહિત્યનો પટ
ખેડાય નહિ. ટાંચણનું નવું પાનું એના ટૂંકા કીર્તિલેખે અંકિત છે—

‘કાંચડભાઇના પિતા દાદાભાઇની લખી ભતની ઘોડી: ગામતરામાં દરબારને
વાય આવે: તુરત લખી ખેસી જાય : દરબારને ભોંય પર સુવાડી દે :
આસપાસ કુંડાળું ફર્યા જ કરે.’

‘ચાંગી ચોટીલાની. ફૂલમાળ રાતડકાની. લખી ને કેસર ભીમોરાની.’

‘નાન ખાચર : ચોટીલાના અને ચોરવાળુના ડુંગર વચ્ચે નમની સાથે
લડાઇ કરી. ઘોડી ગોળાએ વિધાણી. આંતરડાં લખડતાં આવે. કુંડાના વોંકળા
સુધી લઈ આવી. નીચે જાતર્યા ત્યારે પડી.’

પ્રતાપ રાણાનો ચિતોડીઓ ચેતક ઇતિહાસ-પાને ઉજ્જવળ છે.
સોરઠમાં વોંકળ વોંકળે ચેતક-જનેતાઓના આવા મૂંગા કીર્તિલેખ
લોકમુખે ઊભા છે. ભીમોરાની લડાઇની વાર્તા તો મેં લખ્યાને પણ
એ વખતે ચાર વર્ષ થયાં હતાં. આ પ્રવાસમાં એનો એક બાકી
રહી ગયેલો સોનાનો ટુકડો સાંપડ્યો. ટાંચણ ખોલે છે કે—

‘ભીમોરાની લડાઇ વખતે જસદણનો શેલો ખાચર મરાઠા બાબારાવની
ફેજને લઈને આવેલ છે. નાજે ખાચર ભીમોરાના ગઢની અંદર આઠ દિવસ
અન્નજળ વગરના ખેંચ્યા પછી, કેસરીઆની છેલ્લા પળે પોતાની કેસર ભતની

ઘોડીએને ગૂંટવાનો હુકમ આપે છે. આઠને ગૂંટી નાખી. એક નવમી વધ કરવા ટાણે હણહણે છે. નાન ખાચરે કહ્યું કે બસ, 'કાળા ખુમાણ ! એનો જીવ મોળો પડ્યો છે. દુશ્મન પાસે જવા એ રાજ છે. સરક કોટિયું' ગળે વીંટીને છોડી દો.'

ફાડાંમાંથી કાઢ્યો

મારો ય નાનકડો અનુભવ કહું. ૧૯૨૮ના રેલસંકટમાં સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ તરફથી મદદ વહેંચવા મને આ પાંચાલ સોંપાયો. કામ પૂરું કરીને રેશમીએથી સ્વ. કાંચડભાઈની ઘોડી લઈ ચોટીલે ટ્રેન પકડવા ચાલ્યા. ખબર હતી, ને પ્રવાસમાં અનુભવો પણ થયા હતા, કે એમાસે પાંચાળની ભોંયમાં 'ફાડાં' પડી જાય છે. આ 'ફાડાં' ફગલખાજ હોય છે. ઉપરથી ધરતી સૂકી હોય છે, પણ અંદર પગ દીધે પૃથ્વીમાં ગારદ બનાય છે. એતજને ! પણ રાંગમાં જ્યારે તેજલી ઘોડી હોય છે ત્યારે માણસની-તેમાં ય પાછી જીવાન માણસની આંખ્યું ઓડે જાય છે. પાંચાળના રેલમહેલા લીલા કુંગરા, રાંગમાં પહાડ જેવડી કદાવર અને પાણીના રેલા જેવી તરવરતી ઘોડી, જીવાનીનો મદ, મીઠી ફેરમ છાંટતી ધરતી, અને રંગે રમાડતું આકાશઃ એમાં ભાન ન રહ્યું. ઘોડીને પણ મારગ સોપારી રડતી જાય તેવો ટાકરીઓ લાગતો હતો. એકાએક એક ટેકાણે ઘોડીને જાણે ધરતીએ ગળવા માંડી. ભાન આવે તે પૂર્વે તો ઘોડી સાથળ સુધી ભોંમાં જતરી ગઈ. મેં પાછળ આવતા ઘોડેસવાર સાથીને ખૂમ પાડી, 'હરિભાઈ, ખૂલા ! તમે દૂર રહેજો ! ફેડું !'

સાંભળેલું કે આ ફાડાં એકાદ પલઘડીમાં જ માણસને ગળી જાય છે, ને માથે ઘોડી વાર ફક્ત બડબડીઆં જ બોલીને ખેલ ખલાસ થાય છે, કોઈ નિશાની પણ રહેતી નથી. મેં મારો ખેલ ખલાસ માન્યો. પણ એ તો પાંચાળી કાઠીઘોડલીનું જ ગળું કે સાથળ લગી ખૂટ્યા પછી ય પાછી બહાર નીકળે ! મને નવો અવતાર આપનાર એ પાંચાળી ઘોડી હતી. ને એને

ગળે પડતી મારા પંખની થપ્પડાટીનો પોતાની બંકી ગરદન વડે જ મુંગો પ્રત્યુપકારભાવ પ્રકટ કરતી, કાનસોરીના ડાબાજમણા ધૂમટા કાઢ્યે જતી એ ઘોડી પણ આજ હૃદયને ખીલે બાંધેલ છે.

માનવીનાં શીલ

ઘોડાનાં ચે શીલ હતાં. ઓલાદનું ઓઢણું હતું. એની વચ્ચે જીવનારા માનવીને ચે શીલ પ્રાણુ સાટે હતાં. એ માનવી નહોતાં પ્રાચીન, નહોતાં પ્રાગૈતિહાસિક, નહોતાં મધ્યયુગી. એ તો જીવતાં અર્વાચીનતાને ટીંખે. પાનું ફરે છે, ને પાંચાળના એક ‘લખમણુ જતિ’ના બિરદ-દુહા ટપકાવેલા જોઈ છું. ભીમોરાનો ઓઢો ખાચર. નાડીનો સાબૂત આદમી: નાડહં જાનામિ કેયુરં, નાડહં જાનામિ કંકણં, નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પદામિવંદનાત્ ॥ એવો ભોળાઈ જનકીના પગ સિવાયના કાઈ અંગને ન ઓળખનારો લક્ષમણુ સંસારી છતાંયે લોકજીભે જતિ વદાયો, ને એ જતિબિરદ સાચા શીલવંતાઓને ચડતાં આવ્યાં છે. ‘એની તો નાડી ધોયે આડાં ભાંગે’ એ લોક-કહેણી એવા શીલવંતાઓ માટે યોગ્ય છે. ઓઢા ખાચરની નાડી ધોઇને સગભાંને પવાતાં આડા ગર્ભ સવળા બનતા તેની બિરદાવળના ટપકાવેલા દુહા છે.

હે નાડી હમીરા!
વૈદક હોડ વદાં,
‘ખીધે ખાવરા!
આડાં ભાંગે ઓઢીઆ!

(હે હમીરના પુત્ર! તારી તો નાડી એવી છે કે હું વૈદક સામે હોડ વદી શકું. વૈદકની દવા ખીધે જે આડા ગર્ભ સવળા ન થાય તે તારી નાડીને પલાણીને ખીવાથી થાય.)

‘મુ’દરને ખાળક સમે,
કસર દિયે કરતાર!
‘એનો હે ઉબાર,
આવત નાડી ઓઢીઆ.

(સુદરીને પ્રસૂતિની પીડા ઠાણે તારી નાડી જ ઉગાર લઇને આવે છે.)

‘તરિયા અન્ન નીંદર તજણ,
જગભલ એ ખટ જુગ;
ભમરો વિંધણ ભૂપ !
તોં ઓળખાઓ ઓઢીઆ !

(હે ઓઢા ! તને મેં ઓળખ્યો. તું તો ત્રિયા, અન્ન અને નિદ્રા ત્યજનાર છે. રાવણ ભમરો થઇને ઈંદ્રના વિમાનમાં સંતાયો તેને પોતાના અણિશુદ્ધ શીલને કારણે જ વીંધી શકનાર લક્ષ્મણ તુલ્ય તું છે.)

ખટ જતિ ભાંખે ખલક,
નવળંગ નાગહરા !
એમા ગોરખ ગરદેરા !
તું આડીદર ઓઢીઆ !

ભાષાભાન વિના સંશોધન

કાઠી ગામધણીને ‘ગરદેરા’ કહેવાય છે. મેટ્રીકના અભ્યાસક્રમમાં મારી વારતાઓ મુકાય છે. તેની ઉપર નોટ-ગામડો પ્રકટ કરનારાઓ સોરઠી તળપદા પ્રયોગોની સમજણ વગર ‘ગરદેરા’ને ‘ધરડા’ તરીકે વ્યસ્યક ગણાવે છે. આ બાપડાઓનો શો દોષ કાઢું ! અમારા ખુદ સંશોધકો જ સોરઠી ભાષાને ઓળખતા નથી. ‘નાગહરા’ એટલે નાગનો પૌત્ર થાય. ‘હરા’ પ્રત્યય ખૂબ પ્રચલિત, એ જ રીતે ‘નાગહરા’ એટલે નાગનો સૂત (દીકરો) : એ ‘હરા’ પછી ચાલુ વપરાશમાં છે. છતાં એની ગતાગમ નથી હોતી. માત્ર શબ્દોપ્રત્યયોના પરિચયથી પણ લોકસાહિત્યનું સંશોધન શુદ્ધ બનતું નથી. લોકજીવનનો ઝીણો પરિચય ન હોય તો નીચલો દુહો તૂંબડીમાં કાંકરા જેવો—

‘એળાને એસારે ખલક,
એપતે ઓળામાંય;
‘ખંડપત ખુશી થાય,
અણસારથી ઓઢીઆ !

ખેજો એટલે ભવાયો. ઝીનો વેશ લઈને આ ભવાયો મરદ ઈનામ મેળવવા માટે પ્રેક્ષકો પૈકીના સારા સારા પુરુષોના ખોળામાં ખેસી પ્રણય-એષ્ટા કરે, અને એથી ફિદા થતા મેપતો (મહીપતિઓ-દર-આરો) ઉલટમાં આવે છે. એ દ્રશ્ય મેં નાનપણમાં ભવાઈમાં જોયું છે. ભુંડાભૂખ પુરુષના સ્ત્રીવેશની આવી ચેષ્ટાઓ પર પણ ખીજ દરઆરો લટુ બની જાય છે, તેવા કળિકાળમાં હે ઓઢા !—

પદ્મભૂષીએ પાવરના ધણી !
(તું) રીંજયો નહિ કળરૂપ !
ભાળવાઈ ગ્યો'તો, ભૂપ !
એક્લશીંગી ઓઢીઆ !

(તું) તો સાક્ષાત પદ્મભૂષીનાં રૂપ પર પણ ન મોહાયો. નહિતર એક્લ-શીંગી શ્રુષિ જ્યાં પણ લટુ બની ગયા હતા.)

‘પાવરના ધણી’—ન સમજતા કે પાવર નામનો કોઈ પ્રદેશ કાઠિયાવાડમાં છે. ના, પાવર તો પુરાતન કાળમાં માળવા તરફનો કોઈ પ્રદેશ હતો, અસલ કાઠીઓના પૂર્વજો એ પાવરમાં રાજ કરતા. એટલે આજે પણ એ સંબોધન સર્વકોઈ કાઠીઓ માટે પ્રચલિત છે.

એમ ટીપે ટીપે, ટુકડે ટુકડે, સમસ્ત જીવન, ભાષા, વાણી, કવિતા, રીતો રસમો, પથુઓ, પરંપરાઓ, પહેરવેશો, સંસ્કારો, ભૌગોલિક અવ-સ્થાન્તરો ઇત્યાદિનું સમગ્રતાએ ખેડાણુ કરતો કરતો હું લોકસાહિત્યમાં પલોટાયો છું. અને લોકસાહિત્ય કે અન્ય સાહિત્ય, સર્વકોઈ સાહિ-ત્યમાં પલોટાવાની રીત એ એક જ છે. બિન્દુએ બિન્દુએ મધુસંયય વગર અને પોતાની અંદરના રસ વડે એ વનમધુનું નૂતન રસાયન નીપજગ્યા વગર મધપુંડા બનતો નથી.

જીવતાં પાત્રો જડયાં છે.

પાનું ફરે છે—મીંઆણુ બહારવટીઆ વાલા નામોરીની મેં ‘સોરડી બહારવટીઆ’ ભાગ ૧ માં લખેલી કથાના કિસ્સા પૂરા પાડનાર માણસનો

પતો મળે છે. એ આદમી આ પ્રવાસમાં ભેટયો હતો. સ્વ. દરબાર કાંથડા ખાચરની રાજપરાની ખળાવાડમાં એ હવાલદાર હતો. પડછંદ, સીધો સોટા સરીખો, ઘાટી સફેદ દાઢી, જખાને મૂંગો, કરડી પણ ગંભીર આંખો: ઓળખાવ્યો ત્યારે જ ખખર પડી, કે વાલા નામોરી અને મોવર સંઘવાણીના બહારવટામાં જાતે જોડાનાર એ મિયાણો હતો. એણે મને પેટ દીધું, સમસ્ત બહારવટાની કથા કહી, પોતે એ પ્રત્યેક કિસ્સાનો સાક્ષી જ માત્ર નાંહ પણ સક્રિય પાત્ર હતો. ચારણ, ભાટો અને કથાકારો જ મને ઉટાંગ વાતો કહી ગયા છે એ માન્યતા ખોટી છે. ઘટનાનાં જીવતાં પાત્રો મને સાંપડ્યાં છે. તેમની વિશ્વસનીયતાને મેં ચકાસી જોઈ છે. તેમણે સારું બુરું બેઉ દિલ ખોલીને સંભળાવ્યું છે. તેમણે તો પોતાને વિશે પ્રચલિત કેટલીક અતિ શોભારૂપ અને ભભકભરી વાતોનો પણ સરસ ભાવે ઈન્કાર કર્યો છે.

એ વૃદ્ધ મિયાણાના છેલ્લા શબ્દો—કલ્યાણકારી શબ્દો—ટાંચણમાંથી અહીં ઉતારીને હું તેને સલામો દઉં છું—

‘વાલો મોર: ઘઉંલો વાન: સામાન્ય કદનો:

શરીરે મજબૂત: સ્વભાવ બહુ સારો શાંત: કોઈ ગાળ લે તો પણ ખોલે નહિ: કોઈ દી’ હસે નહિ: કોઈ દસ લેણુ ખોલે ત્યારે પોતે એક ખોલે: સજ પડયે બંદુકને લોખાન કરે: એની હાજરીમાં ભૂંડું ખોલાય નહિ.’

આ બહારવટીઓ ! આ મિંચાણો ! આવા શીક્ષવંતા કેવે કમોતે ગયા ! આમ કેમ થયું ? પરચક્રને પ્રતાપે જ તો. બહાદુરોને બદમાસો કરી ટાળ્યા.

સંતોનાં જીવનરહસ્ય

ખેર ! સલામો દઈને જ આગળ ચાલું છું. પાંચાળનાં બહારવટીઆની પડખોપડખ મારી તોંધપોથીમાં પાંચાળના પીરાણાં—સંતજનોની ટ્રેણી બેઠી છે—

“ આપો રતો—નાની મોલડી

“ આપો જદરો—સોનગઢ

“ આપો મેપો—થાન

“ આપો ઝાલો રખારી—મેસરીયું વાંકાનેર તામે

આપો ગોરખો—જદરાનો પુત્ર : આપો વણુવીર વંથળી પાસે વર્ધા ગામનો કાઠી : આપો—ઢાંગો દલડી પાસેનો કુંભાર.”

ખીજનાં ચરિત્રો તો ‘સોરડી સંતો’માં આપ્યાં છે. પણ ઢાંગા—વણુવીરને મેં ગુમાવ્યા છે. એનું ટાંચણ મારે હૈયે, સ્વ. ચારણ મિત્ર ગણભાઈ નીલા સનાળીવાળાએ જે જૂજ કરાવેલું તે યાદ કરું છું.—

‘એક લોકસંતો એકખીજને મળ્યા નથી. એક દિવસ કુંભાર ભક્ત ઢાંગો ગઘાડાંના લગડાં પર ચક્કમો ભરીને વેચતા વેચતા વણુ-થળી પંથકમાં જાય છે પણ વણુવીર ભગતને ઘેર પહોંચે તો ભગત નથી. ઘરની કાઠીઆણી પરોણાને કુંભાર જાણી કશે આદરસત્કાર કરતી નથી. સંત પાછા વળે છે. વણુવીરને સદેશો કહેવરાવતા જાય છે કે ‘ભગત ! ખોરડું તો મોટું, પણ થાંભલી જાહેલ !’ વણુવીર એ સદેશોનો ભેદ પામી જઈને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે. ખીજ લાવે છે. ઢાંગાને કહેવરાવે છે કે ‘થાંભલી બદલાવી છે. ઘર જોઈ જાજો’.

ઢાંગા ભગત ફરીવાર આવે છે. નવાં કાઠીઆણીનો સત્કાર પામે છે. વણુવીર તો ઘેર નથી. રાતે મહેમાનનો ને પોતાનો, એક આટલા ભક્ત-પત્ની પડખોપડખ ઢગાવે છે. મોડી રાત સુધી જ્ઞાનભક્તિની ગોષ્ઠિ કરીને એક બાંધી જાય છે. બાંધમાંથી ઢાંગા ભક્ત એકાએક ઝખ્ખી બેઠે છે. જુએ છે તો પોતાનો હાથ ચન્નમાન-પત્નીની છાતી પર પડેલો ! હાથનો પંજો કાપીને, ત્યાં મૂકી પોતે રાતોરાત છાના-માના જતા રહે છે. સદેશો મૂકતા જાય છે. કે ‘તારા ચોરને સોંપતો આવ્યો છું.’

આવી નાનકડી હૈયા-નોંધ મને આ લોકસંતોની આંતર્ગત, અરસપરસના આચારવિચારની એક નિગૂઢ પરંપરા તરફ લઈ જાય

છે. હું આ દિવસોમાં સમસ્ત ભજનસાહિત્યમાં ને ભક્તપ્રણાલિકામાં ઊંડો ઊતરી રહ્યો છું. આ મહેમાન-યજમાનની, પુરુષ ને સ્ત્રીની, પાસે પાસે પથારી શું ! પરણાગતની આવી પ્રણાલિકાનું રહસ્ય શું ! એ પછીથી ચર્ચાશું.

સજણાં

અત્યારે તો ઊઘડો 'સાજણ'નાં ટાંચણ-પાનાં ! સજણને (સ્વજનને) સાચાં ખોટાં પરખી કાઢો-કાઢી 'ચૂડ વિન્નેગણ' નામની બીકવિનાં આ ખડિત છતાં પૂર્ણ અર્થવાહક પ્રેમપદોમાંથી:—

(હુહા-છકરીઆ)

૧

સજણ એવાં કીજિયેં જેવી લટિયર કેળ;
દૂધમાં સાકર ભેળિયેં કેવોક લિયે મેળ.

કેવોક લિયે મેળ તે સળી ભરી ચાખિયેં,
વાણાં સજણાંને પાડોશમાં રાખિયેં.

ચ'પે તે મરવે વિંટાણી નાગરવેલ.

ચૂડ કે' સજણ એવાં કીજિયેં જેવી લટિયર કેળ.

સ્વજનની શોધ કરનાર સંસારી ! તને ચૂડ વિન્નેગણ નામની કાઠકિ જખ્ખી, કાઠકિ દાઝેલી, કાઠકિ સ્વાનુભવી લોકનારી પ્રણય કરવાની ભુક્તિ ખતાવે છે. સ્વજન એવું શોધજે, કે જે ઝુંકલી લુંબઝુંબ કેળ જેવું હોય. દૂધમાં જેવી સાકરની મિલાવટ થાય, તેવી તારા ને એના બેઠિના પ્રેમની મિલાવટ કરજે ને પછી, પ્રથમ તો જરાક, લગરીક, સળી બોળાને જ ચાખી જોજે કે બેઉએ કેવોક મેળ લીધો છે. ઘૂંટડો કે કટોરો ગટગટાવવાની ઉતાવળ કરીશ ના પ્રેમી ! સળી ભરીને જ પરીક્ષા કરજે એના સ્વાદની. ને પછી :

૨

સજણ એવાં કીજિયેં જેના તબોળવરણા હેઠ;
હેટેથી ભાગે સોયામણાં, જાણે માઠા થઉંને ભોટ.

ઠાઠા ઘઉંનો હોટ તે ચાળણીએ ચાળિયે
તેમાં દૂધ સાકર લે લાડવા વળાવિયે.
ઠરવી લડાઈ ને પાડવો કેટ,
ચૂડ કે' સજણ એવાં કીજિયે' જેના ત'બોળવણુ હોઈ.
અને સ્વજન કેવાં ન કરવાં ?—

૩

બે બે બોલાં સજણાં નવ કીજિયે' જેનો સો ઠેકાણુ હોય સાસ,
ખૂટલ સજણાંને કાંઉ ખવરાવિયે', જેના પંડમાં પીતળનો પાસ.
પંડમાં પીતળનો પાસ
તે સોનીએ જે સુલાવિયે'
ભારણુ હૈયે ને હળવાં થાયે'

*

*

*

ચૂડ કે' બેબેબોલાં સાજણાં નવ કીજિયે'
જેના સો સો ઠેકાણુ હોય સાસ

‘બેબેબોલાં સજણાં, જેનો સો સો ઠેકાણુ શ્વાસ’—અનિશ્ચય,
ચંચળ, બેવકા, એકને છતરી અનેક સાથે પ્રીતિ કરનાર, એવાં
પ્રેમિકને માટે તો આ લોકવાણીના પ્રયોગ—‘જેના સો સો ઠેકાણુ
શ્વાસ’—તમને તાકતદાર નથી દેખાતો? આપણી લાપાને ચોટદાર
બનાવતો નથી દેખાતો? અરે હજી વિશેષ સાંભળો જુઠાં
પ્રેમીજનની પિછાન—

૪

પતળેલ સજણાંની પ્રીતું ન કરિયે' જેનો ખદ્દોલ હોય ખાપ;
ચેરે થાય આપણી નાતમાં અને ઉલટો કરે સંતાપ.

ઉલટો કરે સંતાપ તે સહિયે'
ને રાજ જે દંડ હયે તે દહાયે
પિવાડણુ' દુધ ને ઉછેરવો સાપ

ચૂડ કે' પતંગેલ સજણાંની પ્રીતું ન કરિયે
જેનો ખદલેલ હોય ખાપ.

લોક-પ્રેમિક પોતાના અંતર્ગમીને સમજ આપે છે, મૂઢતાથી,
વિવેકથી, વહાલપથી:—

૫

સાંભળ માયલા સાજણા ! કુડો ને કળજળ જાય;
એકથી લગાડીએ પ્રીતડી તો લાલચ ખીજે થાય.

લાલચ ખીજે જાય તે ખોટી
સાચી પ્રીત ઘરની અસીથી ખોટી.

વંશ વધે, વાલપ ઉપજે, ને કહ્યું પોતાનું થાય
ચૂડ કે' સાંભળ માયલા સાજણા ! કુડો ને કળજળ જાય.

પતિવ્રતની કે પત્નીવ્રતની ધાર્મિક વાતોથી નહિ, વ્યવહારુ વાતોથી
'માયલા સજણા'ને કવિતા વદાઇ શીખવે છે 'વંશ વધે, વાલપ
ઉપજે, ને કહ્યું પોતાનું થાય,' એવા ત્રેવડા લાલ કાજે ઘરની નાર
પ્રત્યે એકનિષ્ઠા પ્રબોધાય છે. ને સૌંદર્યની મૂર્તિ આલેખાય છે—

૬

સાજણુ નીકળ્યાં ખજારમાં પેરી અંજરની જોડ;
ઉરે ખિરાજે આલસાં, હૈયે ટંકાવેલ મોર.

હૈયે ટંકાવેલ મોર તે જળકું કરે,
વાસાં સાજણુનાં નેણુલાં ડળકું કરે.

ગલાખનાં કુલ હોય રાતાં ચોળ
ચૂડ કે' સાજણુ નીકળ્યાં ખજારમાં પેરી અંજરની જોડ.

લોકવાણીમાં આલેખાયેલ રૂપ કદી પણ static-ગતિવિહીન-
દીકું છે ? નહિ, ગતિ તો રૂપનો પ્રાણ છે. અને 'ઉરે ખિરાજે આલસાં,
હૈયે ટંકાવેલ મોર'—એ દ્રશ્ય તમે દીકું છે ? કાચના ચાંદલા ભરેલું

કાપડું, એમાં યે પાછું મોરાકૃતિનું હીર-ભરત છાતી માથે : એ મોરલા
ઝળકું કરે ને નયણનાં ભમ્ભર ઢળકું કરે ! વાહ રે સોરડી સજણાં !

એવાં સ્વજનની પ્રણયજૂરતી સૂરત પણ નથી વિસરાઈ—

૭

સાજણ સેજે દૂખળાં, લોક જાણે ઘર ભૂખ !
સમઠર જેવડી સારણુ, અને ડુંગર જેવડાં દુઃખ.

ડુંગર જેવડાં દુઃખ તે કેને દાખિયે ?

રદાની વાતું અમે રદામાં રાખિયે.

પીપળ પાન ગૂંગળાં

ચૂડ કે' સાજણ સેજે દૂખળાં, લોક જાણે ઘર ભૂખ.

સ્વજન સાથી દૂખળાં દેખાય છે ! લોકો માને છે કે ઘરમાં ખાવા
અન્ન નથી. પણ ખરી રીતે તો હૃદયમાં સમુદ્ર જેટલી ઉંડી સરણીએ
પડી ગઈ છે ને ડુંગર જેવડાં દુઃખો છુપાયાં છે. પણ એ કેને
દેખાડીએ ? એ તો રૂદામાં જ રાખીએ.

ગુપ્ત અંતસ્તાપની ગોઠડી કહી નાખી. અને આખરે તો સજણું
ધડી બધડીના મીટ-મેળાપ કરીને વહાણે ચડી ગયાં—

૮

વાટ જૂની ને પગ નવો, ચંગો ને માડુ જાય !

પકડ હૈયા ! કર પ'ખડી એનો મીટડીએ મેળો થાય.

મીટડીએ મેળો થાય તે ઘડી બ ઘડી,

વાલીલાં સાજણ ગ્યાં વા'ણે ચડી.

આમાંનાં કેટલાંક મુકતકો ખંડિત છે ને છેલ્લો તો ફક્ત એ જ
ચરણોનો અધૂરો ટુકડો રાંચણમાં છે—

સાજણ એવા કીજિયે, જેવી ગેંડાની ઢોલ,
ઓખા પડયે આડી ફઈએ, તે અંબને ના'વે આજ !

આફત ટાણે ઢાલ સમું આડું દેવા થાય, એવું સ્વજન શોધીએ હે માનવી !

ખંડિત દુકડા

ખંડિત એ ચરણોમાં પણ અર્થવ્યંજનાની કશી કચાશ રહી જતી નથી. ખંડિત છે તેનું પણ કારણ છે. ચૂડ વિન્નેગણનું નામાચરણ તો છેતરામણું છે. એકાદ બે આવા પદ-નમૂના અસલમાં જે હોય છે, તે હોળીના અગ્નિ સન્મુખ પ્રતિવર્ષ મંડાતી સામસામી કાવ્ય-રમતમાં રળુ થાય-છે. પછી તો એ જ નામાચરણને મોળુદ રાખીને, એકઠા મળેલા ‘દુહાગીરો’ નવીનવી શીઘ્ર રચનાઓ મૂળ નમૂનાના ઘાટ મુજબ કરે જતા હોય છે. એમાં દુકડા પડે છે. એ દુકડા કંઠસ્થ થયા તેટલા ખરા, બાકીના લુપ્ત બને છે. ચોટાદાર ચરણોના રણકાર લોકરમૂતિમાં ધર કરી રહે છે.

સ શોધનકાર્યની આત્મકથા

નોંધપોથીનાં ૬૦-૭૦ પાનાં જ હળુ તો ફેરવી શક્યો છું. કહ્યું છે કે બે ત્રણ હજાર પાનાં હશે બધાં મળીને; પાને પાને ફરતાં પાછલાં ૨૦-૨૫ વર્ષમાં ભ્રમણ-પ્રદેશોની પુનર્યાત્રા અનુભવું છું. આજ સુધીનાં પુસ્તકોમાં જેનાં પાંખીઆં નથી મેળવ્યાં તે આ બધા ખંડિત અવશેષોને-ભાઈ ઉમાશંકર કહે છે તેમ એ લોકસાહિત્યની વર્કશોપમાં બાકી પડી રહેલા વેરણછેરણ દુકડાઓને-આત્મકથાની નવી રીતે ઉપયોગમાં લઉં છું. નવા શોધકોને માર્ગદર્શક થાય કે ન થાય, મારા કસબમાં રસ લેનારી વાચક દુનિયાને તો જરૂર મોજ આવશે. મનમાં જામતા મધપુડાનાં છિદ્રે છિદ્રે મધુનો સંચય જે બિન્દુએ બિન્દુએ બન્યો રહ્યો છે તેનું આ બયાન, એ મારી નહિ પણ લોકસાહિત્યના શોધનની આત્મકથા છે.

દાર્શનિક જેઠા રામનો

‘સજણાં’નાં પ્રેમ-મૌકિતિકા : અને એની પડખોપડખ રામ-
સીતાનાં વિરહ-મૌકિતિકા : મથાળે લખેલ છે ‘જેઠીરામના છકડિયા’ :
છકડિયા એટલે છ છ પંક્તિના ટુકડા-

૧

મોર વણુ સૂનો ગરવો સીતા વણુ સૂના રામ;
હંસલા વન્ય સ્ત્રોવરસૂતું, ગુણિયલ વન્ય સૂતું ગામ;
ગુણિયલ વિણુ સૂતું ગામ તે હરિ !
મનખો પદારથ ને આવે ફરી.
ગઈ સીતા ને રામચંદર શે ના !
જેઠો રામનો કે’ ગરના ડુંગર મોર વિણુ સૂના
પતિ-પત્ની વચ્ચે આવો વિજેગ પાડનાર રાવણુને ‘જેઠો રામનો’
શે માર્મિક ઠપકો આપે છે-

૨

લોહું મ ગળ્ય લંકાના રાજ ! જીવ્યું કેમ જશે !
ઘણુ પડશે માયલા ઘટમાં, પછી ઉમ્મર ઓછી થાશે;
ઉમ્મર ઓછી થાય તે સૈ
ચૌદ ચોકડીતું રાજ જશે ભૈ !
મેલ્ય મારગ ને ખોલ દરવાજ;
જેઠો રામનો કે’ લોહું મ ગળ્ય લંકાના રાજ !
‘લોહું મ ગળ્ય !’ આવડા મોટા કુકર્મને માટે લોહું ગળવાની
ઉપમા બરાબર બંધખેસતી બની છે, નહિ ?

આ જેઠો કવિ બીચારો કોઢથી પિડાતો હોવો જોઈએ-

જેઠાને પગે જાનવો, કાયામાં નીકળ્યો કોઢ;
સાડા ત્રણ મણની સામટી, માથે વળી ગ્યો લોઢ;
લોઢ વળ્યો કેયીં કયાં ?
દાતાર પીર જમિયલની કચેરી ત્યાં.

જેઠો ગિરનારમાં દાતારને કુંગરે કોઢનો રોગ હરનારા પીર જમિયલને શરણે જાય છે. લોકકવિ જેઠાને કોમ-ધર્મના ભેદ નથી.

ગરવે જાચીં તો ગણુ થાય, ભાગે જમની ભે;

હિન્દુ મુસલમાન હાલી નીકળ્યાં, દાતાર દર્શન દે.

દાતાર દર્શન દે તે વડી,

હિલોળા દધ્યે ગરવે ચડી.

જાંચી સખર દાતારની, નીચે ગૌમુખી ગંગા બહે,

જેઠો રામનો કે' ગરવે જાચીં તો ગણુ થાય, ભાગે જમની ભે.

દાતારની ટેકરીનું ધરલામ-શિખર : અને ગૌમુખી ગંગાનું હિન્દુ તીર્થોદક : એ વચ્ચે કવિ જેઠો સુમેળ જુએ છે.

કોઢ માટે કવિ જેઠાએ પ્રથમ તો વિધાતાને ખખડાવી-

વિધાતા વેરી થઈ, મારા અવળા લખ્યા લેખ;

સરા ન માની સંસારની, ને ઊલટા કીધા અલેખ.

ઊલટા કીધા અલેખ તે લેવા,

ભવેસરની ખજારે ઢાલોળા દેવા

.....મનની મનમાં રે.

જેઠો રામનો કે' વિધાતા વેરી થે.

પણ જેઠો તો દાર્શનિક છે ! સમાધાનમાર્ગી છે. તુરત બીજે વિચારે-

વિધાતા ખચાડી કયા કરે, જેવાં તમારાં કરમ,

કાં તો માર્યા મોરલા, કાં તો હેર્યા હરણુ.

હરણુ હેર્યા તે હરોહરિ

ગૌહત્યા પ્રાણજીની નડી.

કીધીયું કમાણીયું, રિયા સેવા !

જેઠો રામનો કે' વિધાતાને દોષ શેનો દેવો !

હે જીવ ! તમે જ કુકર્મ કીધાં છે. મોરલા માર્યા એ મોટું કુકર્મ : સ્ત્રીઓનાં હેરણાં હેરવાં-હરણુ કરી જવાં-એ પણ ઘોર પાતક : એ કરેલી કમાણીને હવે તો રહ્યા રહ્યા સેવી થ્યો, હે જીવ !

આ અધા છકડિયા એક જ માણસે ઉતરાવ્યા હાગે છે. શાહી કલમ ને લખાવટ એકધારી છે, લખાવનાર યાદ આવતો નથી.

નથુ તૂરી

યાદદાસ્ત પણ અવળચંડી જ છે ના ! ખોખરી એવી ‘સુંદરી’— (સારંગી)ને ખોળામાં લઇને અંત્યજ નથુ તૂરી ખેસતો, અને ખે રાલડાં છોકરાંમાંથી એકને ધવરાવતી ધવરાવતી નથુની ચૂંચી આંખોવાળી લઘરવધર વહુ ખેસતી. ખેય જણાં ખરજ અને પંચમ સૂરવાળાં ગળાં ખેળવીને કાર્યાલયના નાનકડા ચાકની હરિયાળી પર—

લાવો લાવો રે ખાદૂરખાં મિયાં હિંદવાણી
એને આવતાં મેં તો જણી લાલ હિંદવાણી

એવું કાઈ મુસ્લિમ દરખારને રીઝવવાને માટેનું ગીત પણ ગાતાં, (જે ગીતે મને ‘આવો આવો રે ખાદૂર આ બહેન હિંદવાણી’ એવા ‘વેણીનાં ફૂલ’વાળા રાષ્ટ્રગીતનો ખૂલતો—મલપતો ઢાળ આપ્યો) અને ખીજે છેડે ‘સંત દાસી જીવણ’નાં ભજનો પણ ગાતાં. આ રહ્યું નથુએ ગાયેલું એ ભજન—

મુને માર્યા નેણાંનાં બાણુ રે,
વાલ્યમની વાતુંમાં.
વાલ્યમ ! તારી વાતુંમાં
હાંકી મેલ્યાં દૂંડી વા’ણુ રે,
શામળા ! તારી શોભાનાં.

૧

જીવણુ કે’ પાંચ તતવ ને મણુ ગુણનું
તેનું હરિએ ખતાવ્યું વા’ણુ;
મરજીવા થૈને માથે બેઠા,
એવાં હરિએ હોકાર્યાં દૂંડી વા’ણુ રે
વાલ્યમની વાતુંમાં.

૨

જીવણ કે' શઠ જડાવી કર્યું સામદું
 મુને આવી મળ્યા સરાણુ;
 વાણું કરીને વા'લે ઘા કર્યો
 મારે ભળહળ ગિજ્યા રવિભાણુ રે
 વાલ્યમની વાતુંમાં.

૩

જીવણ કે' ગુરુ કાયામાં ગોતજો
 મારા વાલ્યમનાં શાં કરું વખાણુ !
 દસમે દરવાજો ડેરી ખિરાજો
 રાખો ધોળી ધજનાં પરમાણુ રે
 વાલ્યમની વાતુંમાં.

૪

જીવણ કે' ગુરુ મળ્યા ને ગુરુગમ જડયો
 મુને મટી ગઈ તાણાવાણ્ય;
 દાસી જીવણ સંત ભીમનાં ચરણાં
 પ્યાસા પાયાનાં પરમાણુ રે
 વાલ્યમની વાતુંમાં.

તે પછી નથુનાં ગાયેલ ખીજનં ભજનોતો આખો ચોસર માંડેલો
 છે. ત્યારે પડેલાં ખીજમાંથી અઢાર-વીસ વખે આજ આખો ફાલે
 છે. લોકસાહિત્યનો સંસ્કાર એકલી શૌર્યની વાતોએ, એકલા દુહાએ,
 એકલા પ્રેમશૃંગારના છંદડિયાએ નહિ પણ ભજનો વડે ય સર્વ-
 દેશીય વારિસિંચનથી પોપાતો હતો. આજે કળ એમાં છે. ભજન-
 વાણીની ઘડ મગજમાં બેસી છે.

નથુ અને એની ચૂંચી આંખોવાળી વહુ, બે છોકરાં, ખોખરી
 સુંદરી, ખરજ અને પચમ સ્વરોની એ જોડલી અત્યારે ક્યાં છે. ?
 જીવતાં છે કે મૂઆં ? (આ કાળ્યા પછી જાણ્યું કે નથુ ગયો છે,
 વહુ બેસી છે.)

એ તો હતો ભટકતો પરિવાર. નાના નાના હાકારોની ડેલીઓ પર એ કુટુંબ નભતું હતું. વર્ષોથી એ વધેલી હળમતવાળો નથુ નજરે નથી પડ્યો. એની ‘સુંદરી’ કાઠને વારસામાં ઘઈ ગયો નહિ હોય ? પરંપરાઓ આમ જ તૂટે છે, એક જાય છે, તેની જગ્યા લેવા બીજો આવતો નથી. ઊઘડો નવાં પાનાં !

મહારાષ્ટ્રી કવડો

તેતર-‘ઓતરાતી દીવાલો’માં હોલાની વાત છે. એને મળતી સોરઠમાં તેતરની વાત છે :

એન ઊઠ ! એન ઊઠ !

તલ તેતલા ! તલ તેતલા !

ત લ તે ત લા !

ટાંચણ આટલું જ છે. છતાં આખો પ્રસંગ યાદ છે : ‘કાઠ’ કાઠ સ્મૃતિને એક પાતળું ટેકણુ પણ બસ થઈ રહે છે, જ્યારે બીજાં ‘કાઠક’ સ્મરણોને સ્થિર રાખવા માટે મોટો થાંભલો પણ નિરર્થક બને છે. દ. બા. કાલેલકરની કારાવાસની આત્મકથા ‘ઓતરાતી દીવાલો’ વાંચતો હતા. ‘કવડા’ની મહારાષ્ટ્રી લોકકથા આવી. કવડો ખેડુ હતો. સીતા નામે બહેન હતી. બહેનને કવડાની બાયડી બહુ સતાવતી. એક દિવસ કવડો તાજા પાકના થોડા પોહે (પૌવા) ઘેર લાવ્યો. બાયડીને કહે કે સાફ કરીને રાખ, ખાવા છે. પછી ખાવા આવ્યો ત્યારે ‘પોહે’ લાવેલો તેના કરતાં ઘણા ઓછા જોયા. ખિન્નયો. પૂછ્યું : કોણે ઓછા કર્યા ? બાયડી કહે કે તમારી બેન સીતાએ ખાંડ્યા છે, તે ખાઈ ગઈ લાગે છે. ભાઈ સીતા પર ખિન્નયો. સીતા હેબતાઈ ગઈ, બોલી શકી નહિ, એટલે વિશેષ ખિન્નલા ખેડુએ બહેનને ખેડનું ઓળર ફટકારી મારી નાખી. પછી ‘પોહે’ ખાવા બેઠો. બહુ મીઠા લાગ્યા. ભાન આવ્યું કે સીતાએ તો ‘પોહે’ પ્રેમથી ભાઈને ખાતર ખૂબ સાફ કર્યા હતા. ચસ્તાયેલો ભાઈ બહેનના પ્રાણહીન શરીર પાસે જઈ બોલવા લાગ્યો—

ઊઠ સીતે !

ઊઠ સીતે !

પોહે ગોડ ગોડ

ઠવડા પોર પોર !

અર્થ—ઊઠ સીતા ! ઊઠ મેન સીતા ! આ પૌઆ તો ગળ્યા ગળ્યા છે, ને આ તારો ભાઈ કવડો જ બાળક છે—મેવફફ છે. તે આવી છાકરવાદી કરી બેઠો છે. ઊઠ સીતા ! ઊઠ સીતા ! ઊઠ સીતા !

પણુ સીતા તો શેની ઊડે ? મરી ગઈ હતી. પક્ષી ભાઈ કવડો પણુ મરી ગયો. મરીને કવડો (કપોત) પક્ષી સરળયો. આજે પણુ કપોત જે સ્વશેઅચાર કરે છે તેમાં લોકકલ્પના આ શબ્દો સાંભળે છે:

ઊઠ સીતે !

ઊઠ સીતે !

પોહે ગોડ ગોડ

ઠવડા પોર પોર.

‘આતરાતી દીવાલો’માંથી આ કિસ્સો વાંચીને હું ઊછળી પડ્યો હતો. કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યની કાંઈ પણ કૃતિને મળતી આવતી અન્ય પ્રદેશોની નાનીમોટી કાંઈ પણ વસ્તુ મળતાં, ન વર્ણવી શકાય તેવો આનંદ થતો. પોતાના પ્રિયજનની અણસાર અગ્નિપ્રવાય ચહેરાઓ પર એકાએક પકડી પાડતાં જે ગુપ્ત માર્મિક આનંદ આજે પણ અનુભવાય છે, તેવા જ પ્રકારનો આ સામ્યદર્શનનો આનંદ મને લોકસાહિત્યના ઇતરપ્રાંતીય પરિચયમાંથી સતત મળતો રહે છે. અમારા સ્ટાફ પર ભાઈ હરગોવિંદ પંડ્યાની જીભને ટેરવે, ગંભીર પ્રસંગને હળવો બનાવી દેનારી લોકકથા, દુચ્છોકા, કહેતી, કે ઉખાણું હમેશાં હાજર હોય. એમણે આ મહારાષ્ટ્રી હોલાના ધૂધવાટ સાથે સંકળાયેલી કવડા-સીતાની વાત સાંભળતાંની વાર જ કાઠિયાવાડી તેતર-બોલીમાંથી ઉદ્ભવેલ લોકકથા કહી સંભળાવેલી—

સૌરાષ્ટ્રો તેતર

એકુત હતો. નવા પાકના તલ લાગ્યો. વહુને કહે કે સોઈ રાખો, આજ તો તલ ખાવા છે. રાતે ઘેર જઈ ખાવા બેસતાં તલ ચોછા થયા દીઠા. વહુ કહે, તમારી બેન ખાંડતાં ખાંડતાં બૂકડાવી ગઈ. વગર વિચાર્યો બહેનને મારી નાખી. પછી તલ ભરી જોયા તો બરાબર થયા. બહેનના શબ પાસે બેસી ભાઈ ઢંઢોળવા લાગ્યો—

ઊઠ બેન ! ઊઠ બેન !

તલ તેતલા

તલ તેતલા

તલ તેતલા

ઊઠ બેન, તલ તો તેટલા ને તેટલા જ છે. બહેન ન ઊઠી. ભાઈ મરીને તેતર સરળયો. તેતરના અવતારમાં પણ વણજાઈએ એ બોલ્યા જ કરે છે—

તલ તે ત લા !

તલ ને ત લા !

તલ તે ત લા !

મારાં સભાજનોની સામે હું આ બેઉ દુયકા ટાંકી અતાવતાં થાકતો નથી. એવા સામ્ય ધરાવતા દુયકાઓએ મારી રસેન્દ્રિયને હમેશાં પુષ્ટ કર્યા કરી છે.

લાંબી લોકવાર્તાના સ્તંભો

રાજ રાજ ને પરજ સુખી

ખાતો ખાય ને ભરતો ભરે

જાણુને લાખ

ને અજાણુને સવાલાખ.

સિતેર ખાન ને બાંતેર ઉમાવ

ખખા દોતિયા

મેતા મસુદી

કારભારી ચોપદાર

}

રાજના

રાજ્યનું

વર્ણન

}

રાજસભાનું

વર્ણન

હોયલા ટીખા જેવું : સૂવરનાં ટોળાંએ ઉજ્જડ કરેલ પૂલવાડી.
 સૂવરે વિચાર કર્યો : ઘેરાનાં હાંડનાં શું ફેડવાં ?
 ખાર ચોકું અડતાલીસ ગાઉમાં ફડાકા મારી રહ્યું છે : (વન)
 રૂઝયું કુંઝયું વખત છે : (સાંજ)
 સવા પાશેર અશીળનું બંધાણ : (રાતની સ્થિતિ)

ઘોડાને—

હે દેવમુનિ ! તારી કાનસૂરીએ ચોકડું રાખું છું
 એક બીજા ઘોડાની ગંધ આવી.
 ઘોડે હાવળ મારી.
 ખરલમાં નાખો તો ખસરકે છુટાકે
 બરણીમાં નાખો તો ત્રમક ત્રમક
 બાપ પીએ તો બેટાને ચડે
 બેટો પીએ તો બાપને ચડે
 એમાંથી અંજળિ ભરીને
 હાથીના માવતને આપે
 તો રડયું ખડયું ફેરું જમી ઉપર પડે
 તો સાત પાતાળ ફાડીને શેષનાગને
 માથે ઠરે

અશીળનો
 કસુબો

પાણી પીધું ત્યાં બગીસ કોઠે દીવા થયા
 જૂઠનાં પૂલ જેવા ચોખા
 પાણી મોર્ચ મોઢી ઉતાર મા : (પાણું આવ્યા વિના ઉતાવળો ન થા)

છ વાત:—

૧—વડલાની ૪૮ મણની ડાળ માથે પડશે

૨—સોનાનો વેઠ : તંબોળિયો નાગ

૩—ડુંગર બે સામસામા ભટકાવ

૪—સામૈયાનો ઘોડો

આવે રોડું

હેઠ રાજ ને ઉપર ઘોડું

૫—શેરનો દરવાજો પડે

૬—રાતે તંબોળિયો નાગ

જેઠો રાવળ

એક લાંબી લોકકથાના સ્તંભો છે આ. (દાદાજીની વાતો: વાર્તા પહેલી: મનસાગરો) એ વાર્તાઓ કહેનાર માણસની મુખાકૃતિ, હાવ-હાવ, નીચું જોઈને અર્ધમીચેલી આંખે પ્રવાહબદ્ધ વાર્તા કરવાની બાળવ્રદ્ધરંજક છટા, વાર્તા કહેતાં કહેતાં પરિપૂર્ણ આત્મવિસ્મૃતિ: એક વાર કહે, એ વાર કહે, ગમે તેટલી વાર કહે-એક શબ્દ પણ ખડે નહિ એવી તો કંઠસ્થ : અવાજ જિયોનીયો થાય નહિ, એકધારે સ્વર અનાડગ્યરી છટાથી વણા કરે. નહિ વચ્ચે કોઈ વ્યસનની આદત, નહિ આડીઅવળી વાત કરવી, નહિ પસનેા પણ પોરો : આ વાર્તા-ઓની જ બનેલી એની દુનિયા હતી. સાચી જીવનસૃષ્ટિમાં જાણે એ શ્વાસ લેતો નહોતો, ચાચ રાણપુરમાં ધોળાંફૂલ વસ્ત્રે મળે, ચાચ પાંચાળમાં ચોમાસે ભિંજાયેલો લદબદ લૂગડે ભેટે : અણિયાળીનો જેઠો રાવળ એનો એ જ હતો, એકરંગીલો હતો. વિક્રમની વાતો, મનસાગરા અને બધસાગરાની વાતો, એ બધી અદ્ભૂતરસિક વાતો એ એનું સમગ્ર જગત હતું. એની પાસેથી કરી કાઢેલાં, ઉપર મૂકેલ છે તેના જેવાં ટુંકાંટય ટાંચણુમાંની દાદાજીની વાતો લખી, ને આજે અઢાર-વીસ વર્ષે, છેક જર્જરિત બની ગયેલાં ન્યુસપ્રિન્ટનાં પતાકડાં પર એની પાસેથી ટપકાવેલા વાર્તા-મુદ્દાઓને બેસારી બેસારી, હમણાં 'રંગ છે બારોટ !' ની વાતો લખી-પ્રકટ કરી છે. અણિયાળીનો જેઠો રાવળ મરી ગયો છે. કાડીઓનો વહીવંચો હતો. આ લોકકથાઓમાં જે પ્રાસંગિક વર્ણન-છટા જુઓ છો તે તેની છે.

બારોટનું વિશ્વવર્ણન

પણ પાનાં ફરે છે, અને જેઠો રાવળની જીભથી ટપકતું 'ચલુ' તેમ તેમ એ ઝડપ કરીને ઉતારતું એક વિચિત્ર વિશ્વવર્ણન નીકળી પડે છે-

ચૌદચાળો કાઝ

નવલખો હાસાર

સાત હજાર ગુજરાત
ખાણું લાખ માળવો
નવ સરકુંના ધણી
નવ ખંડ ધરતી

છન્નું કરેડ પાદર આ પ્રથમીને માથે
અરબસ્તાણ-તેનાં માણસો વાનુમુખાં
ફરગાણ-તેનાં સુહાનમુખાં (શ્વાનમુખાં)
મુંગલાણ-તેનાં વાનરમુખાં
હખસાણ-તેનાં સૂવરમુખાં

નીર સમુદ્ર, ખીર સમુદ્ર, વેતારણ સમુદ્ર, ખારા સમુદ્ર, મીઠા સમુદ્ર,
ઔરંગઘા સમુદ્ર, દધિ સમુદ્ર.

એટલા સમદર છે આ પૃથ્વીને માથે.

અઠક્કળ પરબત : ધૂણાગર, હેમાળો, અદિયાગર, રેવતાચળ.

અદિયાગર પરબત ઉપર સૂરજનારાણુ માળા ફેરવે છે. ત્યાં ભેટડી ભથ
(ભેખડ) છે માટે કહેવાય છે કે-‘ હે ભેટડીના બાણુ ! ’

મેરૂ પરબતને સાત ટુંક છે : હમવત (હેમનું), ગધમાર, ઉમામેર, સત્ર,
ભિંચક, માળવ.

પે’હે ટુંકે બ્રહ્મા વસ્યા
ખીને ટુંકે અઠારી ઋષિ વસ્યા
ત્રીને ટુંકે ત્ર્યંબકચંદ્ર મેળા વસ્યા
ચોથે ટુંકે ચંદ્રમા વસ્યા
પાંચમે ટુંકે વૃધવાસી વસ્યા
છઠ્ઠે ટુંકે સૂરજ વસ્યા
સાતમે ટુંકે નારાણુ વસ્યા

મેરૂ કેટલોક લોઠાનો, કેટલોક ત્રાંખાનો, કેટલોક સોનાનો.

કથાકારને ઝાંચશો નહિ.

પૂછશો કહાય, કે આવું આવું તને શા ખપમાં આવ્યું ? કશા જ
નહિ. છતાં હું તો ટપકાવતો ગયો. લોકવિદ્યાના જાણકારને સંશોધકે
કદી ખોત્તો રોકવો નહિ, એને ખોટ્યે જવા જ દેવો-એનું ખોટ્યું

ઊંચકચે જવું. એ બધું એનું 'સેટિંગ' છે. એને જે કંઈ કંઈસ્થ છે તે સમગ્રપણે એક અને અવિભાજ્ય વસ્તુ છે. એનું કથન જો તમે વચ્ચે કયાંય તોડી પાડો તો એ રંગભૂમિના તખ્તા પર પોતાનો પાઠ ભૂલી ગયેલા નટની અવદશાને પામશે. એનું કથન તે તો આનંદનો ઝરો છે. ઝરાને ઝરવા જ દેજો. એનો એકનો જ નહિ, તમારો સંશોધકનો પણ એ શ્રેયનો પ્રશ્ન છે. એના સમગ્ર કથનમાં ઝખકાળાયા વગર સંશોધકના મગજનું વાતાવરણ બંધાશે નહિ. જે મનઃસૃષ્ટિમાં—કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એ વાર્તાકાર તમારી નાવને હંકારી જાય ત્યાં તમે એને ડોંચ્યા કે ડોંક્યા વગર જવા દેજો. તમારી જાતને એના વાણીતરંગો પર વહેતી મૂકજો.

જેઠા રાવળનું વાણી-વહેન સાઘંત અણુરૂઢ્યું રાખ્યું તેને પ્રતાપે જ એને હું સમગ્રતાએ પામી શક્યો. આજે આટલે વર્ષે પણ અમુક કથયિતાઓ સાથેનો મારો કલ્પનાસંપર્ક જીવંત છે, એ મૂએલા છતાં એમના જગતમાં હું શ્વાસ લઈ રહ્યો હોઉં તેટલો ઓતપ્રોત છું તેનું કારણ એ કે મેં તેમને સમગ્રપણે સ્વીકાર્યા હતા.

‘સમરાંગણ’ની એ ઘટનાઓ

ત્રીજી વાર મને ભૂચર—મેરીના રણાંગણમાં મૂકનાર એ જેઠા રાવળ હતો. ત્રીજી વારની આ નોંધ એની કરાવેલી છે—

‘સવાશેર પાણી ડૂધરમાં તણાય એવી લડાઈ ચાલશે.

‘જેસા વજીરની ઘરવાળી જોમાબાઘઃ એનો દીકરો નાગડો : પવર [પયોધર] વાંસે નાખ્યાં’તાં : વાંસે ઊભો ઊભો ધાવે.

‘આ જોળાળીનો—ગાટરના પેટનો ઊભો ઊભો ધાવે છે તે કેવોક થારો ?’

‘એની આગળે ખબર.’

x x x

નાગડાનાં કાંડાં પડી ગયાં, ચામડાં ચડી ગયાં.

નાગડો પડેલો : હાથીના પેટમાં હાય.

‘આ કોણ ?’

‘જોળાળીનો ! બીબના ધાના સાંધા મળે, એના સાંધા ન મળે.’

જોઈ શકશે કે ‘સમરાંગણ’ના સર્જન પાછળ આ જીજ્ઞાસા શરૂ થઈ રાખે છે. એક જ પ્રસંગનું કેટલું તીવ્ર સંવેદન અને કલ્પન ચાલ્યા કર્યું છે. જેઠા રાવણે કહેલા આ બે પ્રસંગો એ કરુણ શૌર્યકથાનાં બે સમતોલ પક્ષો છે : પહેલો પ્રસંગ માની પીડે જિભે રહીને માએ પાછળ નાખેલાં પયોધરે ધાવતા બાળની એના આપને જ મોંએ રાજા જામે કરેલ હાંસીનો : ને બીજો પ્રસંગ મુગલ-ફાજ સામેના રણાંગણમાં પડેલા એ જ બાળના જોયન-જોદ્ધ દેહની દશા દેખાડતો : એ દેહ પડ્યો હતો : એના કાંડો-વિહોણા હાથની ઠૂંઠી અણીઓ એક મૂએલ હાથીના પેટમાં પેસેલી હતી, કારણકે એણે અંબાડીઓ સુધી પહોંચીને સેનાપતિઓને હણતાં હણતાં કાંડો કપાઈ ગયા પછી પણ ઠૂંઠા હાથે કોંસા લગાવીને હાથીઓને માર્યા હતા-પછી એ પટકાયો હતો. યુદ્ધલીલા અતમ થયા બાદ વિજેતા મુગલપતિ રણભૂમિ પર નિરીક્ષણ કરવા નીકળે છે--ને હાથીના કલેવરને હાથનાં ઠૂંઠાં વડે ભેદનારો આ મહાવીર કોણ એવું વિસ્મય અનુભવે છે, ત્યારે જાણકાર જવાબ વાળે છે કે ‘આ જોગાળીનો.’ રાજા જામે કરેલી હાંસીનો જવાબ એ બાળકે છેલેલી પલે આપ્યો. મશ્કરી કરનાર નગરરાજ સતો જ્યાંથી જીવ લઈને ઘરમેજો થઈ ગયો હતો તે જ જુદ્ધમાં, મશ્કરી કરનાર રાજાએ પોતે જ નોતરેલા જુદ્ધમાં, એ મશ્કરીનું પાત્ર બનેલ માડીનો પુત્ર નાગડો પોતે વાંસે જિભાં જિભાં ધાવેલ ધાવણનો હિસાબ આપતો પડ્યો હતો.

સમરાંગણ ! તને હું નહિ ભૂલી શકું, એ ઘેર ઘટનામાંથી ફક્ત આ બે જ પ્રસંગોની જાળવણી કરનારા સોરડી વાર્તાકારોમાં કલાદૃષ્ટિ જોવા પ્રકારની હોવી જોઈએ.

કહો કોણ નારી !

સમસ્યાઓનો તે કેટલો બધો શોખ આ સોરડીજનોને ! બાળઉંબા-ણાં નાં સમસ્યા, વાર્તાઓમાં સમસ્યા, લગ્નગીતોમાં સમસ્યા, વાતવાતમાં

કાયડો નાખવો ને કાયડો છોડવો ! ટાંચણ-પોથીના નવા પાનામાં
જેઠા રાવળે જ ઉતરાવેલ આ સમસ્યા-ગીત છે :

૧

ચડી નાર પુરુષ પર અભેદપ ધરવા સરસ,
ખશખર સમાધિ કરી બેઠી;
માનવી કારીગર લોક એને મળ્યાં;
હુકમથી ઉતારી માંડ દેડી.

૨

ઉતારી દેઠ ત્યાં સત ચડિયું અતિ
અમનમાં બળવા કરી આશા;
બળીને અમનથી નીકળી બાકલું.
રૂપ જોઈ જોગેસર તરત રાગ્યા.

૩

સ્વરૂપે ઠીક ને વળી નગન છે સદા,
ભરે સર ઉપર છન બારી;
રાતદન હુતાશણ આ'ર દરની રહે,
નાખ કે' દાણુભા ! કવણુ નારી ?

કાઠકિ ચારણુ દાણુભા દહિારને સમસ્યા પૂછે છે : પુરુષ પર
ચડીને અભય રૂપ ધરવા સમાધિ ધરીને બેઠેલી, પછી કારીગરે માંડ
નીચે ઉતારેલી, પછી સત ચડવાથી અસિમાં બળવા બેઠેલી, બળીને
બહાર નીકળેલી, પોતાના રૂપથી જોગંદરને મોહાવનારી, સદા નમ્ર,
શિર પર છત્ર ધરનારી, અને રાતદિન હુતાશનનો જ આહાર કરનારી
એ નારી કાણુ ?

—એ નારી તે ચત્રમ ! ચાકરારૂપ પુરુષ પર ચડી, નિભાગના
અસિમાં બેઠી, સુંદરી જેવી ગૌરાંગી બની, જોગીઆએ પીવા લીધી,
એનો આહાર પણ સદા અસિ જ છે.

વાત મૂળ એમ હશે. કુંભારના ઘર પાસેથી દાયરો નીકળ્યો હશે, ચાકડા પરથી ચલમ ઊતરતી જોઈ કાળુભા નામના ઠાકારે સોખતી-એને કહ્યું, કે કોઈ શીઘ્રચર્યા કરી આપે આ વિષય પર ?—પાદપૂર્તિ-રૂપે અને મુશાયરાઓમાં ગજલ-ચર્યારૂપે કરી રહ્યા છીએ તે આ ગ્રામ-દાયરામાં પણ સમચર્યારૂપે થયું હતું ને થાય છે. આ કૃતિ જૂની નથી.

વાર્તા ગોતું છું

હમણું હમણું એક બાબતનું રટણુ ઊપડયું છે—

‘ચાલો પૂતળી ! ઘરે જાયે’

‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

રાજ અને પૂતળીની વાર્તા ગોતું છું. જે મળે તેને પૂછું છું—
રાજ અને પૂતળીની વાર્તા આવડે છે ? એમાં આવું આવું આવે છે—

‘ચાલો પૂતળી ! ઘરે જાયે’

‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

મેં એ વાર્તા ગુમાવી છે : જેઠા રાવળ પાસેથી કરેલા ટાંચણમાં
તૂટકે ફક્ત આટલું જ છે—

‘ટિલ પડતું મેલ્યું’

‘ચાલો પૂતળી ઘરે જાયે’

‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

‘પદમ રોઠની દીકરી હંસાવળી. એની પાની જોઈને પૂતળી ધડી—

‘મારો રાજ રાંધાણો છે.

નાગનું માથું પરજે પરજનું.

‘મણિ ઘોવા વાવમાં ચાલ્યા. ત્યાં તો પાણી ઊતર્યું.’

ઊંડા ઊંડા ભણકારા વાગે છે. રાજપુત જંગલમાં કોઈ વાવની
અંદર પાણી પીવા જતાં, ત્યાં ગોખમાં કંડારેલી એક પૂતળી પર ઘેલો
બનીને ઝૂરતો હતો. પૂતળીનું સૌંદર્ય મોહક હતું; કારણકે પદમ
રોઠની પરદેશીન પુત્રી હંસાવળીના પગની ફક્ત *પાની જોઈને તે

પરથી શિલ્પીએ પૂતળી સરજાવી હતી. પૂતળી—એણે રાજાને મનાવવામાં નિષ્ફળ ગયેલો મિત્ર મનસાગરે એ પૂતળીની માનવપ્રતિકૃતિની શોધે ચડે છે. મણિધર સાપને મારી મણિ લઈ વાવમાં ઊતરે છે. ત્યાં તો વાવનાં નીર મણિને પ્રતાપે ઊંડા ને ઊંડાં ઊતરે છે.

પણ પછી શું ?

પછી એ વાવને તળિયે શું કોઈ મહેલાત આવતી હશે ? ત્યાં કોઈ સુંદરી સાંપડી હશે ? વાર્તા ગુમાવી !

‘ઝોળીપો’ની વાર્તાનાં બીજ

મેરોનું બાપોદર ગામ.

બાપ કચરો મેર. દીકરો નથુ ને એની રૂપાળી ગુણિયલ વહુ.

વહુ ગાર-ગારમટ્ટી બહુ સારી કરે.

પાડોશીને ઇર્ષ્યા આવે.

પાડોશીઓએ પિયરિયે જઈને ભરાબુ કે તમારી દીકરીને તો બહુ કામ કરાવે છે !

સાતમઆઠમ—વહુ પિયર ભય.

પોતાની સાસુને કહે : ‘પૂછ, નથુને મારે પિયર જરૂર મોકલજો હો. નીકર મારી સાતમ નૈં સંધરે.’

સાસરાને : ‘મામા, નથુને મોકલજો હો !’

પિયરે ગઈ—માવતરે ના પાડી [પાછી મોકલવાની].

સાસરાને બોલાવી લખણ કરાવી લીધું.

કહે કે બીજે પરણાવીએ.

દીકરી કહે કે ન પરણું.

નદીએ ઘોવા ગઈ, ટૂંપી મૂઘ.

રસધારના વાયકોને યાદ આવી જશે ‘ઝોળીપો’—એથા ખંડમાંની વાર્તા. એ વાર્તાનાં આટલાં જ અસ્થિ મારી ટાંચણીપોથીમાંથી મળે છે. પણ એ અસ્થિ કેવળ એકલી ‘ઝોળીપો’ની વાર્તાનાં નથી, એ તો મારા છ—સાત વર્ષના શૈશવથી માંડીને ૨૮-૩૦ ના યૌવન સુધીના, રાજકોટથી ગોધરા સુધીના જીવન-પટને અજવાળતું એક ટાંચણ છે.

ગોધરા-હક્કરબાપાએ જેસાવાડા ગામે ભીલોને માટે રામજીમંદિર ચણાવ્યું તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા હતી. મને તેડાવેલો. જેસાવાડાથી વળતાં ગોધરે મને ત્યાંની સાહિત્યસભા તરફથી ઉતારવામાં આવ્યો. ગોધરાની સાહિત્યસભા એટલે તો ખીચારા એક ભાઈ-‘બાળક’ નામના માસિકના તંત્રી. (નામ ભૂલી ગયો છું) સૂર્યાસ્ત સમયે મને ટ્રેનમાંથી ઉતારી, એક ગાડીમાં બેસારી; કહે કે તમારો ઉતારો ડેપુટી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને ઘેર છે. હેખતાયો-મનમાં એક એવો સંસ્કાર પડી ગયેલો કે નિમંત્રણ ભલે સંસ્થાનું હોય, ઊતરું હમેશાં નોતરનાર વ્યક્તિને ઘેર-ગરીબ શ્રીમંત ગમે તે હોઃ ભૂખ કેવળ એના ઘરનો પરોણો થઇને એના કુટુંબપરિવારનો આત્મીય બનીને રહેવાની. એને બદલે આ પોલીસના સાહેબને ઘેર ! હશે જીવ ! ખીજે સગવડ નહિ હોય, ને કાં પોલીસના સાહેબે જાતો રાખવાની ખીજ કરી પંચાન ન પડે તે સારુ પોતાની નજર સામે રાખવા ધારેલ હશે !

સાહેબને ‘અંગલે પહોંચું’ ત્યાં તો આનંદ અને આશ્ચર્ય રાહ જોતાં હતાં. એ ઘર પોલીસના સાહેબનું હતું તે કરતાં વધુ તો મારાં વર્ષોનાં આત્મજનોનું હતું. મારા જમાદાર પિતાના મોટાભાઈ જેવા ઉપરી ફોજદાર ભટ્ટ સાહેબ ત્રિપુરાશંકર, એમનાં પત્ની મણિયા, વઢવાણ ક્રેમ્પની સડક પર એમિલિતા ધોમ બપોરટાણે નિશાળેથી કળિયો કરતાં કરતાં પાછા ફરતાં જેના ગોઠણની નીચે દબાઈને ભોંય પર પડ્યાં પડ્યાં જેનાં મેં બાબરકાં એચી તોખા પોકરવેલી તે મારો સમવસ્ત્રક બાળગોઠિયો બાણભાઈ (આજે કરાચીમાં ડૉ. કેપ્ટન સી. પી. ભટ્ટ છે તે જ)- એ બધાં મને ચકિત કરીને ભેટી પડવા ગિલાં હતા. એમની અંદર હતાં વિધવા કુમુદબહેન.

યાદદારન આગળ ને આગળ જાય છે-

રાજકોટની પોલીસ-લાઇનની એક ઓરડી: ત્યાં એક માંદા મહેમાન: કોડલિવરની એક બાટલી: મહેમાનની ચાકરી કરતાં કુમુદબહેન: સાતેક વર્ષની મારી વયનું આ

રમરણ છે. મહેમાન ગુજરી ગયા. જમાદાર ત્રિપુરાશંકર ભટ્ટની મોટી, રૂપાળી, મર્માળી, મીઠાખોલી, જોખનવંતી પુત્રી કુમુદબહેન રંડાણી. તે દિવસનાં જે કુમુદબહેન હતાં તે જ હતાં બગસરા-ફોજદાર ત્રિપુરાશંકરને પિતા-ઘેર રહેતાં કુમુદબહેન, ને તે જ હતાં ગોધરાના પોલીસ-ઉપરી સાહેબનો બંગલો અજવાળતાં કુમુદબહેન. ત્રેવીસ-ચોવીસ વર્ષનો આખો રમરણપ્રદેશ એ એકનાં એક ગરવાં, હેતાળવાં, હસમુખાં, વાતડાહાં, પ્રસન્ન અને પ્રશાંત કુમુદબહેનના લાવણ્યે લળકી રહ્યો છે.

ઘણાં વર્ષો મળ્યાં. એ સૌની જીભે ‘જવેરચંદ’ નહિ પણ ‘જવો’ સંમોધન જ અણબદલ્યું રહ્યું હતું. (આજે પણ કરાચીથી કેપ્ટન ડૉ. સ્પી. પી. ભટ્ટના કાગળો ‘વહાલા જવા !’ થી શરૂ થાય છે.)

સાહિત્યસભાનો મારો સમારંભ પતી ગયો. મોટી રાતે સૌ ઘેર આવ્યાં, પણ બાંધ કેને આવે? મેં ઘણું ઘણું ગાઠ સંભળાવ્યું, અને રાણાવાવમાં વર્ષો સુધી કાકાને ઘેર રહેલાં કુમુદબહેને મને ઉપર જે ટાંચણ કયું છે તે નથુની વહુની વાત કહી. એમના સ્વાનુભવની એ વાત. વાર્તા નહિ, પણ બનેલો કિસ્સો. એમણે મારી કલ્પનાને નથુની વહુ આપી. ફક્ત એનું નામ ‘રૂપી’ મેં પાડ્યું. ‘ઓળીપો’ મારી એક સારી કૃતિ ગણાય છે. એ જે સારી બની શકી હોય તો તેનું કારણ એની પાર્શ્વભૂ છે. એ પાર્શ્વભૂ છે કુમુદબહેન. કુમુદબહેનને બદલે કોઈ ચારણે-રાવળે કહી હોત તો એને મારામાંથી આવું શિલ્પવિધાન નયે મળ્યું હોત. ટૂંકી ને ટચ વાતમાં કુમુદબહેને પોતાનું વૈધવ્યકરુણ માધુર્ય મૂકી આપ્યું. રાતના ત્રણેક વાગે હું કુમુદબહેને કહ્યો તો ‘ઓળીપો’ના બોલ લઈને સૂતો. ને હવે તો કુમુદબહેન આ સંસાર છોડી ગયાં છે, પણ રસધાર લાગ ચોથાની વાર્તા ‘ઓળીપો’ અને ટાંચણ પોથીનું આ કાળી શાહીએ લખેલ ટૂંકું પાનું પરલોકવાસી કુમુદબહેનની ને મારી વચ્ચેની રમરણ-કડી બની રહેશે.

રાણી માતાનો સ્તંભ

વળતા પ્રભાતે પહેલવાન આલુભાઈ પોતાના ડિંગુજી ‘જવા’ને કનેલાવ જોવા લઈ ગયા. ‘કનેલાવ’ એ ‘કનેલ તળાવ’નું લોકજીભે સંક્ષિપ્ત કરેલું નામ છે. માનવીના કંઠ પર રહેતી વાણીની મળ જ આ હતી. લાઘવ એનો ગુણ હતો, લપસિંદર એને પરવડે નહિ. માટે કનેલાવ : અને ખીજું રામતળાવ. ત્રીજો રાણીમાતાનો સ્તંભ. એ સ્તંભને વળગેલી લોકવાર્તાને પણ મેં ગુમાવી હોત, જો આ ટાંચણુ-સ્તંભ ન ટેકવી લીધો હોત તો—

પતાઈ રાવળના પિત્રાઈ રામદેવ-કનજદેવની ભૂમિ : અને જોડકા ભાઈ : રામદેવ પાટવી. નાનેરા કનજને કહે—

‘ભાઈ ! તારું નામ પણ રાખવા કાંઈક કરીએ.’

કનલ તળાવ કરાવ્યું.

રામદેવની રાણી : ઇર્ષ્યા આવી : કનલદેવનું નામ લોકોમાં રટાય અને આપણું કેમ નહિ ?

ગળાવો તળાવ—એનાથી સવાયું.

પણ પાણી ન આવે.

એક ફકીર રહે કાંડે. પોતાની મઠી ખસેડી નહિ. તેથી અનિયમિત આકાર.

પાણી આદ્યું જય. ફકીરે વૂંળડી મૂકી.

પાણી જ્યાં આદ્યું જતું હતું ત્યાં જઈ વૂંળડી અટકી. ત્યાં ઢોરો કર્યો. ધૂળ વળાવી.

તોય પાણી ન રહે.

રાજ દેવી પાસે ગયો. મરવા તૈયાર. દેવીએ (પાછળથી) હાથ આદ્યો : રૂપરૂપનાં અંબાર : રાજ કહે,

‘મોઢા આગળ આવો

‘મારા ઘરમાં બેસો.’

દેવી કહે, ‘જા, હું પાસેના રાજને ઘેર અવતરીશ.’

એક વર્ષ પછી રાજા મૃગયા રમવા ગયા. : ખગર પડી : એક મહિનાની છોકરી : માથું નાખ્યું.

દોઢ મહિનાની કુંવરીને માતાએ તેડીને ફેરા ફેરવ્યા.

રાજા ને બાળક (પતિ ને પત્ની) એકાંતે વાતો કરે.

એ દીકરા. હાથીના બેળિયામાં દેવીએ પોતાની શક્તિ મૂકી. હાથી જીટ્યો કુંવરીને મારી નાખવા તૈયાર.

રાજા અને દેવી ગોખે.

રાજા—અરે, તમે બેઠાં છો ને દીકરા મરશે ?

રાણી—પાછળથી પસ્તાશો નહિ ને ? હું તો હમણાં બચાવું.

હાથ લાબા કરીને લઈ લાધા. માણસો શ્રીફળ લઈને દોડ્યાં.

બસ ! હવે હું છતી થઈ ગઈ. હવે ન રહું. અને આઠ પહોર પછી અંહીં યુદ્ધ થશે : હું શક્તિ : મારો ચૂડલો ભાંગે નહિ : પતાઇ રાવળને રાણીને પાદશાહ આવે છે.

મારા નામનો સ્તંભ કરાવ.

આ સ્થંભની પેલી બાજુ મારું ખમ્પર : ત્યાં કોઈ આવશે નહિ.

પાદશાહ આવ્યો : મર્યાં.

દેવી-માનવીનાં લગ્ન

બાઈ રાણીમાતાના સ્તંભને બાજેલ આ લોકકથામાં પ્રચલિત એવાં પાંચ તત્ત્વો (મોટીક) ભેગાં થયાં છે : તળાવને કંઠે ફકીરની કે વેશ્યાની જૂંપડી હોવી—એ ખસે નહિ : પતાઇ રાવળની પેઠે એ ગોધરાપતિએ પણ રૂપ દેખી દેવીને પકડ્યાં : દેવીએ જન્મ લઈ બાળરૂપે લગ્ન સ્વીકાર્યું : ગોખેથી લાંબા હાથ કરીને હાથીના હુમલામાંથી બાળ બચાવ્યાં : પ્રકટ થઈ જતાં દેવી આત્યાં ગયાં.

આજ સુધીની સાંભળેલી કથાઓમાં દેવી માનુષ્યનાં અધિકારી હતાં, અને મા કાળકાળી માફક એમના સૌંદર્યને વાંચનારો શાપિત બનતો. આ અને હરપાળ મકવાણાની કથામાં દેવીને પોતાનો હાથ

પકડનારનો પ્રણય સ્વીકારતાં દેખું છું. ત્રીસ દેશની સૌંદર્યદેવી જેવી કાઠ દેવસુંદરી હશે ? કે ઓઢાને પરણનાર હોથલ જેવી અપ્સરા હશે ? નાનાં બાળ સાથેનાં હાથ, એ પણ આગમવાણીના વિખ્યાત સોરઠી સંત દેવાઈત પંડિતની વાતમાં નિહાળેલ છે.

ગોખેથી હાથ લંબાવી હાથીની ઝપટમાંથી કુંવરોને ગ્રાહ્યા, તે તો જાણ વંશની આદિજનની, હરપાળ મકવાણાની ઘરવાણી 'શક્તિ'ની લોકકથામાં આવે છે.

માનવી શા માટે ગમે

ગોધરાની વાતમાં અધિકતા તો એક : કે દેવીઓ પણ માનવીસું પ્રણય, જોડે એની કાવ્યકલ્પના આ દેવીલક્ત દેશનાં માનવીને પણ આવતી અને ગમતી. એય આખરે તો સ્ત્રીઓ છે. પ્રણયની જાંખના એમની પ્રકૃતિમાં હોવી જોઈએ. સ્વર્ગના ભૂમિવિહીન અને દ્રવણ એકલા અવિરામ આનંદ જ કરી જાણતા જડસુ દેવતા પુરુષોનો દેવીઓને કંટાળો આવે, દેવીઓને વિધિવિધ ભૂમિઆવેશોથી ધમકારા મારતું, પ્રણયપ્રાપ્તિ માટે તલસી શકતું, અને તે કાળે મરવાય તત્પર થતું, વિરહમાં ઝૂરતું અને સંયોગમાં રસભૂમિથી લિંગતું એવું મરતલોકતું માનવી ગમે, એ સ્વાભાવિક છે.

કુંવારી ઘરતી પર ઝાપટાં

ગોધરાની માનસયાત્રાની વિદાય લેતો, આજે વેરવિખેર પહેલાં એ ભટ્ટ સાહેબનાં પુત્રપુત્રીઓને સ્મરણમાં એકઠાં કરતો, અને તેમાંનાં જગન છોડી ગયેલાંઓમાંથી રૂપી મેરાણીનું કથાનક તેમ જ એની આકૃતિનું 'મોડેલ' પૂરું પાડતાં કુમુદબહેનને અંજલિ આપતો હું પાનું ફેરવું છું ત્યાં તો કુંવારી ઘરતી પર પહેલાં મેઘઝાપટાં પડે તેવી મીઠપથી તે કાળે મનોભૂ પર વરસેલા નાનકડાં એ લોકગીતો ટાંચણમાં નજરે ચડે છે—

‘ભાર બોલે ને દેલડ રીસાણી,
તમે શાના લીધા છે વાહ !
એકવાર બોલો ને ! દેલડ રીસાણી.

લીંબુની મારી હું તો * * * મરું રે વાલમા !
લીંબુડું જૂલે છે બાગમાં.
તારાં મેણાંની મારી મરી જાઉં, મારા વાલમા !
લીંબુડું જૂલે છે બાગમાં.

‘ પરણેલને દૂવે પતિ ’

પાતું ફરે છે : પાંચ દુહા નટપકાવ્યા છે—

પરણેલને દૂવે પતિ
(તેનું) ભણું નો ભણાય.
ગામે જાનિયા જણાય,
પંચામાંય પાલો ભણે. ૧

પરણેલને મેલું પતિ
રાખે જુઠ્ઠને રખાત,
(તેની) જૂંડી થીશે ભાત્ય,
પોકારીને પાલો ભણે. ૨

પાસેવાન ગિલે પરી,
ધરતું એવું જ ધરમ;
કે રે ચૂડ લા—કર મ
પરણેલી, પાલો ભણે. ૩

શનો મરન્ટાં રતીક
નોય આથે અફસોસ,
સાથનો પેરે શોગ
પરણેલી, પાલો ભણે. ૪

ઊપરવાહ્ય થા આપીએ.

ખીર સાકર ખાવા;

એશદ્ધ હરે ખાવા

પટાવીને; પાલો ભણે. ૫

ડરશો નહિ. આ ભાષા અગુજરાતી નથી. ડિંગળનાં માતૃપય પીનાર ગઢવી પાલરવની આ ડિંગળી ગુજરાતી એ કોઇ ભાષા-સંશોધનનો વિષય નથી. આ તો હતી ગામડાંની જીવતી ભાષા-અને લોકહૃદયમાં રમતા ભાવો. અર્થ આપું છું—

૧ પરણેલી પત્નીને જે માણસ દૂભવશે તેનું, એા ભાઇએા, ભણું નહિ થાય. પાલો ગઢવી કહે છે કે એ તો ગામમાં પંચની વચ્ચે અન્યાય ગણાશે.

૨ પરણેલીને ત્યાગીને જે પતિ રખાત રાખશે એની તો દશા જ ખુરી થશે, એવું પોકારી પોકારીને પાલો ગઢવી કહે છે.

૩ હે માનવી ! એવા પતિના મૃત્યુ ટાળે પાસવાન (રખાત) તો દૂર રહેશે, ચૂડકર્મ તો પરણેલી જ કરશે.

૪ નાથ મરતાં અન્યને રતિમાત્ર પણ અફસોસ નહિ થાય, સાચો શોક તો પરણેલી નાર જ પહેરવાની.

૫ ઘરમાંથી છાનામાના જેને દૂધસાકર ખાવા આપશું એ રખાત તો આપણને ફેસલાવીને ભાન ભુલાવીને ખાવા બનાવશે.

‘ પોકારીને પાલો ભણે ’—

પાંચાળનો એ પાલરવ ગઢવી પરજિયો ચારણ હતો. (પરજિયા એ ચારણની શાખા છે. પશુધારી, સોદાગરી કરનાર, મોટે ભાગે અકર્ષ, ને રાજદરબારે ન ડોકાનારા, દાન ભીખવા ન ભટકનારા, પરપ્રશંસાના ત્યાગી અજ્ઞાત ચારણ.) '૨૬ કે '૨૭માં પ્રથમ ભેટયો ત્યારે જ એ ૬૦-૬૫ વર્ષનો વૃદ્ધ હતો. દૂબળો-પાતળો, દાદીના શ્વેત કાતરા,

તમને તો કીડીના પગનાં ઝાંઝર વગડે તેની પણ ખબર પડે છે,
તો પછી મારા પોકારને શું તમે સાંભળી શકતા નથી ? શું પોકાર !
તો એમાં એમ છે બાપુ ! કે શામળા ! અરે શામળા !

માયે ન કીધી માધા !

કાંઈયે મેં કમાઈ;

બલો થઈને ભાઈ !

સાચું જોને શામળા !

કે હે શામળા ! મેં તો અગાઉ કાંઈયે કમાઈ કીધી નથી, માટે
ભાઈ ! તું બલો થઈને મારી સામે જો !

ભગવાનને ‘ભાઈ’ કહ્યો એક ગામડિયા ગઢવીએ : God not
the Father, God not the Son, God not the
Holy Ghost, but God our brother-man: એ કાંઈક
આધુનિક જ્ઞાનીએ કહ્યું. પાલરવ ગઢવી જ્ઞાની હતો. મને હરીન
ચંદ્રોપાધ્યાયનું પદ યાદ આવે છે—

‘ જિન ભોજનકે ભગવાન કહાં ! ’

કારણ કે મારી હસ્તપ્રતમાં એ જ ભાવનો પાલરવનો દુહો દોષ્ટું છું—

હ હ સે લા હ જ ર

પેટ સારુ ખાવા પડે;

દિયો તો અન્નદાતાર,

સૂઝે ભગતી શામળા !

અને પાલરવ જેવો એક કંગાલ, નિર્ધન, નિરાધાર વૃદ્ધ, કાંઈક
ઠાકાર કે ગરદેરાની થોડીએક પ્રશસ્તિ શિષ્ટાચાર સાર કરવી પડી
હશે તેની પણ ધધર સમક્ષ તોબાહ પુકારે છે—

મોઢે માનવીયું તણા

ગાથા મેં તો ગણ;

પરભુ ! કરશેા પશુ
શી ગત મારી શામળા !

માનવ-સ્તુતિથી શરમિંદો બનનાર લોકકવિ પૈસેટકે લિંસાયો હશે
એટલું તો એના શામળાના દુહા જ બતાવે છે—

કરજે મન કાળે નહિ
નેણે ના'વે નીંદ;
ગળકાંસાં ગાવિંદ !
શેત્રુંજમાં શામળા.'

હે શામળા ! કરજ છે તેને લીધે દિવસ ખીલતું નથી. નેણે નીંદ
નથી. કરજની નદીમાં ગળકાં ખાઈ રહ્યો છું.

પ્રભુના પોતે કેવા ગુના કર્યા હશે—

અ ની તિ અ ત પા ત
અવડી શું ડીધેલ અમે ?
(કે) મટે ને માખાપ !
સંતાપ દલનો શામળા !

એવી કદ ખેલદ (ઉત્પાત) અનીતિ અમે કરી છે કે આ
દિવસનો સંતાપ મટતો નથી ?—પછી પોતે જ કબૂલે છે—

મેં મેલેલ મસમાં
(તુ'ને) પરમેસર પાણો,
તે દુ નો ટાણો
નથી વીસરતો વીકલા !

હે પ્રભુ ! તને મેં તે દિવસ તારી જાતી (મસ)માં પથ્થર
મૂકેલો તે ટાણું નથી વીસરતું. (ચારણી બોલીમાં નાન્યતર જાતિ
નથી માટે 'ટાણું' નહિ, 'ટાણો'.)

કર્યા હોય (તો) કે'ને
એ પી વ ર ગ ના;

મા રી લે મા ધા !

સો સો જૂતી શામળા.'

મારા જે કોઈ ગુના હોય તે માટે સો સો જૂતિઓ મને મારી લે, ને પછી હું શામળા !—

ભીજીનીનાં જમ્યા ભાળ્યું

જૂઠાં બોર જકે;

ઇ લટકું આ હુએ

સેવક માથે શામળા !'

શખરીનાં બોર જમવા-ટાણે જેવું પ્રેમનું લટકું ક્યું હતું તેવું લટકું-તેવું હેતુ મારા પર હવે આણો શામળા !'

કપડાનાં, મહેણાંનાં, કાકજૂદીનાં, લાડનાં, ફાસલામણીનાં, એવા કેટલાય 'શામળાના દુહા' કહી જતાર પાલરવ આ જન્મની કોઈ મુસીબતના ઉકેલનો ઉલ્લેખ તો કરતો નથી, ફક્ત મૃત્યુની પળની માવજત માગે છે—

બાતા આવે બાંધરવ

ટપ્પા અપસરનાં તાન;

(એવું) વીશ ધનનું લેમાન

સામું મૂકે શામળા.'

હું શામળા ! મારી સામે વિમાન તો મોકલો, પણ અંદર ગંધર્વોનાં ગાન અને અપ્સરાઓના નાટારંભ થતા આવવા નોંધ્યો.

ખુદ્દો પાલરવ અતિ ખૂદાપે ઘેરાઈને છવટે શું વિમાને ચડીને ચાલ્યો ગયો હશે ?

છેલ્લા ભેટેલા '૩૯-૪૦માં. માળખું જ રહ્યું હતું હાડકાંનું. આવીને લજવાતા ખેડા હતા બાંકડા ઉપર. જઈને ભિમળકાથી મળ્યો ત્યાં તો એક જ પલકમાં હાડકાંના માળખામાં કોણે જાણે ક્યાંયે લપાઈ રહેલો જીવ જાણે કે પોતાના જ કલેવરનું વર્ણન ટહુકી બિઠ્યો—

એ ત્રે વીસું ખરડવાં
(માંય) સો-ખસો સાંધા;
માંહે પોલ માધા !
એમાં સાસ કયાં રે' શામળા !

અર્થ-હે માધવ ! આ શરીરમાં ચાલીસ કે સાઠ નકૂચા છે. સો-ખસો સાંધા છે. અંદર સર્વત્ર પોલું છે. તો એમાં શ્વાસ કયાં રહેતો હશે ?

હાડકાનું માળખું

આનું એ પોલું માળખું પોતાની અંદર છુપાઈ રહેલા શ્વાસનો પરિચય આર પાંચ વાર કરાવી ગયું. એ તો મૂંગા દુઃખની ગૌરવભરી મૂર્તિ હતો. એણે કોઈ દિવસ પોતાના સંતાપની વાતો કરી નથી. એક વાર એનાં કુટુંબીજનો વિષે પૂછતાં જવાબ મળેલો કે 'ઘણુંય હતું આપા ! પણ આજ હું વિના કોઈ ન મળે. આ હાથે તો આપા ! મેં તેર તેર મહાં બાળ્યાં છે.'

વધુ પ્રશ્ન કરવાની હિંમત નહોતી. દુઃખોનાં ફૂંડાં ને ફૂંડાં (કટોરા નહિ-ફૂંડાં) પી જઈને પાલરવ કવિતાના ઓડકાર કાઢતો હતો એટલું જ યાદ છે. દૂબળડે હાથે નાનકડી સૂડી ઉલાળતો ઉલાળતો લહેકાદાર વાતો કરતો એનું ચિત્ર હજુયે દિલ પર અણીશુદ્ધ છે. અરે મારી કને આવેલા એકાદ વાર્તા વિષે એને પૂછતાં એણે જે બે-ત્રણ નવાં વાક્યોની નકસી કરી આપી તે પણ મારી વાર્તામાં મેં ગોઠવી દીધી છે. રસધાર ભા. ૪ માં 'અણુતમ માથાં'ની વાર્તા છે. અગિયાર મિત્રો પોતાના ગામ-ગૌરવ માટે મ્લેચ્છોની મોટી ફોજ સામે લડતાં લડતાં, શાહી સૈન્યની બંદૂક-ગોળીઓ વડે વિંધાઈને કેવા બની ગયા ? — 'નવરાતના ગરબા જેવા !' એ ઉપમા પાલરવે પૂરી પાડેલ. આરમો તેજસ્વ, ગામતરે ગયેલ ત્યાંથી મોડો આવ્યો અને અગિયારે ભાઈ-બંધોની ચિતામાં ઝંપલાવવા દોડ્યો. માણસોએ એને રોક્યો ત્યારે

એણે શો જવાબ દીધો ? બારેએ સાથે જ જીવવા-મરવાનાં લીધેલ વ્રતને યાદ આપીને એણે માણસોને કહ્યું કે, ‘એ ભાઈ! તે દિ’ છોડીયું’ છબે નો’તી રમી, પણ મરદુએ મોતનાં કાંડાં બાંધ્યાં’તાં ?’ એ પાલ-રવનો વાક્ય-પ્રયોગ.

પાંચેક વર્ષથી ડોકાયા નથી. હવે તો આશા પણ નથી. છેલ્લા મેળાપને ટાણે જ શ્વાસ કેવળ છાતીને વળગી રહ્યો હતો.

ખાંભીઓ જીહારું છું

આ ટાંચણુ-પોથીમાંથી આવાં મારાં સ્વજનોની સમાધોને ખોળતો ખોળતો તેમની ખાંભીઓને જીહારતો જાઉં છું. પોતાનાં મૃતપિતૃઓ પ્રિય-જનોની કબરો પર સંજવારી કાઢવાના ચીનીજનોના પવિત્ર પ્રિય કાય જેવું જ આજે કરી રહ્યો છું. કબરો વાળું છું. વાળતાં વાળતાં જે કાંઈ સાહિત્યસામગ્રી હાથ આવે છે, તે આજ પર્યંત અપ્રકટ રહેલી સાહિત્યસંપત્તિ છે. અપ્રકટ છે તેને પહેલી જ વાર પ્રકટ કરું છું. ખીજી કોઈ રીતે વાપરી નથી શક્યો, સંકલનામાં મૂકી નથી શક્યો, મૂકી હોત તો વાંચકોને રસ ન પડત. આજે રસ પડે છે કારણ કે વાચકોના મનોજગતમાં હું આટલાં વર્ષોથી ભૂમિકા બાંધતો આવું છું. આજે એ ખેડાયેલ, ભાંતી બનેલ ભોંય પર આ ખીયાં પડે છે. એટલે જ ઉગાવો થાય છે, નહિ તો શો રસ પડત આ ભેંસના ચારણી કાવ્ય-વર્ણનમાં ?—

પાતાળની પદમણી

ઘડલ એક ટપલા તણી અંગે નમણી ઘણી,
સધર જૂન માદણમાંય સેલી;
ચડાવલ ખાખ મોરખનાથવાળી છટા
શૌર પર ચાલી અખજત—ચેલી.

ફાંટ એક વાકને તોળ મેંગળ ફરે,
જમી પર પોતરી નાખ બણી;

પાતાળની પદમણી કરણુ ગ્યલ પરણવા,
અમલ એરાગ ધજ મેખ આણી.

કરણુની આણુલ ભલી નવસાર તોય કને
મેખા, મેતીઆં કેરી માણા;
અર્ધજુલઈ કવ્યાંની તું થકી આળસે
ખળ કે દૂધ નાં સમદ-પાણા.

સુવાડીયું સમર્યે તું જ મેળગસતન !
ગુંજતી તાંબડી ચડે ગૂડે;
પટાળા દીપસંગ તણો ગાથો પટો;
અસતતું પાંદડું પરં ગોડે.

ચારણોતો શિષ્ટાચાર છે કે પોતાને ભેંસ કે ઘોડું દાનમાં દેનાર દાતાને, આવી રીતે, દાન કરેલ પશુતા કામ્ય-વર્ણનથી બિરદાવે. આવી બિરદાવણુ-રીતિમાંથી જ પશુ-વર્ણનનાં સેંકડો છટાદાર કવિતો-ગીતો ચારણી સાહિત્યને સાંપડ્યાં છે. ઉપર ટપકાવેલું તો કૃતિ તરીકે ફિક્કું ને પિંગળ-માપથી દૂષિત છે. પ્રારંભમાં ભેંસને એક ટપલા અથાંત કુંભાર (બ્રહ્મા)ની ઘડેલી નમણી કૃતિ કરે છે. કાદવમાં પડીને ખૂબ ખરડાઈ ભભૂનીમય બનનાર અબધૂત કાઈ આખી નાથ બાવાની ચેલી તરીકે વર્ણવે છે, એક ફાંટ જેટલું આઉં બિચકીને હાથી સમી પૃથ્વી પર ધૂમતી વર્ણવે છે. પણ મારો રસ તેમાં નથી, મેં આ કૃતિને પકડી તેનું કારણ એ છે કે ભેંસને તો પાતાળની પદમણીને પરણવા ગયેલ કરણુ મહાભારતિયા સાથે સાંકળી છે. ‘આ શું કથા છે ?’ મેં ચારણુને પ્રશ્ન કર્યો હતો : જવાબમાં મને જે કહેવાયું તે મારું ટાંચણુ બોલે છે—

પાતાળની પદમણી કરણુ પરણી ગાઓ. પણ બહુ ખૂબસૂરત એટલે કરણુ નજર નહોતો આવી શકતો. વીર્ય ચળી જતું. બાદ આણું વળીને પાતાળમાં માવતરે (નાગને ઘેર) ગઇ.

(મા પૂછે છે) ‘તારે ડીલે તેજ કાં નહિ ?’ પુત્રીનો જવાબ : ‘ધણીબધી વાતે પૂરો, પણ ખરદ બડી નય છે.’

(નાગશ્યે જઈ શેષનાગ પતિને પુત્રીના ઊંઠા મૂંગા દુઃખની વાત કહી.)

શેષનાગ કહે ‘હું નિદ્રા કરું ત્યારે મારા મોં માથે જે શીણુ વળે છે તે લઈ દેવો, એની ગોળીયું વાળો, ને એક ભેંસ ભેળી આપો. (જમાઈ રોજ ગોળી ખાય ને માથે ભેંસનું દુધ પીએ.)

(એ રીતે શેષનાગ (અહિ) ના મોંનાં શીણુની ગોળીઓ અને ભેંસ આપીને પુત્રીને પતિઘર પૃથ્વી પર મોકલી.

સાથે ઢોલિયો આપ્યો. ઘડું દીધા.

આજે પણ નાગ (સાપ) કદી ઢોલિયા પર ન ચડે, કારણ કે ઢોલિયો તો દીકરીનો કહેવાય.

ઉપલા ટિપ્પણમાંથી આટલી બાબતો સારવીએ કે પૃથ્વી પર ભેંસ નહોતી તે નાગલોકમાંથી કોઈક આર્યપુત્રની પરણેલી નાગકન્યા લઈ આવી. અશીણુ પણ એ સાથે લાવી. (અશીણુ=અહિ+શીણુ. અહિ કહેતાં સર્પ, તેનાં શીણુ.)

વણુજરાની દુનિયા

ફરી પાછાં ગીતોના સરવડાં—

અમે પાણીડાં ગ્યાંતાં રે જોખન માળીડા !

x x x

રાજલ રે આવી વણુજરાની પોઠ

આ વી ને આ રે ઊ ત રિ યા વણુજરા હો જી

રાજલ રે મુંજલ પાણીડાંની હાર

નણુંદ-ભોખઈ પાણી સાંચર્યાં વણુજરા હો જી

ભોખઈ મુંજલ પાણી ભરીને ચાલી ગઈ હશે. પાછળ રહેલી નવજોખનવંતી નણુંદ રાજલ પાળે ઊભેલ વણુજરાને વીનવતી હશે—

નાયક રે અમને બેડલાં ચડાવ્ય,

છેટાં પડ્યાં રે સૈયરનાં, વણુજરા હો જી

રાજલ રે અરધાં, ઢોળી-ઢોળી નાખ,
અરધાં ભરાવું ખારક-ટોપરાં વણુજરા હો ॥

કેવી પ્રણય-વેદના !—

માતા રે અમને બેડલીઆં ઉતરાવ !
માથું કાટયું ને હૈડું ઊમટયું વણુજરા હો ॥

આ રાજલ વણુજરા-નાયકની સાથે રાતમાં નાસી છૂટી, એક વાર માવતરને મળવા મન થયું. પોક પાછી ન વળી, રાજલે વખડાં ઘેળ્યાં. એ રીતે ગીત પૂરું થાય છે.

વણુજરાની દુનિયા ફરી એકવાર આ ગીત વડે મનને ચક્કર ચડાવે છે. પરિભ્રમણશીલ પ્રાણુ પૃથ્વીઆંધ્યા કલેવરને કહે છે કે ‘હેઠય ભૂંડા ! જકડી જ રાખવો છે ને ?’ પેલા ‘દુર્ધ’ પાખી : બે પંખી’વાળા ટાગોરના ગીત જેવી રમૂજ અંદરખાને મચી જાય છે. અંદર બેઠાં બેઠાં બે પ્રાણુપંખી બોલે છે. એક કહે છે, ચાલને નિઃસીમ આકાશને ઉડાણે ! બીજું બોલે છે, આવને રૂપાળા આ સંસારી સુવર્ણપિંજરમાં !

જાન સાટે પ્રણય

ત્યાં તો દુરી-રાયમલ નામનાં બે ભાગેડુ પ્રેમીઓનો રાસ આવે છે.

દુરી પાણીડાં હાલી રાયમલ !
દુરી પાણીડાં હાલી.
વાંદે રાયમલ ના’વા હાલ્યો રે તું ચારણિયો.

સંવનન કયું—

વેળુમાં વીરડા ગાળ્યા રાયમલ !
વેળુમાં વીરડા ગાળ્યા
તેં તો મુંને પહલીએ પાણી પાયાં રે તું ચારણિયો.’

નદીની રેતીમાં પાણીના વીરડા ગાળી, તેમાંથી પ્રેમિકે પ્રેયસીને

પોતાની અંજલીઓ ભરી ભરી પિવરાવ્યું. આધુનિક પ્રેમિકાની સંવનન-સૃષ્ટિમાં આ ગ્રામીણીની સંવનન-ક્રિયા નવી એક કલ્પના-લહર લાવે છે. હુરી-રાયગણની વાત પૂરી કરું. એઉ ભાગ્યાં. પાછળ ભરી બંદૂકે મૂછાળા ચડ્યા. પણ પ્રેમિકે મરી જાયું—

તરવાફનાં તોરણ રાયમલ
તરવાફના તોરણ
બંધુકના ચંભા રે તું ચારણિયો
પેલી બંધુકે માર્યો રાયમલ
પેલી બંધુકે માર્યો.
ટપકતી ઝાળીએ આવ્યો રે તું ચારણિયો.

ચાલો જીવ ! અસૂર થાય છે. સૂતેલી યાદોને સળવળાવતા શબ્દો ને સૂરો ઊપડે છે—

પોપટ જુરે મારા મૈયરનો
નજીલ જુરે નેવાં હેઠ મારી સૈયર !
પોપટ જુરે મારા મૈયરનો.

* * *
ભોંભાંથી નીકળ્યો ડોલરિયો દડકો
તારે મારે ને બને ડોલરિયા દડકા !
* * *

ધગધગતી ધરા

એ સુકોમળ શબ્દ-બાગમાંથી પાર થાઉં છું અને ધગધગતી ધરા આવે છે બહારવટિયા-ગીતોની—

ન છડિયાં હથિયાર
અલાલા પાંજે મારણેને હકડી વાર

એ શબ્દોની અગત-ઝાળો લાગી છે એક પાને. બીજે પાને—

ડુંગરે ડુંગરે કાઢુડાના દાયરા
દાયરામાં તો જીડે દારૂદાની ફેર

નહિ નહિ બોલ બદલી ગયા લાગે છે. કાદુ દારૂ પીતો નહિ,
દાયરોને પીવા દે નહિ. સાચા બોલ તો આ છે—

‘ દારૂ-બોળાની બિડે ઠારમઠાર રે મકરાણી કાદુ !

કાદુ પીતો, પણ મોતના દારૂ : શરાબ નહિ પણ સીસું પીતો.

* * *
કાંસીએ ચડતાં કંથડાળ બોલિયા,
આમાંથી મને માર ધડી ફટો મેલ્ય
ખાલુભા ભુજના રાખ !
છેતરીને છેલને નોતો મારવો.

આ શૌર્યના સ્વરો-શબ્દો મેં ક્યાંથી પકડ્યા ? નામ
કામ કે તિથિ વાર નથી. પણ એક પુરાવો છે. ભાઈ રામ
દક્ષરના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલું દસ પંક્તિનું અહારવટિયા-ગીત
મારી પોથીમાં છે—

રામાવાળા ઠારૈર, રામવાળા કાડી, રામવાળા દરખાર
ડુંગરડા તારે હોયલા થિયા.

એટલે યાદ આવે છે. ભાવનગરમાં મારા મિત્ર કપિલ દક્ષરને
વોશિંગ-ધાટ સામેને ઘેર નાથ બાવાઓ આવ્યા હતા. તેમની પાસેથી
ગવરાવી ગવરાવી લખતો હતો. જમવા બેસી, રામુભાઈને તેટલો સમય
લખવા કહ્યું હતું. બાવો રાવણહથ્થા પર ઘૂઘરિયાળી કામડી નચાવતો
આધુનિક સંગ્રામ-સૂત્રોને પુરાતનના પેટાળમાંથી ઉઠાવીને સનાતનની
જગ્યા પર ધરતો હતો—

ના છડિયાં તલવાર
અલાલા હશે મરદુમાં લખા લીજો નામ
દેવોભા કે’
મુરૂ માણેકજે, મ છડિયાંવ તલવાર.
જુવાનો હશે મરજીજો હકડી વાર
દેવોભા કે’
મુરૂભા વંકડા ! મ છડિયાંવ હથિયાર.

સો છ ર ની ત મે શે ર ડી કી ધી
વા ઘે ર ભ ર ડે વા ડ,
દેવાલા કે'

મુઝલા વંકડા ! મ જડિયાંવ તલવાર.

ગોરા સોહજરોને શેરડી બનાવી યુદ્ધ રૂપી વાડમાં વાધેરો ભરડી રહ્યા છે. ઉપમા નોંધી લેજો જરી !

પુરાતન, નૂતન અને સનાતનના સહિયારા સૂર છે આમાં. ૧૯૨૫-૨૬માં એ મને લાધ્યું. વીશ વર્ષે પણ શ્રોતાઓને કાને એની નવીનતા શમી નથી. સૌરાષ્ટ્રની પાસે સંગ્રામ-ગીતો હતાં.

મન પર મોરલી વરસી

આગળ વધું છું ત્યાં મને એક ગીત રોકે છે—

જેમ સુકાય તારી જૂઠ્ઠાં કુલ

મારા વાલા છ રે !

તેમ તારી ગોરાંદે કરમાય

જઘન કે'જો મારા વાલાને રે !

લોકગીતોમાં જેને હું ઉત્કૃષ્ટ ઇર્મિગીતો ગણું છું તેમાંનું આ એક મને કોણે આપ્યું ? ભાવનગરનાં બહેનોએ; મારા મિત્ર કપિલ હક્કરના કુટુંબનાં બહેનો મારે માટે એ ભાવનગરની બવાસણોને પોતાને ઘેર તેણી રાસડા લેવડાવતાં.

‘જઘન કે'જો મારા વા'લાને રે !’

એ ગીત એ બહેનોના કામળ કંઈયા પ્રથમ વાર મગ્યું ત્યારે મન પર મોરલી વરસી. બવાસણોનાં નાનકડાં તારીવદે આરવામાં ફૂલ-ક્યારી નેવડે ફુંગાળે ગાયું કે -

શેના લીધા મારા શ્યામ !

અમોલકા શેના લીધા રે !

હંયામાં રે જશે હામ !

અમોલકા શેના લીધા રે !

લોકગીતોની નવી લગની લઈને મને આવતો જોયો, લોકગીતોની
સેલજામાં પડેલો જોયો ત્યારનું મારા પ્રત્યેનું એ કુટુંબીજનોનું વિનાશ-
ચક્ર હાથ હજી પાછું મને શ્રવણગોચર થાય છે. એમને, ધરનાં
અવનને, લોકગીતો એ તો જે ધરનો શોખ હતો તે ધરનાં આખા-
જૂદ તમામને, મેઘાણી લોકગીતોની લતે ચઢે એ એક કૌતુક
બન્યું. લોકગીતો મારે માટે તેઓ પૂંમડે પૂંમડે વીણી આપતાં.

દેવપૂજામાં હાલરડું

ધરમાં પ્રભાત પડે છે, બીજે માળે ટોકરી વાગે છે, કાંઈક ગાય છે-

‘તમે મારાં દેવનાં લીધેલ છે

‘તમે મારાં માગી લીધેલ છે

‘આવ્યાં ત્યારે અમર થીને રા !

કરુણતાધેરે કંઠે ડાળુ ગાય છે ? કપિલભાઈ-કન્યનબહેનનાં બા ગાય
છે. પુષ્પો ને ધૂપદીપના મંગલ વાતાવરણ વચ્ચે મઢાયેલું એ લોક-
હાલરડું મને દેવની જૂદ પૂજારિણી મોંઘીબા પાસેથી મળ્યું હતું.
આજે ઓગણીસ વર્ષોથી ગુજરાતને હૃદયે રમતું મૂકેલું એ
હાલરડું સ્વ. મોંઘીબાનું પૂજન-સ્તોત્ર હતું.

મોંઘીબા મંદ મંદ મલકતાં જાય અને ધરમાં ધૂમતાં ધૂમતાં મને
ગીતો સંભળાવે. એમાંનું એક, જે ગાતાં ગાતાં એ ગદ્ગદિત બનેલાં
(કંઈક તો પોતે પુત્રવધૂઓ પર કડક રહેતાં તેના આંતર-મંથનને
લીધે હશે !) તે ‘ચૂડલો’ મારા ટાંચલુમાં છે-

ચૂડલો

કમાડ પછવાડે માતા દેવડી ને

સાંભળે લહુની રે વાત;

અમ રે સાંભળતાં વરાડે બાલિયાં

હવે કેની રાખશે લાજ !

તેડાવો ગામ ગરાસીઆ રે

લખાવો રે કાચળ !

વેગે તેડાવો વઢનો ખાંધવો રે
વઢને મૈયરીએ મોકલ !

રાતી રાતી વહુ કહે છે-અરેરે ! કીડી પર આટલાં કટક જાનિ
શું ચડી આવ્યાં છો !

કીડી ઉપર શું કટકાયું કરો રે માતા !
શંક ઉપર શો રોષ.
ખાળક જાણી અમે બોલિયાં રે હવે !
દયા કરો મુજ દોષ.

અસ, સાસુને તો સંતોષ થઈ ગયો !

દયા ચડી રે માતા દેવકીને
ચાંપ્યાં છે રૂદિયાની સાથ,
જે રે જોયે તે મગાવજો રે
તમારો પિયુ તે પાટણુ જાય.

જોજન કેરી સાંઢડી રે માતા
પવન-વેગે જાય;
ગિંડણુ દાંત ન વોરશો
હું ને પે'રે જમણે હાથ,

પીળા પોગરનો ચૂડલો રે
મારી ખાંવડલી ઢંકાય;
નંદ રે નારણુજીએ પાડ્યો રે
મૂલ કરે રે મોરાર
ત્રીકમજીએ તોળાવિયો રે
વેરાવે વૈકુઠ જાય,
સોનાની જીવીએ મઢાવિયો રે
પેરણુ રાધાને હાથ.

આર્થિક ભીંસમાં પણ ગિજળાં મોં ને ગિજળી રખાવટ જરૂરી
રાખીને, ઘણાં બાળકોને, પૌત્રપૌત્રીઓને મોટાં કરી, અને એવાં 'પાણુ
મેંડે પકવેલાં' કેટલાંયને મસાણું વળાવીને મોંઘીયા ગયાં.

પ ર કે મ્મા

પ્રયાણ બીજું

: યાંચણનાં વધુ પાનાં :

‘મણુએ ગોરી પીપળિયાનાં પાંદ રે’

ભીભી ભીભી ભીમમણુ દરબાર રે
કાગળિયા આઝ્યા રાજના રે લોલ.
ભીંઠો દાસી, હીવડિયા અંજવાસો રે
કાગળિયા આઝ્યા રાજના રે લોલ.

કોરે મોરે ભખિયું છે સો સો સલાયું રે
વચાળે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

ચાકરીએ મારા સસરાજીને મેલો રે
અલખેલો નૈ જાય ચાકરી રે લોલ.

સસરા-ઘેરે દરબારી છે રાજ રે
દરબારી પૂરાં નૈ પડે રે લોલ.

ચાકરીએ મારા જેઠજીને મેલો રે
અલખેલો નૈ જાય ચાકરી રે લોલ.

જેઠ-ઘેરે જેઠાણી તરખત રે
ભીંને અઘડો માંડશે રે લોલ.

ચાકરીએ મારા દેવરાજીને મેલો રે
અલખેલો નૈ જાય ચાકરી રે લોલ.

દેર ઘેરે દેરાણી નાનું બાળ રે
મોહુમાં એકલ નૈ રહે રે લોલ.

લીલી ઘોડી પિતળિયાં પલાણુ રે
અલખેલો ચાલ્યા ચાકરી રે લોલ.

અલી જાલી ઘોડલિયાની વાણું રે
અક્ષમેલા હ્યારે આવશે રે લોલ.
ગણુએ ગોરી પોપળિયાનાં પાંદ રે
એટલે તે દા'ડે આવશું રે લોલ.

ટાંચણુ-પોથીએ સંઘરેલા ઉપલા અક્ષરો એક ઓચિંતાની ચિર-
વિદાય લઈ ગયેલા હાથના છે. એ હાથની ઉખાને આસ્વાદી હતી
ચોવીશ વર્ષ પૂર્વેના જેઠ વદ તોમની રાત્રિયે. **અલમ**

ઉતારનાર ગયું છે. ઉતારાવનાર પણ નથી. અક્ષરો રચ્ચ યાદ
આપે છે. જેઠ કે અષાઢની સાંજ હતી. ભાદરકાંઈ જેતપૂર ગામ,
બીલખાનો દરબારી ઉતારો, માસાજી શિવજીવ ગોસળિયા એ રજ-
વાડાના સરકાર—નીમ્યા હાકમ. હોકા પીતા પીતા, બિંચા મોટા
મેજ ઉપર રંટિયો મૂકીને કાંતતા, હાકમી કરતા-‘રરના રાજદારી
વિધવયુગને ખરે મધ્યાહ્ને. ગોરા પોલીડીકલ હાકમોની મોટર-ગાડીઓ
દરવાજે બાંધી રહેતી, છતાં શિવજીવ ગોસળિયાનું કાંતણુ ચાલુ રહેતું,
ખાદીનો પોશાક અણુઢાંકયો ધારણુ થતો. એક ચડી ને પહેરણુબેર
બહાર જઈ ગોરા ઉપરીઓને મળતા પણ ખરા.

એ ડાંખરા આદમીનું ઘર મારી મહાખતનું ધામ ને મારાં પરિ-
વારનું આરોગ્યાલય. મારીજી સાંકળીઆઈએ કલેમની કોર પત્ની
એની ભાણી હસ્તક ઉતારાવેલું આ કરણુ લોકગીત છે. છતાં તો
માતૃસ્થાને, પ્રૌઢ ને પાકટ, છતાં મારી કને ન ગાયું.

કારણુ છે. શિવજીવ ગોસળિયા જૂના-નવા યુગની સંક્રાંતિ-ધારે
બિભેલા કારિયાવાડના રાજકોટવાસી હતા, સમકાલીનોમાં સુશિક્ષિત
હતા, કરકા હતા, ચોખ્ખા હતા, ને લોકગીતો જેવી અળખામણી
વાણીને તો ધરમાં ચૂપ કરનારા હતા.

કવિતા સાથે કળિયો કરી બેસે એવા રસકામણુ એ વડીલ એક
વાર કહે કે સંભળાવો તો ! સકાચ પામતે પામતે મેં ગાયો—
ગોપીચંદનો ગરબો:—

સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
ગોપીચંદ રાજ બેઠો ના'વા રે ભરથરી.

હાથ પગ ચોળે ઝોના ધરની અસતરી
વાંસાના મોર ચોળે માતા રે ભરથરી.

મોર ચોળતાં ઝોનું હૈયડું ભરાણું બે
નેણુલે આંસુડલાંની ધાર રે ભરથરી.

નહિ રે વાદળડી ને નહિ રે વીજળડી
ઝોથિંતાં નીર ક્યાંથી આવ્યાં રે ભરથરી.

ટપ ! ટપ ! ટપ ! ગોપીચંદ કુંવરને નવરાવતાં જનેતાનાં નેણુ-
લેથી આંસુડાંની ધાર થઈ, પુત્ર ઝખક્યો : જિંચે જોયું : મા, શીદને
રાવું આવ્યું ? કે આપ—

આવી રે કાચા તારા બાપની હતી બે !

ઇ રે કાચાનાં મરતુક હુવાં રે ભરથરી !

સાંભળીને ગોપીચંદ ભરપૂર ભોગની વચ્ચેથી ઊડીને કાચાને અમર
કરનાર ભેખ લીધા વગેરે વગેરે જેમ સાંભળતા ગયા તેમ તે જવાંમદ
અને કરડા ગોસળિયા રડતા ગયા. કહે કે ચૌદ વર્ષનો દીકરો સાતેક
વર્ષ પર મુએલો તે સાંભર્યો. ચક્રિત બન્યા કે 'લોકગીતોમાં શું આવું
બેદક તત્ત્વ ભયું' છે ? મને તો આ ખબર જ નહોતી.'

‘અં—હં—’ દીકરીઓ ત્યાં હતી તે હળવેથી, ભારે હૈયે બોલી
ઊઠી : ‘કશોદ વગેરે કેકાણે ઊરટ્ટીકટમાં બાપુ બેઠે જતાં ને રાતે
ગામની બાઘઓ રાસડા લેતી તે સાંભળીને અમે ય એમાં લળવા
તક્કસી ઊઠતાં, ત્યારે તો બાપુ અમને જ્યા ન દેતા, કહેતા કે એ તો
હલકાં માણસોનું કામ !’

શરમાઇને શિવલાલભાઈએ ભૂલનો સ્વીકાર કરેલો મને તાદશ
સાંભરે છે. મેં કહેલું તેય યાદ છે, કે આ દોષ કરવામાં આપ કંઈ

એકલા નથી. ઘણા પિતાઓ એ સંક્રાંતિ-યુગની ચાપાઇ ચાંપલાઈના ભોગ બન્યા હતા અને સુધારાની શિક્ષા તથા તેમની પત્નીઓ પુત્રીઓની કેક હૃદયોર્મિઓ એપાઇ પણ ગઈ છે.

એપાયેલી એવી ઊર્મિઓ એ ઘરમાં ફરી એકવાર મહેકી ગઈ, અને કેાણુ જાણે કેટલાં વર્ષોના બોજ ફગાવીને માસીજી સાંકળીયાઈના ચૌવનકાળનું સંઘરેલ આ ચાકરી-ગીત બહાર આપ્યું—

કોરે મોરે લખાયું છે સો સો સલામું રે
વચાળે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

એ રાજ-ચાકરીને તેડે ચાલી નીકળવાનું આખા કુટુંબમાંથી એકલા એક વચેટ દીકરાને માથે જ મુકાયું. ને એ ચાકરીની તો નેટલાં પીપળનાં પાંદડાં તેટલી લાંબી અવધ: એ સમજનારી વચેટ વહુએ ‘અલખેલા’ને ઉગારવા બહુ જીકર કરી, પણ છેવટે એને જ જવું પડ્યું. ઘરના બીજા તો નાનામોટા સર્વ મરદોને માટે બહાનાં હતાં, નહોતું એક વચેટને. શું કુટુંબમાં કે શું સમાજમાં, ઘરમાં તેમજ વિશ્વમાં, વચેટને-વ્યક્તિને અને વર્ગને જ હિસ્સે સંતાપો સરખવા છે.

એ સૈનિકનું ગીત છે; અને આજે જગતમાં સૌથી વધુ વેધક કરણુતા લાખો સૈનિકાનાં દિલ્લદર્દની છે. વર્તમાનને કલેજે આ ‘વેરણુ ચાકરી’નું ગીત એ ‘ફાન્સ્કીશન’નું ગીત બને છે, રોડીને કાળે ખેતી મજૂરી છોડી લશ્કરી ભરતીમાં ચાલી નીકળનારાઓનું ગીત બની રહે છે. ૪ ૪ વર્ષો સુધી જેમણે ઘરનાં દર્શન કર્યાં નથી તેવા લાખોની ગોરીઓ પીપળનાં પાંદ ગણતી આજ બેઠી હશે. એ પાંદ-ગણતરીનો પાર આવનાર નથી. ‘વેરણુ ચાકરી’ને તેડે ચાલ્યા ગયેલાઓમાંથી જે અનેકની ગોરીઓ ‘અલખેલા’ને અદલે મરી પરવારેલા અલખેલાઓની વીરતાના ચાંદચંદ્રકાની નવાજેશ પામી રહી છે તેમનાં સર્વનાં કાળ-જાની કોરે લખાયેલું આ લોકગીત છે.

એ ગીતનું ટાંચણુ મારી ઉમ્મરનાં અઢાર વર્ષોનો પરદો જાંચે છે અને મને સ્મરાવે છે: મારી લગ્નચોરીનું ધામ જેતપુર, ભેખડાળી બાદર: મારી રસધારના વીર ચાંપરાજની આરી: દૂનમાંથી જિતરી અધરાતે જઈ જિભો રહું ત્યારે ઉઘાડી ડેલીમાં બેઠું બેઠું ધીરા વિશ્રમ-ટૌકા કરતું શિવલાલભાઈ-સાંકળીઆઈનું નિત્યનવરસવતું પ્રૌઢ-જોડણું: મારા માટે ટાણું કટાણું કદી ન વિચારતો એ યુગલનો સત્કાર: શરમીદા મહેમાનની સાંપટ સમજતી ગૃહિણીએ ડેલીએ આણીને પીરસેલ આજરાના પાતલા શેટલા પર ધીના દડવાનું વાળું: અને પછી તો અણખૂટ વાત-ધારા. લેણાદેવી પણ પૂરી હતી ના! ખાદી-ધારી, રેંટિયો કાંતતા, પાકા સ્વમાની અને ઝાંખરા શિવલાલ ગોસળિયા વર્ષો સુધી જેમને કલેજે ખટકતા હતા તેમણે જીવંત એની '૩૦ વર્ષની જખ્ખર નોકરીને એક ઝટક ખૂંચવી લીધી-કારણ કે અમને '૩૦ના બેએક રાજકુદીએને પોતે સાખરમતી જેલે માત્ર વ્યવહારના કામસર પાંચ મિનિટ મળવા આગ્યા હતા! જરાક દિલગીરી દેખાડે એટલી જ હાંકામોને રાધ હતી—જરાક જ દિલગીરી! પણ આખા શરીરમાં નાક હમેશાં 'જરાક'જ હોય છે ખરું ને! શિવલાલભાઈ નાક સથુકા જ સંસાર છોડી ગયા.

સ્વ. લાખાજીરાજ

'૨૨ થી '૨૨ લગીના એક દાયકાનાં સ્મરણોને સંઘરતો એ ચાકરી-ગીત'નો ખાંભો વટાવું છું, સ્વ. રાજકોટપતિ લાખાજીરાજનાં સ્મરણ-પાનાંને ઝડપે વટાવવા વિચારું છું, વિચાર અટક છે, ને ટાંચણુ-પાનાં પ્રશ્ન કરે છે: 'અમે પણ શું તારા સાહિત્યરસનાં છૂપાં પોષકા નથી બન્યાં? '૨૬ કે '૨૭માં તું રાજકોટ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભામાં તાવલયોં આગ્યો હતો, ને તેં ત્રણ દિવસ સુધી જે જોયું સાંભળ્યું તેમજ જાણ્યું હતું તેનું આ ટાંચણુ શું તારા સાહિત્યરસનું વિઘાતક હતું?

સો-પાંચસો વર્ષો પૂર્વેના એકાદ લોકગીત, લોકવાર્તા કે ચારણ-કાવ્યનાં ટાંચણ પર માનસી મહેલાતો ચણનારો તું, શું એ યુગપુરુષનાં તે કાળે પામેલ પ્રાણુવંત દર્શનમાં ઘડી બઘડીનો અખખારી પ્રતિનિધિ જ રહી શક્યો હતો? નજીક ખેસીને તેં નિહાળ્યા હતા રાજ લાખા-જીને; લોકપ્રતિનિધિ પ્રમુખની બાજુમાં જ એક સાદી સુશોભનહીન ખુરશી ઉપર બેઠેલા : સર્વ લોકસભ્યોના સમોવડ સમા, સંયમવંત જવાબો દેતા, શિસ્તથી પ્રશ્નો સાંભળતા અને ઉડાઉવેડાથી અલિપ્ત; પ્રશ્ને પ્રશ્ને વિચારવા થોભતા : અને વાણીની તો વિનયમૂર્તિ : હે સાહિત્યકાર ! બે સદી પૂર્વેના ઠાકોર વજ્રેસંગ, ચારસો સાલ આગળનો અજ્ઞે જન્મ અને તારા સમરાંગણનો વીર મુઝફ્ફર નહન, એ જોટલા તારી કલ્પનામાં જીવંત છે તેટલા જ પ્રાણુવંત આ પ્રવીણ-સાગરના સર્જક રાજવી-શાયર મહેરામણજીના કુલદીપક લાખાજીરાજ નહોતા શું ? વાંચ-અમને ઉપર ઉપરથી તો જરા ઉંકલ !—

ઠાકોર સાહેબ પેતે બહુ જ મહત્ત્વાભિલાષી. રાજકોટને બેલ્જિઅમ કે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ બનાવવું. એટલે સુધી કે અહીંથી માલ બનાવી પરદેશ કાં ન ચડાવાય !

વિધવાઓને માટે ગોઠવણ કરવા મ્યુનિસિપાલિટીને ખાસ સંભારી આપે. ઇન્ડસ્ટ્રી નામ પાછળ તો ઘેલા. ઠગાઇ જાય. તાતાના જેવું કારખાનું અહીં કાઢવાના કોડ.

એવી અવ્યવહાર યોજનાની પણ ધૂન.....

લોભી નથી અને છે પણ.

૧. કીડર ગાર્ટનની ૪૦ શાળા કરો.

૨. ડ્રેનેજ કરો, બલે ૩ લાખ ખેરો.

૩. પગારો સારા. સારી પેટે 'સ્ટાફ' ફરતા વેદો, ફરતા ન્યાયાધીશો. તળાવને બર ચોમાસામાં સમરાવવું, બલે ખર્ચ થાય.

એમનો સિદ્ધાંત—'બેટર રાજકોટ' બનાવવું.

અતિ ભલામ. પ્રભુના ધરનો આત્મા, જમને જરા રડો એટલે દયા આવી જશે. એ દયા કાયદાનો પણ ભંગ કરે.’

x

x

x

‘No favouritism : કોઈ પર પક્ષપાત નહિ. કશી શંકાશીલતા નહિ.
No secrecy : ખાનગીપણું નહિ.

‘ખાનગી જીવન-એકાંતમય. એમનો હૃદય ઉદ્ગાર, ‘I feel miserable: પરેશાન છું.’ દુઃખી છે, રોગી છે, ગુસ્સો ચડે છે, પણ અજબ અંકુશથી દબાવે છે. ન સમજે તેને દુઃખ લાગે.’

કાગળ પર નહિ ટપકાવેલી પણ મનમાં સંઘરેલી વધુ માહિતી ઉપલા ટાંચણને અજવાળતી રહી છે: મહોવાતનો માલિક એકાકી હતો. જૂનાં રાણીજી જોડે મેળ નહિ. પ્રેમથી પરણી આણેલી પ્રિયા કલાપી-પુત્રી પ્રભુધામમાં સિધાચ્ચે વર્ષો વીત્યાં હતાં. તે ઘડીથી વજ્રકોટો વાળ્યો હતો. લોખંડી કાયામા પૌરુષ રૂધાઈને પીડતું હતું. પ્રકૃતિ પોતા પરનો અત્યાચાર સહન કરતી કરતી અસહ્યતાની હદે આવી જ્યારે ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતી ચારે પછી આ પુરુષનો જાતીય દુરાવેગ રાણી પર, નોકરો પર અને ખુદ દીવાન પર પણ ક્ષણિક હિંસાતું સ્વરુપ ધરી બેસતો. ક્ષણ પછી ક્ષમા માટે કરગરતા

એક ડાહ્યા લોકનેતાની કને એ અંતઃકરણ જીવંત પડતું. હીરાના પરખ-છુહાર વિવેકી રનેલી માર્ગે સૂચવતા, ‘બાપુ, નવાં લગ્ન કરશો ?’

જવાબ તૈયાર હતો: ‘ના રે ના, તણ દીકરા તો છે, બીજાં સંતાનો ઉમેરાય, એટલે આ નાનકડું રાજ્ય કેટલાકને નભાવશે ?’

‘તો બાપુ, એકાંત રખાત...’

‘બાલશો મા. મારી પ્રજા પોતાના લંપટ રાજની કેવી ખૂરી અસર અનુભવશે !’

‘અહીં નહિ, તો મુંબઈ જઈએ વગળે...’

‘ના, કદી નહિ. પ્રજા જગડે અથવા શરમીદી બને.’

આવાં આવાં અણુગ્રાંકયાં સ્મરણોમાં એક તાજ જાણેલ વાત ઉમેરાય છે. કલાપી-પુત્રીનું પ્રથમ દર્શન અને મિલન મારા લોક-

સાહિત્યના દીક્ષા-દાતા દરબારશ્રી વાજસુરવાળાને ઘેર ગામ હડાળામાં ગોઠવાયું હતું. શિકારને બહાને જીવાન લાખાજી એક બપોરે આવી ચડ્યા. કન્યાને દીકી, મળ્યા, જમ્યા, જમીને જાડયા એટલે એમની જ થાળી પર આવીને કલાપી-પુત્રી સ્વાભાવિક અદાથી જમવા બેસી ગયાં હતાં.

એ પત્નીનો ચિરવિજેગી પતિ ત્રણ દીકરાને લઈ માસિક ચાર હજાર જેટલી નાની જીવાઈની મર્યાદા સ્વીકારી લઈ (ચોપાસ જે કાળે આંધળી ફનાગીરી પોતાના બંધુ-રાજવીઓમાં પ્રવર્તતી હતી ત્યારે) એક આદર્શ વિધૂરનું ત્રત પાળી રહ્યો હતો. ટાંચણ બોલે છે—

નવી મોટરકારો ખરીદવાના મોહ નળ્યા નહોતા, ઈંગ્લાંડ જઈ કુવરોને પોતાનું એકું પણ સાફ કરવાની ફરજ પડે તેવા છાત્ર-ધરમાં મૂક્યા હતા, રાજકોટની કન્યા-સ્કાઉટ-ગાઇડ્ઝ સાથે ગયેલા પોતાના એક કુમારે એક લોક-કન્યા પ્રત્યે કંઈક અવિનય કરેલો તેની ખાતર કુમારને ઘોડો કરાવી પ્રેમ-કન્યાને એના પર બેસાડેલા..'

ટાંચણ-પાનામાંથી એટલી જ બાબતોને ઉઠાવી લઈને પાનાં ફેરવું છું. પત્રકાર-જીવને મારો માનવ-સંપર્ક તેમજ માનવ-લીલાની માહિતી લીલીછમ રાખી છે. એ જીવન-સામગ્રીની વિપુલ પ્રાપ્તિ જે ન થતી રહી હોત તો એકલી વાણીનો સંગ મને કંગાલ કરી મૂકત, વેદીઓ બતાવત. જૂની અને નવી બન્ને વાણીમાં આજે રમણ કરવું ગમે છે, વાકયો અને શબ્દો વિધવિધ ધ્વનિઓ ધારણ કરી અંતરમાં અજવાળાં પાથરી રહે છે, કારણ કે માનવ-સંપર્ક તૂટ્યો નથી. માત્ર વાર્તાના વીરો અને નાટકાના નાયકોથી કામ ન ચાલ્યું હોત. જીવનના મૂંગા વીરો ને નાયકો જેવા સમજવાને મળ્યા છે. લાખાજીરાજ વિષેનાં ટાંચણ-પાનાંએ મને હાથ પકડીને રોક્યો તે બરાબર થયું છે. એ સ્મરણો પણ સાહિત્યનાં જ છે.

શાળવીનું કામ

સરનામું છે માત્ર—

‘ ઠાકુરમાર બ્રહ્મા : શ્રી. આશુતોષ ધર, આશુતોષ લાયબેરી ૭૩૯/૧ કોલેજ
રેડીટ કલકત્તા. ’

એ સરનામું મુલ્યવે છે કે છેક ૧૯૨૬ ની સાલથી આપણા લોક-
સાહિત્યનો પરપ્રાંતના લોકસાહિત્યની સાથે તુલનાલક્ષી અભ્યાસ ચાલતો
હતો. પરપ્રાંતના જ નહિ, પરદેશોના પણ લોકસાહિત્યનું પરિશીલન
ચાલતું હતું તે વળી આ ટચૂકકું ટાંચણ બતાવે છે.

સરખાવો Fair aunie 62-117 ‘સાચબાનાં લગ્ન’

તે પછી પાછું ટૂંકું ટાંચણ—

શાકુંતલ : અંક ૫ અગર ૬ : ભરતને જોઈને દુઃખ્યંત—

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીમવન્તિ

સરખાવો—ધાયો ધકાયો મારો સાડલો

જોખાનો ખુદનાર ઘોને રન્નાદે !

કાલિદાસના શાકુંતલમાંની એક વાત્સલ્યોક્તિની સાથે આપણા
અધરણી—ગીતની એક ઉક્તિ જોડે આ સરખામણી કોણે સુઝાડી ? એ
સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. ભાઈ છેલ્લશંકર વ્યાસે. મુંબઈના આજના સફળ વકીલ,
તે પૂર્વેના અખ્યારનવેશ, સાપિએટપૂજક સામ્યવાદી અને તેની
પૂર્વે ‘૨૫-૨૬ વાળા સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક પરના બંધુ-સહનંદ્રી શ્રી છેલ-
શંકર પ્રથમ વાર મારા ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાંના સમારંભમાં
‘લીપ્યું ને ગૂપ્યું મારું આંગણું.’ એ લોકગીત સાંભળીને આગ્યા અને
શાકુંતલનો શ્લોક મારી પાસે ધરી દીધો, પ્રસંગ કંઈ દેખાય છે તેવો
નાનો નહોતો. એક કાળના એ સમભાવી સમસવેદનશીલ સ્નેહીએ
આ નાના શા પ્રસંગને મારા મનમાં લોકસાહિત્ય તથા લોકોત્તર સાહિ-
ત્યની વચ્ચે સુવર્ણની કડી જોડી આપી. રેડિયમની કણિકા જેવી
આવી કાઈ કાંઈ સૂચન—કણીઓ અણુઓલવાઈ ગયા કરે છે,

પ્રકાશ આપ્યા જ કરે છે, ભમતા માણસને ચોકસ એક સૌંદર્ય-
પંથ પર ચડાવી આપે છે. નાનું શું તાપણું છે ને ગાઉ બે ગાઉ
છેટે ઝગતું હોય છતાં કાળામાં કાળી રાતના પથિકને ય સાચી
દિશામાં રાખે છે.

દિશા ખોવાઈ જત વેળે લોકસાહિત્યના એકાદ કાઈ પ્રદેશને
નિરાળો રાખીને ભમ્યા ક્યું હોત તો. એક શાખાને પહેલાં પતાવી
છઠ્ઠીએ પછી જ બીજીને પકડ્યું, એવું વક્ત્રુ સાહિત્યના મેવનમાં
સજ્જામત નથી. સાહિત્યની શાખાપ્રશાખાઓ એ તો માળાની સેયો
છે, ચાંટલાની લટો છે, પટકુળના વાણા ને તાણા છે. એ તો છે
શાળવીના જેવું, કપીરિયાના જેવું કામ. માનસ-પટનો વણાટ એ
સર્વ ધાગાઓની સામટી ચાલ ઉપર જ અવલંબે છે એટલે જ મારાં
ટાંચણુ-પાનાંમાં ઘડીક બહારવટિયાનો કિસ્સો, ઘડીક ભજન, ઘડી વળી
ચારણુ પાત્રરવના 'શામળાના દુહા', તો પાછી ઘડીક વ્રતકથાઓ
ડોકાય છે.

બોખાં મોઢાં

વ્રતકથાઓનાં ટાંચણુનો ધોધ લહે આવે છે. પેન્સીલ અને શાહીની
ગંગા-જમના ગુંથાય છે. યાદ આવે છે—અમારા કમ્પોઝીટર બારેટ
હીરજીનાં બા 'દૈયા', કપિલ ઠક્કરના બા મોંઘીયા, મારી માતા,
બીજાં એક બે ટાંશીઓ—દાંતવાળાં ને વગરનાં પાંચ છ કરચલિયાળાં
મોઢાં તરવરે છે. વૈધવ્યના કાળા વેશ, સંસારની ધમાચકડ, પાવળે-
પાવળે કરકસર કરીને ધરત્યવહાર ચાલતો રાખવાની ચીકણાશ, કૈક
સુદ્રતા લઘુતાઓ, કૈક મનોવૈષમ્યો, મૂર્ખાઈઓ ને મૂઝવણો, તેની
વચ્ચેથી બા ટાંશીઓનાં દિલ 'પ્રાસવો મૂકતાં,' વાણીની ક્ષીરધારાઓ
વર્ધતી, જેનાં દોણાં મેં 'કંકાવટી ખંડ ૧-૨' રૂપે દોહ્યાં છે.

રસોડાં, એકઠાળિયાં અને પીપળાને થંડ આવેલાં એટા પરથી
આ દોણાં લઈ પાછા ફરે છે, ત્યાં તો રાજદરબારી કચેરીઓ

ગજવતું ગલોફાં-ફાડ ચારણી સાહિત્ય તમને ઉંબરમાં મળે છે. મોં તમારાથી બગાડાશે નહિ. આવડે ન આવડે, સમજ પડે કે ન પડે, છતાં ટપકાવી લ્યો, ચારણુ આવ્યો છે. મારવાડથી સૌરાષ્ટ્રે ઊતર્યો છે, રાજસ્થાનને ક્રાઈકે શુભ અવસરેથી શીખ લઈને પાછો વળી રસ્તે રાણપુરમાં ઊતરી પડ્યો છો, નામ ઠામ કે ચહેરો મોરો આજાં આજાંયે યાદ નથી, માત્ર શાહીનું ટાંચણુ ખોલે છે—

ધોર ધોર આંવે ચંદુ ઝોર ઝોર ઉમ્મટ ઘન,
મોર મોર શ્રવે મોર શોર હૂ મચાવો રી;
દોર દોર દામની પ્રકાશ દેત દેશન પર
લોર ઝોર ખાય ખાય આંન ઝર લાવો રી;
ઈંદ ગજરાજ પે બિરાજત મમરાજ આજ
સાજ સાજ કામ કે સમાજ સર સ્હાયો રી;
બિરહ બેહન કે ખાસો બિપરીતકો પ્રકાશો
મીન કે મેવાસો ચત્ર માસો બન આવો રી.

બહુ ચાંપાઉત

ઝકતુનાં ગાન લલકારી ગયો. ઝમકે હતી પણ શબ્દનાં ફેંકાણાં નહિ. પાદશુદ્ધિની પરવા કર્યા વગર સાંભળેજ નવું પડે. ટપકાવેજ નવું પડે. અકકલને બે ઘડી દાબડીમાં પૂરી દેવી પડે. શુદ્ધિની બત્તી જરીકે વધુ તેજ કરે એટલે હાંઉ! વટકીને બોમો રહે વાર્તાકાર ને આ સંશોધનના માર્ગમાં તો ‘બસ ત્યારે, આવજો! સાહેબજી!’ એમ કહી માણસને વળાવી ઝોરીસનાં બારણાં ખીડી દેવાં થોડાં પાલવશે? એમ કયું હોત તો નીચેનું ટાંચણુ શે સાંપડ્યું હત એ જ અડબંગની પાસેથી?—

આહવા ગામનો બહુ ચાંપાઉત : નેધપુર મહારાજની બરોબર ઘોડેસ્વારી કરતો : કાઠી મૂક્યો. ઉદેપુર ગયો. ત્યાં એણે સિંહને વણહથિયારે માર્યા. (પણ કંઈક ખટપટ થઈ.) બહુ દિલ્લી ચાલ્યો ગયો.

‘અહીં ઉદેપુરના રાણાએ ઘોડો પાળીને તૈયાર કર્યો: જીન, મોરા, દુમચી,

લગામ, પેલુન, હેક્લ, બધા રાણુગાર સળવ્યા. પછી રાણુએ પૂછ્યું: ‘આ ઘોડા પર અસ્વાર કોણ સારો લાગે?’

દરબારીઓ કહે કે ‘બહુ.’

દુરત રાણુએ ઘોડો સાજ સાથે દિલ્હી બહુ ચાંપાઉતને મોકલી આપ્યો.

બહુએ કહાવ્યું: ‘આ ઘોડાનો બદલો હું દેવારીના ધાટમાં ચૂકવીશ, જીવીશ તો પણ ને મરીશ તો પણ.’

(પણ બહુનો દેહ પડી ગયો. પાછળથી રાણુજીને દેવારીના ધાટમાં બેધાણુનાથે ઉતારેલ શાહી ફેજ સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું.)

બહુ સુરાપરમાંથી આવ્યો. રાણુની ફતેહ વર્તી.

એનું બિરદ—કથાગીત એ ચારણે ઉતરાવ્યું હતું તેમાં પાઠશુદ્ધિ ન હોવા છતાં, એક અચ્છા મરોડદાર રાજરથાની મરસીઆ તરીકે હું એને પિછાની શકું છું, એમાંથી વીરતાનો તરધાયો ઢોલ સંભળાય છે. પાઠશુદ્ધિને માટે તો કાષ્ઠિક ચારણ વાચક પાસેથી વાટ નોંધશિ—

આગમ કથમ જેસહર આખે,
પોહ દાખે ધ્રુવ મેર પ્રમાણુ;
મોંને અસ રીઝયાં મોકલીઓ
તસ બદલો દેશુ દહીવાણુ !

જુગ પર વચન કહે નેધપર,
પતા મૂળને ખતા પરે,
દેહેવારી કાંકળવે જગમ
ભાડો અસચો લીધ ભરે.

પ્રવાણે ગોપાળવત ઇંસી પર
રણુ ચઢ ઘણાં મારથી રોધ,
ચડિને દળ ધાટી ચીતોડાં;
સાંકર ભર લીળે ચીતોડ.

ભિડ ખુરશાણુ રાણુદળ ભાગાં,
શત્રુહાં ઘણું ખળડે શાર;
ધતરે થકાં અરક—રથ આયો
અસ લીધો કમધળ અસવાર.

ઘાટ નઘાટ અહાડા ઘડતાં
ઝાટ ખગાં રણથાટ ઝલુ.
ભાખ્યા વચન જકા નિરભાયા
ખસીઆ સુરખર પછે ખલુ.

ભાવાર્થ—રીઝીતે તમે મને અશ્વ મોકલ્યો. એનો ખલો, હે દેવાંશી રાણા, હું આપીશ દેવારીના કાંડળ (ઘાટ)માં. એ અશ્વનું ભાડું રાણાએ વસુલ કરી લીધું. જોધપુરના ઘણા મહારથીઓ રણે ચડ્યા, દેવારી ઘાટ રુધ્યો; ખોરાસાની (શહેનશાહનાં મુસ્લિમ) સૈન્યો જોધાણનાથ લાવ્યા તેની સાથે લડીને રાણાનાં દળકટક ભાગ્યાં, શત્રુઓ માર દેવા લાગ્યા. તેટલામાં તો અર્ક [સૂર્ય]નો રથ ગગન-માંથી ઊતર્યો, ને લીલા અશ્વ પર દેહધારી અસ્વાર દેખાયો. રણા-ગણમાં એણે ખડ્ગની ઝીંક મચાવી. વચન ખોલ્યો હતો તે નિભાવ્યું. ને પછી ખલુ ચાંપાઉત પાછો સુરાપરે જઈ વસ્યો.

રાજસ્થાની વાતો, ચારણ-કાવ્યો, મરોડદાર દુહા, રાજસ્થાની સ્ત્રીગીતો, એનો આજે તો પરિચય વધ્યો છે. ‘૨૬માં નજીવો હતો. એ સમસ્ત વાણી ગંભીર છે. પાર ન આવે તેટલી છે. રાજસ્થાન એ તો ગુજરાતનું સંસ્કારપથર છે. આપણા ને એના એક શ્વાસ છે. પણ એક હાથ બધે પહોંચી શકતો નથી. ખીજા હાથ નીકળતા નથી. યુનિવર્સિટીમાં કીડિયારાં ઉભરાય છે. શા ખપનાં ?

લાલજીનો ટુચકો

એ મારવાડી ચારણ પરથી પાનાં ફરે છે. બહારવટિયા-ગીતો અને વ્રતકથાઓ : શ્રમજીવી જનતાનું સાહિત્ય સમજી ટાંકતો ગયો

હું. એક આંખમાં આંસુ ને બીજીમાં હાસ્ય ભરતાં મોંઘીઆનું સુરેખ ચિત્ર આંકતો 'લાલજી'નો ટૂંકકો મારા આ ટાંચણમાં પડ્યો છે

એક હતી કણબણ ને એક હતી બામણી. બેઠ પાડોશી. કણબણ વસ્તારી ને બામણી વિધવા.

કણબણના ધરમાં—દીકરાના દીકરા, દીકરીની દીકરી, દુઝાણું ને વાઝાણું, ખેતર ને પાદર. પણ ધરમમા જીવ. સવારમાં ઊઠીને નાઈ ધોઈ દયે ને કામકાજ કરતી રામરામ કહેતી જાય.

એક દાડે બામણી આવીએન, બેન, હું જાઉં છું ગામતરે, ને મારા આ લાલજીને (બાળકુળની મૂર્તિને) તારા ટાંકામાં ખેસારતી જાઉં છું. જાણી યજ્ઞને મારા લાલજીને રોજ ધીનો દીવો કરજે, ને સાકરની કટકી ધરાવજે.

કણબણે તો સવાર પડયું એટલે ટાંકા આગળ જઈને લાલજીને કહ્યું કે 'લાલિયા! બેટા! મારા છોકરા છે વડકણ, તું તારે ખાધ પીને ગોખલામાં ગરી જા. પછી કોઈ તારું નામ ન દેયે બેટા.'

લાલજી નાના બાળક બની નીચે ઊતરી કણબણને કહે ખાધ પી લેતા ને પછી ટાંકામાં ચડી છાનામાના ખેસી જતા.

બામણી ગામતરેથી પાછી વળી. લાલજીની મૂર્તિ પાછી લેવા આવી. પૂછ્યું 'કાં બેન, સાકર ધરાવતી'તીને?

કણબણ કહે કે 'બેન! તારો લાલજી તો બહુ ડાહ્યો. કહ્યા બેળો રોજ હોડે ઊતરી ખાધ કરીને છાનોમાનો ગોખલામાં ખેસી રહે.

બામણી તો સાંભળીને ઝંખવાણી પડી : કે ખાધ, મારી રંડવાળની મશ્કરી કરજ ?

કે બાપુ, મશ્કરી શીની ?

કે ત્યારે શું મારી મૂર્તિ ખાતી'તી ?

કે રૂડો રૂપાળો પેટ ભરી લે'તો તો બાપુ.

લે બાઈ ! ખવરાવ બેઠ ?

કે' લાલિયા, બેટા, હોડો ઊતર ને ખાધ લે.

મૂર્તિ ન ઊતરી.

કણબણ ભોંઠી પડી ગઇ. અરે મને જૂઠી પાડી : અહ્યા મહિનો મહિનો ખાઇ પીછ, ને આજ મા આવી છે એટલે મરણ ? ખાઇ કે નહિ ? નહિ ખા તો માને ખબર શું પડે મેં ખવરાવ્યું તું કે ભૂખ્યો રાખ્યો તો ? ખાઈ લેછ કે નીકર લાકડી લઉં ?

ને લાલજી પ્રત્યક્ષ થયા. ખાળ ભગવાને ડાહ્યા ડમરા થઇ જમી લીધું.

નાની ને મોટી આવી કથાઓ દ્વારા એક જ સત્ય ઠસાવવા આપણી સંસ્કૃતિ મથી રહી છે, કે સાચી ઇશાપાસના શ્રમજીવન છે, શ્રમીને જ દેવ ત્રૂટે છે, નર્પા દમીને નહિ. સંસારના ભાર ઉપાડવાની વૃત્તિ હમેશાં ધન્યવાદને પામી છે. દેવને ગમે છે પાર્થિવ જીવનમાં જ રચેલાં પચેલાં સરલહૃદયી શ્રદ્ધાળુ માનવોની વચ્ચે બેસણાં.

ભાદો કેમ કુટાય છે ?

આ વિચારનું જ જાણે સમર્થન કરતું હોય તેમ એક ટાંચણ-પાનું આવી મળે છે. આજે મારા ઘર પાસેની શેરીઓમાં સાંજ પડે છે ને છોકરીઓ દેદા ફૂટવાની રમતો રમે છે. મોળાકત વ્રત (અલૂણા વ્રત) નજીક આવી રહ્યું છે. આ દેદા-ફૂટણ શું છે ? દેદાજી તો કેઈ ક્ષત્રિય વીર થઈ ગયા છે. પણ બેળો ભાદો ભરવાડ પણ કુટાતો લાગે છે. ટાંચણ બોલે છે કે—

ભાદો હતો ભરવાડ.

એને ઘણી ગાયો.

એક દા'ડો ભાદો ચારીને આવ્યો. ગયો ઝોકમાં. વગડામાંથી ગાયું આવીયું, ભૂરાયું થઇયું. ભાદને કચરી નાખ્યો.

જીવ ન જીય, કારણ કે કુંવારો. પરણવામાં જીવ રહી ગયો છે.

શું કરીએ ?

જા ભાદા, જીવને ગતે કરજે. જોટલી કુંવારિયું છે ઇ માતર તને ફટરી.

ભાદાએ ગત પામીને પ્રાણ છોડ્યા.

આજ વર્ષેવર્ષ કુંવારી કન્યાઓ વીર દેદાને અને વાંઠા ભાદાને ફટ્ટે છે.

‘ભાદા દેદા ! વોય વોય વોય.

‘કુણુકલા લાડા ! વોય વોય વોય.

‘કેસરીઆ લાડા ! ,, ,, ,,

‘ગલાલિયા લાડા ! ,, ,, ,,

‘કુંવારા લાડા ! ,, ,, ,,

‘ઊપરણીની સોડે દેદા ! વોય.

‘ઠાચી કાતળિયે ભાદા ! વોય.

ભાદાદેદાના બારમાસી ફૂટણને તમે અશિષ્ટ કહો, જંગલી કહો, ફૂટનારીઓ પોતે પણ હસતી હસતી, રમૂજ રૂપે ફૂટતી રાએ છે; પણ આ મુખ્ય વિચાર મને છોડતો નથી, કે માનવીના જાતીય પ્રશ્નની, આપણને જેવું આવડ્યું તેવે સ્વરૂપે માવજત કરવાનું આપણે ચૂક્યા નથી. કુંવારી દશામાં યુવાનનું અવસાન, એ આપણામાં એના વાસના-જીવનની સમસ્યા મૂકી જતું. સમાજ એનો વિચાર કરતો.

‘ ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર ’ના શિલ્પી

ચીતળ ગામ પાસે ચગો છે. (નાગલિયો ને ચગલિયો=પશ્ચરની દેરી)

આ ચગા પાસેથી જે છોકરાં નીકળે તે બધે કાંકરા નાખતાં જાય. એ રીતે પાણાનો ગંજ થયો છે.

એકવાર એક કંટાકટરે એ પાણા ભરાવ્યા, ને એનું ઘર બાંધ્યું. બાંધેલું ઘર થર થર થર કમ્પવા લાગ્યું.

એ રમારક વીસા ડેરનું છે. ભાવનગરના રાજા આતોભાઈ ચીતળ ઉપર કાઠીઓને જેર કરવા ચડ્યા ત્યારે ભગો ડેર નામનો આયર લડેલો.

માથું પડ્યા પછી ઘડ રાંપીથી લડ્યું. હાથની આંગળીઓ કપાઈ ગઈ, તો આંગળીયું ઊડી ઊડીને શત્રુઓના કપાળમાં લાગેલી.

રાંપીની પ્રાણતી બાલતી જાય—

એક ઘા ને ઢગલો.

એક ઘા ને ખીજો ન માગે.

એક ઘા ને રામ રામ !

એક ઘા ને ફારગતી.

ઉપલું ટાંચણુ, એ પણ પેલા ચીતળ પાસેના પાણુકાના ઢગલાની પેઠે, મારા ચારણુ રનેહી સ્વ. ગગુભાઈ નીલા સનાળીવાળાને ચગલો છે. મને ભેટયા ૧૯૨૫માં; ને તે પણ હડાળા દરબારશ્રી વાજસૂરવાળાના સૌજન્યથી. ગગુભાઈ, કાઠી દરબારેની જ કચેરીઓનું કંકણુ, ખીજે કયાંય જાય નહિ. લોકો કહેતા કે મોટો માણસ છે. પણ હડાળાના દરબારગઢમાં મેં ગગુભાઈને સાચા ઓળખ્યા. એક દિવસમાં તો દિલ ઢઈ દીધું. ખેસતાં, સૂતાં, ખાતાંપીતાં, હરતાં ને ફરતાં ગગુભાઈની રસના રેલતી જ રહી. વાતો કહેતાં કહેતાં, વિરામે વિરામે, ‘ પછી તો ઝવેરભાઈ !’ એ એમનો પ્રિય ટોંકો.

ગળું જાડું, ગાવા જોગ નહિ. જાતે કદી રચતા નહોતા. વાતું કહ્યા જ કરતા. મેઘની ધારાઓ છૂટે તેમ વાગધારા છૂટે. શૌર્યની, દાતારવટીની, પ્રેમની, વૈરની, ખાનદાનીની, મારવાડથી માંડી સોરઠના કૂખા-નેહડા લગીની વાતો કહેતા, ને કહેતા કહેતા પોતે રોમાંચિત બનતા.

દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા તો ડહાપણુના દરિયાવ. કહે કે આ ભાઈમાં અને લાડીરાજ કલાપી પાસે જે એના કાકા સામંત-ભાઈ ગઢવી હતા તેમનામાં મોટો તફાવત. ગગુભાઈ પોતાના કથનની વીર-કરુણુ ઊર્મિઓમાં પોતે પણ ધસઘાઈ જાય છે. એ કલાકારની ન્યૂનતા છે. સામંતભાઈ વાતો માંડતા ત્યારે પોતાના શ્રોતાઓને વિવિધ રસે ઉલ્લસિત કરતા જતા, રડાવતા, હસાવતા, શૌર્યનો પાતો ચડાવતા, છતાં પોતે તો પૃથ્વી સ્વસ્થતાથી નિરૂપણુ કર્યે જતા. ગળામાં રૂદ્રાક્ષના પારાની મોટી એક માળા પહેરતા તેને હાથમાં ઝાલી, અકેકેક પારો ટપ ટપ પડતો મૂકતા જાય ને વાર્તાને આગળ ચલાવતા આવે. એ માળાના પારાની ગતિ સિવાય અન્ય કોઈ

પણ ગતિ કે હલનચલન એ સામતભાઈના વાર્તાકથનને ટાણે, કલાક એ કલાક કે ચાર કલાક થાય તે છતાં ય એના દેહમાં, અરે આંખમાં યે ચાલતું નહોતું. એવા પૂરા ને પાવરધા કલાકાર હતા સામતભાઈ, કે જેના પરથી કલાપીએ ‘ગોહિલ વીર હમીરજી’ નામના પોતાના કાવ્યમાં ‘ગઢવી’નું પાત્ર આલેખ્યું છે.

એ સામતભાઈ, આ ગગુભાઈ, સનાળી ગામનું એ સમસ્ત નીલા શાખાનું ચારણકુળ, એટલે કશીઆભાઈનો વસ્તાર. કશીઆભાઈ એટલે અઝાઝૂડ ચારણ-કવિ. નાનો રઝળ બાળક હતો ત્યારે નાથજી નામે એક સાધુએ પ્રસાદી રૂપે વિદ્યા આપી અને ઉર-કપાટ ઊઘડી ગયાં એવી એ ધરતી માન્યતા છે. એ કથા ગગુભાઈ નીચે મુજબ કહેતા-

તુલશીનાથજી ત્રૂંચા

આશરે બસો વર્ષ ઉપર તુલશીનાથજી જેતપુરમાં આવ્યા હતા. કાનકટા નાથ નામથી ઝોળખાતા પંથના એ મહાત્મા હતા. મૂળ પંચગવના રહીશ, પંચગવમાંથી જ્ઞેધપૂરમાં થોડો સમય રહી ગોંડલ આવ્યા, ત્યાંથી જેતપુર આવી દરબાર કાંથડવાળાના દરબારગઢ પાસેના એક ઝોટા પર રહેવા લાગ્યા. થોડે દિવસે એમની પાસે લોકો જમા થવા લાગ્યા. દરબાર કાંથડવાળા પણ સાંજરે સાંજરે આવતા. તુલશીનાથજીને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ સારો હોવાથી આપા કાંથડવાળા પાસે રહેતા વરસોભાઈ ગઢવી ક્યારેક ક્યારેક વાર્તા પણ સંભળાવે.

વરસોભાઈ મૂળ ખુમાણ પંથકમાં રહેતા. પણ ભાઈઓની તકરારથી જેતપુરમાં આવી વસ્યા. એને ત્રણ દીકરા હતા. પણ પૂરા તોફાની ને રખડુ. આખો દિવસ ભાદર નદીમાં રખડ્યા કરે. ગળ-પણના બહુ શોખીન તેથી ભૂખ લાગે ત્યારે સ્મશાનમાંના લાડવા લઈ ખાય, એ ન મળે તોજ ઘેર આવે. રાતે પણ ઘેર આવે કે બીજે ક્યાંઈક પડ્યા રહે. આ છોકરાઓનું શું થશે તેની બાપને ફિકર રહેતી હતી.

એક દિવસની સાંજે એ ઝોટા પર મળેલ ડાયરામાં વરસાભાઈએ

વાર્તા માંડી. મોરલી પર નાગ ડાલે એમ નાથજી વાર્તામાં લીન થવા લાગ્યા. ખરે રસ જામ્યો ત્યારે નાથજીએ પ્રસન્ન થઈ વરસાભાઈ ચારણના વાંસા માથે હાથ મૂકી ‘જતા રહે વરસડા, જતા રહે.’ એમ કહેવા માંડ્યું. બે ત્રણ વાર આમ વાંસો થાપડ્યો, ત્યારે વરસાભાઈ વાત બંધ રાખીને બોલ્યા : “બાવાજી, જતા રહે, જતા રહે કરો છો, પણ કોઈ અમર છે ? બ્રહ્માનો પણ કોઈ કાળે અંત છે. તો હું અમર ક્યાંથી થાઉં ? અને આવી સ્થિતિમાં અમર થાઉં તો પણ શું ! બીજું કાંઈ કહેતા નથી ને જતા રહે જતા રહે કહો છો, એમાં મારું શું વળ્યું !

‘કયું વરસડા ! તેરે કુછ ઇચ્છા હે ? હો તો કહે દે.’

વરસાભાઈ ચુંઝાણા. એને ત્રણે રખડુ ને ઉખડેલ, દીકરા યાદ આવ્યા. એણે કહ્યું. ‘મારા પર તો દરબારની કૃપા છે. મારે તો જે એક બે પછેડી ફાડવી હશે એ સુખમાં ફાડીશ પણ આ મારા છોકરાનું શું થશે ? તેનું કાંઈક કરો.’

‘યું વરસડા ? તેરી ઇચ્છા એસી હે ? તો લે આવ લડકે કો.’

વરસાભાઈ તો દોડી નીકળ્યા. ઘેર તો છોકરા હોય શાના ? પૂછતાં પૂછતાં ભાદરકાંઠે હોવાના વાવડ મળ્યા. વરસાભાઈ હાંફતા હાંફતા ત્યાં પહોંચ્યા. એને જોઈ બે છોકરા તો ભાગી ગયા. સોથી મોટા લાખણુશી દૂર ઉભા રહ્યા. બાપે કહ્યું ‘આ લે, સાકર આપું.’

ગણપણુનો શોખીન બાળક પાસે આવ્યો એટલે બાપે ફાળીઆને વળ દઈ ગાળીઓ કરી રાખેલ તે લાખણુશીની ડોકમાં નાખી દીધો. દીકરાએ ગાળો દેવા માંડી, પાટુઓ મારવા માંડી. અનેક તોફાનો કરવાનું આદ્યું. ગળામાં પડેલી પછેડી ફાડી નાખી, છૂટવા બહુ મથ્યો પણ ફાળ્યો નહિ. છોકરાને ધસડતા ધસડતા વરસાભાઈ તુલસીનાથજી પાસે લઈ ગયા.

પોતે તૈયાર કરાવી રાખી હતી તે ભાંગની અંજલી ભરીને નાથજીએ લાખણુશી સામે જોઈ કહ્યું, ‘લે બેટા, પી જા.’

જવાબમાં લાખણુશીએ નાથજીને ગાળો સંભળાવવા માંડી.

નાથજીએ કહ્યું, ‘વરસડા, ઉરકા શિર પકડકે યું ભાંગ મેં દૂખે દે.’

વરસાભાઈએ લાખણુશીનું માથું પકડી પરાણે નાથજીની અંજ-
લીમાં એનું મોઢું બોલ્યું. હોઠ અડતાં ગળ્યું લાગ્યું. એથી લાખણુશી
પી ગયો. ભાંગ પેટમાં જતાં જ બાળક આપોઆપ નાથજીની સામે
જોઈ બોલી ઊઠ્યો:

ન્હીલા લાખણુસીંહને, તૂઠા તુલસીનાથ,
માને સારી મેદની, હાકમ જોડે હાથ,

નાગજીએ ભાંગતી બીજી અંજલી ભરી, ‘લે ખમ્યા !’ કહેતાં
લાખણુશી પી ગયો અને આપોઆપ બોલી ઊઠ્યો.

આભ જમી વચ એક તું, સો વાતાં સમરાથ,
થલ ભુરાં ઠાકરા, નાચું તુલસીનાથ !

પછી ત્રીજી અંજલી લેતાં તો બાળક હાથ જોડીને બોલી ઊઠ્યો,

ત્રેમે ભજિયા રિયા નવેં નિધ પામી,
‘ધારાવર કવલાશો ધામી
હુકમ કરે જો અંતરજામી
ગજ સંપત હું કરું ગુલામી

જવા સંશય મનસા જડા,
આવે મોજ કરે કોણ આડા
લાયક વર હેતા હર લાડા
દેવાસરે દેવ જગ ડાડા.

પરચા તણા વેણુ સત પલશી
ચારણુ લખો હડે ના ચલશી,
મૂજ તણે ધન માજન મલસી
તૂજ તણે પરતાપે તલશી !

વરસોભાઈ નાથજીના પગમાં પડી ગયા.

‘બાપુ, આ છોકરાનું તો કામ થઈ ગયું પણ જે બે નથી હાથ આવ્યા તેનું શું ?’

‘કયું વરસડા, તેને દેખા નહિ ત્રીન અંજલી ધનકા પિલાઈ છે. ફિકર કયું કરતા ! વો દોલી એસે હી હોગે....!’

એમજ થયું. સૌથી નાના કશિયાભાઈ તો બહુ પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયા. ઘણાં માનપાન પામ્યા, લાંબું ને સુખી જીવન ગાળ્યું, અને જોર-દાર દુહા ગીત રચ્યાં તે જાણીતાં છે.

ગગુભાઈ તો ને મારો સંપર્ક પાંચ-સાત વર્ષ ટકયો. રાત્રિ અને દિવસ અમે બેળા રહ્યા, બેળાં-ખાધાં ને પીધાં. રસધારની કૈક વાતો, કૈક દુચકા, બહારવટિયાના કૈક ફિરસા એ ગગુભાઈની પ્રસાદી છે.

હું તો જોડાજોડ લોકગીતો ને ભજનો પણ બેળાં કરતો. ઝમકદાર ડિંગળ-વાણીના ઉપાસક ચારણોને સુકુમાર સ્ત્રીગીતો લોકગીતો પ્રત્યે જે હાંસીભર્યાં ચાલુગમે હોય છે તે ગગુભાઈમાં ન મળે. હું કોઈક સ્ત્રી-ગીતને વિશે પૂછું, પોતાને આવડે નહિ, એટલે દીકરાને બોલાવે : ‘કાનજી, આમ જો, ઝવેરભાઈને ક્ષણાં ગીત જોવે છે. હવેથી આપણે રસ્તે જે કાંઈ મળે તેને, દેઢ મળે તો દેઢને ય, જિભો રાખી પૂછવું કે એલા ક્ષણાં ગીત બોલ. એ બોલે એટલે આપણે લખી લેવું. સમજ્યો ને કાનજી ? સમજાણું કરણ ? દેઢ મળે તો દેઢને પણ પૂછવું ને આ ઝવેરભાઈને માટે ગીતો કઢાવવાં.’

શેણીના ગામમાં

*શેણી-વિજ્ઞાણુંદની વાત મેળવવા અને એ પ્રેમકથાની લીલાભૂમિ

આ વાર્તા ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ ભા. ૫ માં છે : . ગોરવીઆળી. ગામના ચારણ વેદાની દીકરી શેણીને વિજ્ઞાણુંદ નામના ચારણ જીવાન પર છુપો પ્રેમ જન્મ્યો. વિજ્ઞાણુંદ જતર નામે વાદ્ય અત્યંત સુંદર રીતે બજાવતો. જતર બજાવી વેદાને પ્રસન્ન કરી એણે શેણી માગી. વેદો કહે કે એકસો એક નવ-

ગોરવીઆળી ગામ જોવા ગગુભાઈ મને સાથે લઈ ગયેલા. ત્યાં અમે ઓજત નદીનું નાનું ઝરણુ જોયું—જે ઓજતને શેણીએ વીનવેલી કે-

ચડ ટીંબા, ચડ ટીંબડી

ચડ ગુંદાળી ધાર;

ઓજત ! ઉછાળો લઈ

વિળાણુંદ પાછો વાળ.

ગુંદાળી ધાર તો મારા બાળપણની પરિચિત. ગુંદાળી ધાર પર એક વાર નેસકું ઊભું હશે. આજે એ ધારીગુંદાળી ગામકું બન્યું છે. માસીને ઘેર મહી-માખણનો ધરવ કરવા માટે શહેરનો છોકરો રળએ રળએ જતો. ગુંદાળી ધારની એથે ઊભેલો કેડો હજુ યાદ છે. દીકરાં એ અર્ધાહીન રથજો શેણી-વિળાણુંદની વાર્તા સાંપડ્યા પછી પ્રણયનો મર્મ ધારણુ કરીને અંતરમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે.

ગોરવીઆળીમાં જોને ઘેર ગયા હતા તે ચારણુ શેણીના બાપ-ધરનો વંશ જ હતો. એના મનથી તો ‘શેણી આઈ’ એ કાઈ દેવી બની ગઈ હતી. ને દેવીસ્થાને પ્રતિષ્ઠા પામેલ ‘શેણી આઈ’ એ તે કદી પ્રણયિની હોઈ શકે ! શેણી ને વિળાણુંદની પ્રણય-ઘટનાનો તો એણે સોઈ ગટકીને ઠંડકાર કર્યો. ‘આઈ’ અને પ્રણય, એ બે વચ્ચે એના મનમાં કાઈ સુસંગતિ નહોતી. એમાં એને કુળપ્રતિષ્ઠાની હાનિ લાગતી હતી.

બાજરાના પોંકનો દૂધમાં ડોળેલો બૂકા એ મારું ત્યાંની રાતનું વાણ હતું. વળતાં મારે માંજોલીમાં બેઠાં બેઠાં ગગુભાઈએ એની ચિત્રાત્મક બાનીમાં, વિગતપૂર્ણ ચિતાર ખડો કરીને, અંતર પર સદાને

ચાદરી ભેંસો લઈ આવ તો શેણી પરણાવું. વિળાણુંદ એ શર્ત પૂરી કરવા માટે ઊપડી બચ છે. પણ મુદતસર ન આવતાં શેણી હિમાલયમાં ગળવા ચાલી બચ છે. હિમાલયમાં એ અરધી ગળી ગઈ ત્યારે વિળાણુંદ ત્યાં પહોંચે છે. એનું જંતર સભળતી સાંભળતી શેણી પ્રાણુ ત્યજે છે. વિળાણુંદનું જંતર વૂટે છે. એકલો પાછો વળીને એ પામર જેવો ઇવન પૂરું કરે છે.

માટે છાપી નાખે તેવી શૈલીમાં, જે એક કિસ્સો કહ્યો તે 'ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર' નામની વાર્તારૂપે 'રસધાર' ખંડ ત્રીજામાં અગ્રપદે છે. તે મારી યાદદાસ્તમાં સાંગોપાંગ સમાપ્ત બેઠેલ છે. મેં જાણે નજરોનજર, સગી આંખે નિહાળેલ હોય તેવું છે એ શત્રુજના આરા પરનું દ્રશ્ય : એ પૂરના ધૂધવાટ, એ ઘોડીનો યુવાન અસ્વાર, એ માફાળા ગાડામાંથી બાળક સોતી બિતરતી, વાયે લહેરાતાં મંદીરે શોભતી કાઠીઆણી, એ ત્રાપો, ત્રાપા પર કાઠીઆણીનું બેસવું, ત્રાપાનું નદી-પુરમાં ખેંચાવું, મધવહેને એ ત્રાપાની રસો પર ચડી ચાલ્યો આવતો નાગ, નિરાધાર ત્રાપાનું પૂરમાં ધસડાવું, ઘોડીના અસ્વારનું પૂરમાં ઘોડી સહિત ખાબકવું, બાળ-બાળકને બેસાડે લઈ લેવાની બહાદૂરી, અને છેલ્લે ત્રીજી તળપે કાંઠા પર ચડી ગયેલી ઘોડીનું ક્રમોત્તર : રડતા અસ્વારે ઘોડીના શય ઉપર પોતાનો રેડો ઢાંક્યો હશે તે પણ નજરે તરવરે છે. ગગુભાઈની કથનશૈલીનો એ પ્રભાવ હતો.

સૂથો વાળંદ

સાચા અને જૂઠા શાયરને સાથે વણીને ગગુભાઈ જે અનેલા બનાવો વર્ણવતા એ પણ લાક્ષણિક હતા. ટાંચણુ-પાનું એવો એક કિસ્સો સંઘરી રહ્યું છે : —

ચીતળની ગોહિલો-કાઠીઓ વચ્ચેની લડાઈ વખતે એક કાઠીનો વાળંદ હતો. નામ સૂથો જમ. યુદ્ધની આગલી રાતે કાઠીઓ પંગતમાં વાળુ કરવા બેઠા. સૂથો વાળંદ તળડી ફેરવતો દૂધ પીરસે છે. કાઠીઓ એને કહે છે કે 'ભણે રેડયને ! રેડયને દૂધ ! લીલાંછમ માથાં લઉને આદા છયેં, ખબર છે ને ?' (લીલાં માથાં લઉને મરવા આવ્યા છીએ.)

'હા બાપ ! હયો દૂધ. હયો વધુ.' એમ કહેતો સૂથો ખૂબ દૂધ પીરસે છે. પણ પછી લડાઈ થઈ તેમાં—

‘તમડ ઘોડે રોઝ નાઠા

‘કુંપડો કે’ જુઓ કાઠા

‘નોખ નોખા જાય નાઠા.’

(કાઠીઓએ ઘોડાં ધરભણી એવાં તગડાની મૂક્યાં કે રોઝડાં જેવા અબુધ પ્રાણી પણ બીને ભાગ્યાં. કાઠીઓનો આગેવાન કંપોવાળો કહે છે કે ભેદ લેભે આ કાઠીઓ ! વેરવિખેર નાહા છે.)

નાસતા કાઠીઓની આડે સૂથો વાળંદ તાંબડી લઈને ઊભો રહ્યો, કહે છે કે હયો બાપ, પીતા ભવ દૂધ ! લાલુડાં માયાં લઈને આદા'તા !

ખિન્નયેલા કાઠીઓ કહે કે 'એલા તું શી ફિશિયારી મારછ ! તું શું મરવાનો છા !'

કહે કે 'હા, હા, હું કાઠીયો વાળંદ છું. હું કપાઇ મરીશ.'

એમ કહી તરવાર ખેંચી. જીવમાં ઝિંકાણો. ચીતળની બનરમાં લડયો ને મુચ્યો.

ભાપાનો ભંડાર

ગગુભાઈ વિધવિધ સરદારોના દાયરામાં ખેસનાર, અને સ્વભાવે સારત્રાહી, એટલે કૈક તુક્કા કિસ્સા ભેગા કરે. કાદુ મકરાણીના બહાર-વટામાં શામિત્ર ચૌદ વર્ષના છોકરા ગુલમહમદ જમાદારની ભાળ એમણે મને આપેલી. કહેતા કે 'ઝવેરભાઈ ! ગુલાબના ગોટા જેવો છે હો !' ને નીકળ્યું પણ ગુલાબજ. વાઘેરોના બહારવટામાં 'હમ નૈ હટેગા !' એવી હાકલ કરીને ઊભા રહેનાર આરબ જીવાનની વાત પણ એણે કરેલી. (જુઓ 'સોરડી બહારવટીઆ : ભા-૨)

વર્ણનો પણ એના લાક્ષણિક હતાં. સિંહને આમ વર્ણવે :—

'ભૂહરી લટાળો, પોણા પોણા હાથની ઝાડું, થાળી થાળી જેવડા પંખ, સાડા અગિયાર હાથ લાંબો, ગોળા જેવડું માથું, ગંડાની ઢાલ જેવડી છાતી, કોળીમાં આવે એવડી કડ. દોઢ વાલનું પૂંછડું, એનો ઝંડો માથે લઈને આવે ત્યારે વીશિક ભેંસુની છાશ ફરતી હોય તેવી છાતી પોણા ગાઉ માથેથી વગડતી આવે છે, ગળું ધ્રુમવટા ખાતું આવે છે. પોણા પોણા શેરનો પાણો મોઢા આગળ ત્રણ ત્રણ નાડાવા ચણેણાટ કરતો આવે છે, ને જેની ધડીએ પગની ખડતાલ મારે છે તેની ધડીએ ત્રણક ગાડાં ધૂડ ઊડે છે. ઘે ! ઘે ! ઘે ! કરતો ધખીને આવ્યો. એક લા નાખી, બીજી લા, ને ત્રીજી લાએ તો ભુક્કા !

સાંઢિયાને ગગુભાઈ વર્ણવે ત્યારે—

‘જમીં પર લા અમતી જતી હોય એવા છપ્પા ન છપ્પા પગ માંડતો, શીલને નિડોળીને પંદરેક હાથ માથે ઝંક કરતો, ડોક અસ્વારના ખોળામા નાખી દેતા, ત્રણેક ગાઉ માથે જતો ને કણકે. તાળવું કાઢતો આવે.....’

એક વાર આ વર્ણન મેં એક બહારવટિયાની વાર્તામાં ઉત્સાહ-ભેર વાપર્યું. વાત લઈ ગયો દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા પાસે વંચાવવા. વાંચીને એ કહે કે ‘ભાઈ, બહારવટિયાનો સાંકિથો કણકે નહિ. એ જો અવાજ કરે તો તો થઈ રહ્યું ના ! મોત જ આવે ના !

મારી સાન ઠેકાણે આવી. ભલકદાર વર્ણનને તો એના યથા-સ્થાને જ મૂકી શકાય એ ભાન થયું.

ગગુભાઈની વાતચીતમાં થોડકઅંધ ભાવપ્રતીક્રિયાળાં વાક્યો આવતાં તેનું હું ભણતર ભણતો. કોઈ અનુચિત કર્મ કરનારને માટે—

‘અરે ભાઈ, કંબરમાં કાંટા શું કામ નાખજ ?’ એટલે કે મૃત્યુને અગાઉથી શીઘ્ર અગાડે છે ? એની સમજાવટ કરતા પાછા ફિસ્સો કહે કે ‘જુનાગઢના નવાખ મોહખ્યતખાનજ રોજ પોતાની પોતાને માટે તૈયાર રખાયેલી કબર પાસે જઈ ને કહેતા કે ‘માઈ ! મેં જખ આહિં તખ મેરી નજર રખનાં હો !’

એકલિયા બહારવટિયા માટે કહે કે ‘એકલિયો તો કાઢેલી તરવાર હોતો.’

કોઈક વાર્તા-પાત્ર વિશે કહે કે—

‘મારા ધણીના મારનારનું માથું ન મળે ત્યાં સુધી મારે અગન્યની અંધોળાણી છે.’ અર્થાત ત્યાં સુધી હું અગ્નિનાં જ અંધોળા [સ્નાન] કરતી હોઉં તેવી યાતના બોગવીશ.

‘આંહીં તો ભાઈ ! રાખનો કણ સરખો છે.’ એટલે કે આંહીં તો આપણે સૌ સરખા છીએ, કોઈ નાનું કે મોટું નથી.

કેક ચારણો મારાથી દિલ ચોરતા ને એવી શંકા સેવતા કે આ તો આપણી વાતું લઈ જઈ આપણો ધધો ભાંગી નાખે છે, ત્યારે

ગગુભાઈ કહેતા કે ‘આમણે તો રમશાનો સજીવન કર્યાં છે. જેમનો પતો ન જડ્યો હોત તેવા નાના વીરનરોને પુનર્જીવન આપ્યું છે, ને ઉલટાની આપણને ય ખબર નહોતી એવી વાતો લાવીને રજૂ કરી છે, વાતો માંડ્યા જ કરીએ, કદી ખૂટે નહિ.’

મારા ભોગ લાગ્યા તે એક વાર આ મુજાવમ માનવીને એક શ્રીમંત સ્નેહીની જાનમાં તેડી ગયો. એ શિક્ષિત અમીર-પુત્રે પોતે જ કહ્યું હતું કે કોઈક ચારણને લાવજો, પણ લમની ધમાલ એવી રહી કે ગગુભાઈ ખીલ્યા નહિ. ઘણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં જીજ્ઞાસુ નહિ અને ખાસ નિમંત્રાવીને તેડાવેલા આ મોભાદાર ચારણને કંઈ પુરસ્કાર આપવો તો દૂર રહ્યો, એનું રેલમાડું યે અપાયું નહિ. હું લાજ મર્યો. ગગુભાઈ કહે ‘અરે ઝવેરભાઈ, કંઈ નહિ. એ તો થયા કરે.’

તે દિવસથી ચારણ સ્નેહીઓને હું બકાર લઈ જઈ શ્રીમંતોને આશરે રજૂ કરતો અટક્યો છું.

ગગુભાઈને છેલ્લા દીડેલા જેતપુરની એક દરબાર-ડેલીએ. મોંમાં દાતણ હતું, મળવા નકકી કયું પણ ડોકાયા નહિ. મને ઘણીઘણી વિમાસણ થઈ, કે શું કારણ હશે ! પણ ખરી ખબર ઘણા વર્ષો પછી પડી. ૧૯૩૩ માં મુંબઈ હતો ત્યાં એમના મૃત્યુની જાણ થઈ. પાછો કાઠિયાવાડ આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે એમને કંઈક વિચારવાયુ થયો હતો, ને શંકા ઊપડેલી કે ‘મને કોઈક જમવામાં ઝેર દધ રહેલ છે !’

ગગુભાઈને વિશે મારાથી સંકોચ પામતે પામતે પણ ટકાર કરનારા કેટલાક સ્નેહીઓ મળ્યા હતા : કાઠી દરબારોના કેફ નશાખોરી પર ગગુભાઈની છાપ સારી નથી, દારૂમાં ચકચૂર બનતા નપાવટ દરબારોનું રંજન કરીને એ પોતે વસતીને પીડનકર્તા થઈ પડે તેવાં ઇનામો મેળવે છે. ફક્ત દરબારનું નિકંદન નીકળી ગયું, ફક્ત દરબારને પણ સારી સલાહ ન મળી વગેરે.

હું જાણું છું કે આ રાજ્યાશ્રિત ચારણોમાંના કેટલાકની કથા ટપકાને પાત્ર છે. મારા વળના બીજા કેટલાક ચારણો વિશે પણ નબળી વાતો સાંભળું છું. બ્યસનીઓ અને મૂર્ખોના આશ્રયે આ ચારણો એક નાનકડી દુનિયામાં પુરાધ જાય છે ને અહોરાતના રાજ-સંગને પરિણામે વિશાળ લોકજીવનનો સંપર્ક તો ગુમાવે છે પણ સાથે મુશ્કાંકનશક્તિ યે ખૂબ છે. રાજાઓ પાસે બેસીને લોકોને ભોગે સુગલ કરાવતા ચારણોની પણ મને જાણ છે. વિદ્યા કેવલ વિલાસની બાંદી બની રહે છે. અધિકારશાહીની સૃષ્ટિની જેમને બહુ મધલાળ લાગેલી છે તેમનું પણ એમ છે, અને આ નવા જમાનાએ નવા સરળવેલા દરબાર-વર્ગનો, એટલે કે મિલપતિ પૂંજપતિ શેઠીઆઓનો આશરો પણ તે ચારણ ભાઈઓની મૂળ દશાનું પુનરાવર્તન જ કરાવી રહ્યો છે.

ધલાજ શું ?

વિદ્યાપોષક સંસ્થાઓ ને વ્યક્તિઓ તેમને સંધરી શકે તેમ છે ? નહિ.

કાં તો ચારણો ચારણો જ રહે ને કાં ધંધાધાપામાં પડી જાય. ચારણો રહેશે તો મૂળ જે સંજોગોમાં ખીલતા તેને મળતા સંજોગોમાં જ, રૂપાન્તરે, તેઓને રહેવું ફાવશે.

આ ગંભીર અને ઝ્ઞાનિકર વિચાર સાથે મારી પહેલી ટાંચણ-પોથી પૂરી કરું છું અને ગગુભાઈએ કહેલ એક હાસ્યરસિક દુયકાનું ટાંચણ ટપકાવી તેમની સ્મૃતિને, મારી જોડેના તેમના પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી, પૂર્ણ સંસ્કારશીલ, શુદ્ધ સાહિત્યલક્ષી, મનની માયામહોબ્બતે અંકિત સમાગમની સ્મૃતિને જીહારું છું—

નવે નાકે દીવાળી

વાણિયો હતો અને પદમિયો વાળંદ હતો. બેયની બાઈડિયું પાણી-શેરડે મળી.

વાળંદની આયડીના પાણીના છાંટા વાણિયાણ્યને ખેડે ઊડ્યા. વાણિયાણ્ય કાચવાણી. બે શબ્દ સંભળાવ્યા.

સામે પદ્મિયાની વાળંદીઆણીએ પચાસ સંભળાવ્યા. કારણ કે પદ્મિયો તો દરબારી વાળંદ હતો.

વાણિયાણ્યે આવી વાણિયાને વાત કરી. વાણિયો કહે કે ‘ફકર્ય નહિ. આપણે તો વાણિયા. વાળંદ કરતાં સાડી સાત વાર નીચા.’ પણ વાણિયે વેર મનમાં સંઘર્યું. દીવાળી લગી વાટ જોઈ.

દીવાળી આવી. દીવાળીની સાંજે વાણિયો વાળંદ પાસે જઈને કહે: ‘પદ્માભાઈ, બાપા, એક સંજો (અસ્તરો) દેશો ? રાતની રાત જ કામ છે.

વાળંદને કુતૂહલ પ્રગટ્યું. વાણિયાએ વિશેષ કહ્યું: ‘પણ એવો દેજો કે એક જ લખરંક ફારગતી થઈ જાય.’

પદ્મિયો ન રહી શક્યો. અસ્તરો દીધો, પણ વાંસે વાંસે વાણિયાને હાટે ગયો, ‘શેઠ, પેટની વાત કહો. અસ્તરાની આજ રાતે શી જરૂર પડી ?’

દીકરાને વાણિયો કહે, ‘કપુરચંદ, તું આધો ખસી જા. વાજ સાંભળે, વાજનો કાંટો સાંભળે.’

પછી વાણિયો વાળંદને કહે ‘પદ્માભાઈ, તમને જ કહું છું. આ જ રાતે અમે ઘરમાં બેસી, અમારાં સૌનાં નાક કાપશું.’

વાળંદ તો ધ્રુજી ઊઠ્યો: ‘કાં ?’

કે ‘ભાઈ, દર દીવાળીએ કાપીએ જાયેં.’

‘હે !’

‘હા. રાતે કાપીને હડકામાં મેલી દ્યેં, તે સવારે નવાં નાક પાછાં આવે. પણ નવાં કેવાં આવે પદ્માભાઈ ! કે કોઈનું નાક અખડાખડ

હોય, કોઈનું બેઠલ હોય, કોઈનું ગોળી જેવું હોય, તો સવારે દીવાની શગ્મ જેવું થઈ જાય. ને એવાં જૂનાં નાક જે કાપીને હડકામાં મેલાં હોય તે તમામ સોનાનાં થઈ ગયાં હોય.’

હાંઉ, પછી કાંઈ પદ્મિયો મણા રાખે ! દીવાળીની રાતે, પોતાનું ને બાયડીનું, ખેયનાં નાક કાપ્યાં. વધુ સોનાની લાલચે ઠેઠ કપાળેથી અસ્તરો ચલાવ્યો, ને પછી આખી રાત જાગતાં બેઠાં. નવા વરસનું પરાડ થયું. સવાર પડ્યું. પણ ન તો નવાં નાક આવે, કે ન જૂનાં કાપેલ સોનાનાં બને !

માં માથે લૂગડું વીંટીને પદ્મો લપાતો લપાતો વાણિયા પાસે ગયો. ‘શેઠ, એરા આવજો તો ! આ અમારાં નાક તો નવાં ન આવ્યાં.’

‘અરર ! પદ્માભાઈ ! તમે મને પૂછતા’તા તમે શી ખબર કે તમારે પણ નવે નાકે દીવાળી કરવી હશે ! મને કહેવું’તું તો ખરું ! કાપતી વખત મંતર ભજવાના હોય છે ! મને પૂછવું તો હતું ! હવે શું થાય !’

પછી વાણિયે વાણિયાણને કહ્યું : ‘હવે ફૂવાકાંઠે પદ્માભાઈ વાળંદની વહુ તને છાંટા નહિ ઉડાડે. બાકી આપણે તો વાળંદથી જીતરતાં, અરે ઢેઢથી જે જીતરતાં. ગમે તેમ તોય ઈ દરઆરી વાળંદ ! ને આપણે વાણિયાં.’

ખંદૂકો આવી ને બહાદુરો રડયા.

ખીજ પોથી ઉઘાડું છું અને ચક્ષુ સમીપ ખડો થાય છે એક કદાવર આદમીઃ વાને નાગર જેવો ઊજળો, ભરાવદાર કાળી મૂછ દાઢી, અંખાઈ લીલા રંગની સુરવાળ અને પહેરણુ. મુખમુદ્રા પર કુમાશ છતાં ધંધો કરડાઈનો, વ્યવસાય જોતાં ગળું ત્રાડો પાડતું હોવું જોઈએઃ છતાં મારી યાદદાસ્તમાં એક મુલાયમ કંઠ સંધરાયો છે.

રાણા આલા મલેક

એનું નામ રાણા આલા મલેક. '૨૬ ની સાલ હશે. બહારવટિયાનું સંશોધન ચાલતું હોવું જોઈએ. એક દિવસ જામનગર રાજ્યના મહાલ લાલપુરથી પતું આવ્યુંઃ 'અમારી પાસે બહારવટાની, વાઘેરાની, રાયદે બૂચડની ઘણી ઘણી પાયાદાર વાતો છે. કહો તો મોકલી આપું. હું પોતે એજન્સી પોલીસની ઘણાં વર્ષ નોકરી કરી આવ્યો છું. ઘણા બહારવટિયાનાં ધીંગાળાંમાં કામ કર્યું છે. હાલમાં એજન્સીનું પેન્શન લઈ આંહી રાજ્યમાં ફોજદાર છું. લી. તાબેદાર જત રાણા આલા મલેક.

સૂમને સોનાના ચરુની ખખર મળે જેને ઝડપે દોટ કાઢે તે ઝડપે હું ટ્રેન પકડી લાલપુર પહોંચ્યો. કડકડતા શિયાળાની સવારે, ગર્જના-બેર વહેતી નદીની બેખડ પર આવેલા એ પોલીસથાણામાં જઈને એ કદાવર આદમીને મળ્યો. પહેલી જ વાત એ કરી કે 'તમે મારા 'તાબેદાર રાણા આલા' નહિ પણ કાકા થાઓ. શે સગપણે ? એજન્સી પોલીસને સંબંધે. મારા પિતા ને તમે, એક એજન્સી પોલીસની સ્થાપના પછી પહેલી ભરતીના સંબંધ-ભાગ્યો.

‘અરે! કાલિદાસભાઈના ડીકરા!’ એવડા આનંદે રાણુભાઈની જખાન વહેતી થઈ. ટાંચણ કે કાગળની એને જરૂર નહોતી. એને મન તો બહારવટિયાનો ઇતિહાસ એ એક જીવતું જગત હતું, એ જગતનું તો પોતે એક પાત્ર હતા. એક પણ ઠેકાણે અટક્યા કે યાદદારતને તાજી કર્યા વગર, રાણુભાઈએ કડકડાટ વાતો કહેવા માંડી ને મેં ટપકાવવા માંડી. જાણે કે કોઈ છાપેલ ચોપડી વાંચતા વાંચતા પોતે લખાવે જતા હતા! નિરક્ષરતાની દુનિયામાંથી ખડો થયેલો એ જત જીવાન, એજન્સીની નોકરીમાં સોળ શેરની બંદૂકને ખભે લઈ કોન્ટે-બલની છેલ્લી પાયરીથી પ્રારંભ કરી છેવટે ફાજદારી સુધી પહોંચેલ તે કલમના બળથી નહિ, જવાંમર્દીના જોરથી. લખતાં તો એને શીખવું પડ્યું હતું. ગામડાંના પોલીસ-પટેલ કરતાં વધુ વાક્યરચના આવડતી નહિ. પણ વાચા એના કંઠમાં હતી. સવાર અને સાંજની બે બેઠકામાં એણે મારાં પાનાં ને પાનાં ભરાવી આપ્યાં.

એ પાનાંમાંથી આગત્તાં ઘણાં પાનાં મારી પોથીમાંથી ખરી ગયાં છે. બાકી વીસેક વળગી રહ્યાં છે. ગયેલાં પાનાંમાંથી મેં ઘણાખરો સંભાર તો બહારવટિયાનાં વૃત્તાંતોના ત્રણે ભાગમાં ભરી લીધેલ છે, છતાં કેટલીક લાક્ષણિક વાતો ગુમાવી છે એવું લાગ્યા કરે છે. આ જતો, સંધીઓ અને વાઘેરાનાં કથાનકો તો હીક, પણ એમની પ્રણાલિકાઓ, પરંપરાઓ અને આચારવિચારો, જેને હું વધુ મહત્ત્વ આપું છું, જેની પાશ્વર્ણ પૂર્યા વગર નરી વાર્તાઓના ખુદા નિરતેજ લાગે, ને જેની પ્રાપ્તિ રાણુભાઈ જેવા માણસો જ આપણને કરાવી શકે, તેના પર જ મારું ધ્યાન હતું. દાખલા તરીકે બીમા જતની હકીકતમાં એક પ્રસંગ છે.

નામર્દોની અદ્ભુત શી !

‘ઇસવરીઆ ગામના જીવાન સંધી હાસમ બાવા ઝુલેજનને બીમા બહારવટિયાનાં માણસોએ પકડીને મારી નાખ્યો. એના જ ગામને ઝાંપે એને મરેલો ખીલા માથે બેસાર્યો. કારણને દિવસે સવારે સંધીઓ ભેળા થયા. ડાયરો બેઠો

છે. તે વખતે મરનાર હાસમની વહુ માયા પરનું આઢણું ખભે નાખીને ત્યાંથી નીકળી. મુરખીઓની મરજદ લોપનાર આ બાઇને દેખી સંધી ડાચરો તાબુબ બન્યો. કોઈએ બાઇને એની ખેચદખી માટે કપકો આપ્યો. બાઇ બોલી કે 'હું ભીમા સિવાય કોઈ બીજાની લાજ કાઢીશ નહિ.' એટલા જ શબ્દોએ સંધીઓને ચાનક ચડાવી ખડા કર્યા.

પોતાના ધણીને મારનાર પર કિન્નો લેવા માટે ઉસ્કેરવા કાઇને નામદો, હિચકારાઓ કે એવું કશું કહેવાને બદલે એક રાંડેલી જીવાન ઓરતે આઢણું ખભે નાખીને જ કાતિલ સંકેત કર્યો, એ મારા આજ સુધીના સંશોધનમાં એક નવીન બાબત છે. રાણાભાઈએ તો ઉપરાઉપર સંધીઓ જતોના જૂના કિસ્સા રેલાવવા માંડ્યા.

એક આ વાત ટાંચણમાં અણુપરાયેલી છે—

‘ગુરગઢ ગામના મલેક રાણો તથા સધર તથા જીવણુ ને ડોસલ, ચારે જણા જામનગરને રાણપર ગામે જતા હતા. રાણપરમાં જે હજાર જતો રહેતા. ચાર મુખીઓ જામ સાહેબના અમીર હતા. રજારી શિયો, રૂડો ગામેતી, હાજી મંગરીઓ સંધી, ફકીરો હજામ વગેરે મળી જામના રાણપરનું રક્ષણ કરતા હતા. પોરબંદરથી રાણા સતાજીએ રાણપર જતી લેવા પોતાના જે હજાર મેર, તુમ્બેર, સૈયદ, સોદા વગેરે મળી સાત હજારનું કટક વહેતું કરેલું. એવી સ્થિતિમાં રાણપર જતા આ ચારે ગુરગઢવાળાઓને રસ્તામાં બોગાટ ગામ આવ્યું ત્યાં બહેન મલ્લાબાઈએ કહ્યું કે ‘રાણપર જવ નહિ તો સાડું, કેમકે વાઘેરો જામદીને હાલારમાં પ્રવેશ કરી ગામ લાગશે.’ એટલે તેઓ પાછા મરડાયા ને ગાગે આવ્યા. ગાગા ગામવાળાઓએ કહ્યું કે ‘મલેક, ન જવ તો સાડું. વાઘેરોએ ઓડા બાંધ્યા છે.’ એટલે સધર મલેકે જવાબ દીધો : ‘તમે ન બોલ્યા હોત તો અમે રોકાત. પણ હવે તો જવું જ જોશે.’ ગયા. વાઘેરો ત્રીસ હતા. તેમણે તારોરો કર્યો. આ ચારેમાંથી દરેકને ચાર ચાર ગોળી લાગી. ચારે જણુ ઘોડેથી ઊતરી ગયા. તરવારોની રમત ચલાવી ખેળી ગયા. ઘોડીઓ ઘેર ગુરગઢ ગઇ. લાશો રણમાં પડેલી. ગુરગઢવાળાઓએ જઈને રણમાં વાઘેરો સાથે ધીંગાળું ક્યું. આ પ્રસંગનો દુહો છે—

અગલા લીઠા ચાર

ઠાં ઠે કિ લો ધ ને;

લીઆરો લાલ ગુલાલ

તે રંગ્યો સધર મુલતાનીઆ !

(કિલોઈ નદીને કાંઠે એ ચાર પાળિયા દીઠા. હે સધર મલેક ! તે લીઆરો હુંગરને રુધિરે લાલ રંગ્યો.)

‘તમે ન કહ્યું હોત તો અમે રોકાત.’ એ motif આ સોરડી જીવનમાં ખૂબ ખેલ ભજવી ગયો છે. જે ન કરવાનું કહેવાય તે જ કરવાની હડીલાઈ આ દિશામાં જઈશ ના ! આ ચોરડો ઉઘાડીશ ના ! આ વાવનું પાણી પીશ ના !—ના પાડવામાં આવે તેટલા માટે એ જ કરવામાં આવે, લોકકથાઓનાં કલ્પિત વસ્તુને આગળ ધપાવવા માટે ‘મોટીફ’ની આ કરામત કિસ્મત રૂપી વાર્તાકારે જીવનમાં પણ આમ જ વાપરી છે અને કેટલીય કરુણતાઓ નિપજવી છે.

ખીજ એક બાબત, જે અગાઉ કદી કાઠની પાસેથી મળી નહોતી તે રાણા ભાઈએ કહી. કાઠિયાવાડની હકિમી કરવા સંખ્યાબંધ ગોરા આવ્યા પણ તેમની નૈતિક ચાલચલગત વિશે ઇતિહાસ ચૂપ રહ્યો છે. માળીઆના મિંઆણા બહારવટિયા વાલા નામોરી અને મામદ જામની જે વાત રાણાભાઈએ કહી તેનું મારું ટાંચણ બોલે છે—

‘મામદ જામ ને અલાણા જામ ખેડ વિચાર કરે છે. અલાણા કહે કે તારી વહુ સાથે ફિટજરાહડ ચાલે છે. (ફિટજરાહડ તે વખતના એન્ટ હુ ધી બર્નર હતા.) એટલે મામદ જામે જઈ પોતાની વહુને અરીણ પાયું.’

છેક ૧૯૨૬માં દૂર દૂર લાલપુર મુકામે લાવેલો આ અંશ ૧૯૩૬માં મેં આલેખેલી ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ની વાર્તામાં કામ કરી ગયો છે. એમાં જે બે ગોરાં પાત્રો આવે છે, તેમાંથી એકમાં મેં આ ગેરચલગત મૂકી છે.

નજરોનજરનું ધીંગાણું

રાણાભાઈએ રાયદે ખૂચડ નામના બહારવટિયાની વાત કરી. બારાડી પ્રદેશનો આ ભયંકર ચારણ બહારવટિયો કોંટુબ્બિક વૈરના

પ્રસંગમાંથી ઊભો થયો હતો. સંધીઓની ટોળી બાંધી હતી. તેની સામે દરબારી પોલીસે કરેલા એકના કુંગરવાળા ધીંગાણાનું ટાંચણ રાણાભાઈએ કરાવ્યું છે—

‘બાબુ સાહેબ ને નરસી શુક્લ અને જમાદાર નથુ ચાલા—

એકના કુંગર પર સામસામા ચડી ગયા. ઉપર છુપાયેલ બહારવટિયાને ઘેરી લઈને સાદ કર્યા—

‘રાયદે ! હાલે હવે કસૂખો પીવા.’

‘હવે તો કાકા ! સરથાપરમાં (સ્વર્ગમાં) કસૂખો પીશું.’

આખો દિ’ ધિંગાણું કરીને રાયદે સજામત ઊતરી ગયો.

રાયદેનો જીલમ બહુ વધી પડ્યો.

હાંસી સાહેબ નિમાણા તેના ખે આસીરડટ સોટર અને પેલી સાહેબ હતા.

હાંસી ઉજ્જડ થેપડામાં પડેલા.

રાણા ચાલાને હુકમ કર્યો કે કોળી કચરા બળાવાળાને તમારી પાસે રાખો.

કચરાને પકડી રાખ્યા. તે વખતે કચરે કહ્યું કે તમને ફાયદો થાય તો બાતમી આપું. સાહેબ પાસે લઇ ચાલો. રાણા ચાલા એને સાહેબ પાસે લઇ ગયા. એની પાસેથી બાતમી મળી.

ગણા ને બીંડોરાની હદમાં સોટર સાહેબ રોટલા લઇને આવ્યા. રાણા ચાલા વગેરે ત્યા હતા. સગડ લઇને ચાલ્યા.

એક પટેલ : માથે મોરીઓ લઇને ચાલ્યો આવે.

અમે પૂછ્યું, ‘એમાં શું છે ?’

‘પાણી ભરવા જાઉં છું.’

‘ક્યાં રેવાં ?’

‘બેઠરી.’

વેઠરી તો ત્રણ ગાઉ આધું—ને આંહી પાણી લેવા !’ એમ કહીને મોરી-આમાં બંદુકનો કંદો માર્યો. અંદરથી દારૂગોળો પડ્યો.

(બહારવટિયા માટે જ એ લઇ જતો હતો.)

‘ક્યાં છે હરામખોરો ? બતાવ, નહિતર મારી નાખશું.’

‘હાલો બતાવું.’

કંઈયમાં લઈ ગયો.

જેથી ટેકરી પર ચાડીકો જીભેલો એને અમે બંદુકે માર્યો. બધા બારવટિયા ભાભ્યા, પણ પાછા આવી એ મુઝેલ જીવાનની લારા લઈને જ ગયા.

પાછળ અમારી ઘસત યદ.

બહારવટિયા ગામમાં દાખલ થતા આબ્યા. લોકો આડા પડી કહે કે ‘સાહેબ અમારું ગામ બાળી નાખે.’

બહારવટિયાએ એમાના ત્રણનાં માથાં કાપ્યાં. ગાડાં લઈને ગઈ કર્યો.

અમે આબ્યા. માથાં વાતો કરવા નય !

(બહારવટિયાએ કાપેલ લોકોનાં માથાં વાતો કરવા મથતાં હતાં !)

અમે ગાડાં પર ગોળી મારી, ગાડું તૂટ્યું. કોઠા પર જે જીવાનો જિભા હતા, તેમના પર અમે ગોળીઓ ચલાવી. તેઓ ઘોડસાર ઉપર ખાબક્યા. ગાડું મૂકીને બાર જણા ચડી ગયા. ત્યાંથી તેઓ ધીંગાણું કરવા લાગ્યા. અમે રખા-રીને ઘેર આડા લઈ ગયા. ત્યાંથી અમે ગોળી આંટી. મુંગરીઆ જીસાને માર્યો.

છતાં બહારવટિયા કોઠા ઉપર બેઠા બેઠા પાવા વગાડે, કારીયું ગાય.

છેવટે બહારવટિયા નીચે જાતર્યા. મુઝેલા મુંગરીઆ જીસાની લારા લઈ લીધી. કિનખાપના રેડા ઓઢાડ્યા, લોખાન કર્યો. દફનાવીને ભાગી ગયા.

પાંચ હજાર માણસ ભેળા થઈ ગયા. આલા જમાદારે કોઠા ઉપર ચઢી સજાગતો પૂજો કરી અમને સમજવું કે હવે ભડાકા કરો મા.

સાચા વૃત્તાંતો દેનાર

કહેનાર પોતે જેમાં સામેલ હતા તે ધીંગાણાનું આ એણે શબ્દશઃ કરેલું વર્ણન છે. રાણાભાઈની કાચ્ય કે અલંકાર, વર્ણન કે લલક વિહોણી, એક પોલીસ ડાયરી જેવી કહેણી પણ પ્રાણવંત ચિત્ર આપે છે. મેં હમેશાં માન્યું છે, કે જૂના વખતના કાઠિયાવાડી પોલીસખાતાના માણસો એ આ પ્રકારનું સાહિત્ય મેળવવાનાં સારાં સાધનો છે. બહારવટિયા ને ડાકુઓ સાથે હાથોહાથ ધીંગાણું ખેલેલા,

તેમનો પત્તો મેળવવા માથું કારે મૂકીને ભય'કર જગ્યાઓમાં ભટકેલા, યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ને પ્રપંચો વાપરીને તેમનાં રહેઠાણોમાં જઈ પહોંચેલા, અને છેવટે તો અધો જ જશ પોતાના ગોરા ઉપરીને જ ખાટી જવા દઈ રૂપિયા બે પાંચનાં ધનામે અગર નજીવાં પ્રેમોશનથી સાંત્વન લેનારા આ દેશી પોલીસ નોકરોમાં કાંટીઆ વર્ણના લોકો હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણો વાણિયાઓ હતા. આવાં પાત્રોનો સંપર્ક મને સારા પ્રમાણમાં થયો છે. તેઓનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ એ છે કે બહારવટિયા લૂંટારાની વાતોમાં પોતે સામા પક્ષને ઉતારી પાડી પોતાની જ શેખી ગાતા નથી હોતા, પણ સામા પક્ષની બહાદુરી, નેકી, ઇમાનદારી વગેરે પણ ચીતરે છે. એક જ ઘરતીનાં સંતાનો દૈવગતિથી બે સામસામી છાવણીઓમાં વહેંચાઈ ગયાં અને માથે આવેલી કડવી ફરજ અળવવાની જ હતી, એ આ લોકોની વૃત્તિ હતી.

જુસો મનરો

રાણાભાઈ પાસેથી મળેલ છેલ્લું ટાંચણ આપીને એમના મૃત આત્માને સન્નામ દઈ છું—

ગુરગટના જમાદાર ઉમર આમદ બેગો જુસો મનરો નોકરીમાં હતો. જમાદારે હુકમ કર્યો કે ગુરગટના આયર બીમાં કાળાની દીકરા-વહુને તેડવા ગાહું મોટે આસોટે જાય છે તેની સાથે જાય.

વહુને તેડીને ગાહું સોનારડીને પાદર આવ્યું.

મૂળ માણેક (વાઘેર બહારવટિયો) તે વખતે જખ્ખી થઈને સોનારડીના ગરાસીઆને ઘેર રહેલ, પાસે પૈસા ન મળે. એટલે ખરચી મેળવવા માટે વાઘેરોએ ઓરા બાંધ્યા હતા. ગાહું નીકળ્યું. પૂછ્યું,

‘ક્યાનું ગાહું ?’

‘ગુરગટનું’

‘ક્યાં ગયું ?’

‘આસોટે.’

‘કોણ છે સાથે ?’

‘જુસો મનરો.’

એટલે મૂળ માણેકે ગાડું લૂંટવાની ના પાડી. પણ વીધો માણેક ન માન્યો. ધણું મૂળ માણેકે કહ્યું છતાં ખરચીને અભાવે છેવટે ગાડા પાછળ ચાલ્યા. માથે ધાબળા બોઢીને બાવાઓ સાથે બળી ગયા.

ગુરુગઠ નજીક હતું. આયરે ગાડું છોડ્યું. જુસો મનરો દેવતા સળગાવી ચલમ ભરે છે. આહિરની દીકરા-વંહુનાં બધાં ધરાણાં પોતાના હમાચામાં છે.

એમ મૂળ માણેકે જુસાની બંદુક ખેંચી લીધી. ટપોટપ ફચફાઈ ઉપાડી, અને બંદૂક બરી.

જુસો મનરો કહે, ‘બંદુક શું કામ ? તરવારે આવી જવ.’

એક હાથે છરી લઇ, બીજે હાથે હમાચો વીંટી, જુસો કુથો. છરીથી ત્રણને માર્યા.

ગાડામાંથી વહુ ફરી, સાસરાને કહે ‘પીટ્યા ! જોઇ શું ?’

જુસાની તરવાર વહુએ ખેંચી અને વહુ ફરી.

સસરો કહે ‘ચરે દીકરી ! મને તરવાર દે.’

કે ‘ના બાપ તને ન હોય.’ બાઇ મંડી, બે જણને માર્યા.

મૂળ માણેક પોતાના જણને કહે ‘હવે બસ.’

ભારી ઉપાડીને ચાલ્યા ગયા.

માનવતા સ્પર્શતી હતી

આ છેલ્લા પ્રસંગમાંથી બે મુદ્દા નોંધપાત્ર અને છે. એક તો ખરે ટાણે સોરડી ઓરત મરદાઈ દાખવવા ફરી પડે ને બીજું, કાઠિયાવાડના કાંટીઆ લોકોને બંદૂકો પ્રત્યે નફરતઃ છેલ્લી વેળાનો મામલો મચે છે અને મરવું એ જ્યારે નિશ્ચિત લાગે છે, ત્યારે પણ ‘આવો તરવારે !’ એવો વીર-પડકાર સંભળાય છે. આખરી ટાણે ગલરાટ કે શીર્ષનો સન્નિપાત નથી. પણ શાંતિભરે અને ગૌરવભરે હાથોહાથની સમશેરબાજી બતાવીને પછી ખતમ થવાય તેની ખ્યાયેશ છે. બંદૂકો જ્યારે આ પ્રાંતે પહેલવહેલી આવી ત્યારે બહાદુરો બહુ રંજ પામ્યા હતા, અરે રોયા પણ હતા એમ કહેવાતું હતું ઠેર ઠેર સાંભળાં છું.

કારણ કે તેમનો પોરસ હમેશાં હાથોહાથની લડાઈમાં મરદાઈનું પાણી ખતાવવામાં હતો. વાત સાચી પણ છે. સામસામા આવીને જે મુકાબલો થતો હતો તેમાંથી પ્રેમશીર્ષના કેટલાક ઉચ્ચ અંશો પ્રકટ થતા. બંદૂકોએ એ અંશો ઓછા કર્યા. લડાઈ જેમ જેમ વધુ યાંત્રિક બનતી ગઈ તેમ તેમ વ્યક્તિગત જ્ઞાનદાનીનું પ્રાકટ્ય કમતી થયું. ઠંડે કલેજે માઇલોના માઇલો દૂર રહીને અગર તો આકાશમાં ચડીને ગોળા વરસાવનારાઓને માટે મુખોમુખ માનવતાનું દર્શન અને જેના પોતે ભોગ લઇ રહેલ હોય છે તેના પ્રત્યેનું ઊર્મિસંવેદન અશક્ય છે. મારનાર મરનારને જોતો નથી. મૃત્યુ માણેકની પાસે મશીનગન હોત તો, એની મોટી સંખ્યા સામે એક બંદૂકવિહોણો સિપાહી ફક્ત છરીભર લડી રહેલ છે અને એક આણાત અખળા તરવાર લઈને જિતરી પડેલ છે એથી એને હથે અહોભાવ અંકિત જે માર્દવ પ્રકટયું તે પ્રકટત નહિ અને ઘરેણું લીધા વગર એ પાછો ફરી જાત નહિ.

વાતડાહ્યાઓ વિદાય લે છે

પાને પાને ઘટનાઓ ટંકાતી આવી છે: ઇતિહાસ જેની એવના જરીકે ન કરે તેવી નાની નાની, ગામટીયાની, કુટુંબની, ઘરઘરની ઘટનાઓ લોકજિહ્વાએ લખી રાખી. કારણ કે એને તો લોકોને ઉંબરે ઉંબરે જઈને સંસ્કાર સચવાવવા હતા. માનવી માનવી વચ્ચેનો આચારવ્યવહાર ઊજળો રખાવવો હતો. મારાં ટાંચણનું નવું પાતું એવી એક જ ગામટીયાની વાત સાચવી રહ્યું છે—

‘બગસરા ગામનો કાઠી દરબાર હરસુરવાળો. એની સામે માત્રો અને ઓઘડ [બાપ ને ખેટા] નામના સાચાત બહારવંટ. બાપ ને ખેટા કેવા ?—

પત્યા પડકારા કરે,
પુત્ર કે' ધન્ય બાપ !
બાપડ માત્રો ઉઝારીએ
તો બીજીએ આપ.

(પિતા અને પુત્ર ધિંગાણામાં સામસામાં પડકારા કરી શૌચ ચડાવે.)

એ બહારવટું પાર પડાવવા બીજા બે કાઠી પિતા-પુત્રે માંગા ધાધલે અને નાંતર ધાધલે જવાબદારી લીધી. હરસુરવાળાને કોલ મેળવીને બહારવટિયાને બોલાવવા ગયા.

બહારવટિયા કહે કે 'મામા! જેમ બોકડાને કાપી નાખે તેમ કાપી નખાવવા હોય તો વચમાં પડશો મા.'

કે 'ના બાપ ! ફત્તામાં ઉતારીને વરત વાઢવી નથી. સવા શેર લોઢાનો ખીલો તો સૌ વાપરે છે. [અર્થાત્ બરછી હશે !]

પણ ખૂટલનો ખૂટે ને લોટલનો લોટે.

બગાસરે બાહુજી તેં
સજડે કાઢયું સૂડ,
હે ખૂટલ હરસૂર !
માર્યા ધાધલ માંગડો.

હરસુરવાળાએ ખૂટામણ કરીને શરણે આવનાર બહારવટિયાઓનું કાસળ કાઢવા માટે જમાન બનેલા માંગા ધાધલને ઠાર કર્યાં. માંગાના પુત્ર નાંતરે બહારવટિયાને બચાવવા તલવાર ચલાવી. બીજાએ માર્યા, પણ જ્યારે હરસુરવાળાને ઠાર કરવાની તક આવી ત્યારે નાંતર પારોઠ કરીને બોલો રહ્યો.

(પારોઠ કરવી એટલે પીઠ દેવી. બસ, પાપીના પરિત્યાગ અને તિરસ્કારનું આ મૌનભયું સૂચન હતું: 'પારોઠ દઈને બોલો રહ્યો'.)

ને કહ્યું—

'હરસુરવાળા, તને ન મારું. 'તું' પાળક કહેવા. પણ હવે તારા બગસરાનું પાણી નહિ પીઉં.'

જામ્મી બાપ માંગો મરવાની આખરી પળે દીકરાને કહે કે 'નાંતરા, અને પાણી મેલ્ય.'

નંતરે કહે કે ‘બાપુ, આંહીનું’ પાણી ન પીવાય. હવે તો પ્રાચીને પીપળે પિવાડીશ.’ (મુઆ પછી પ્રાચીને પીપળે પિતૃને પાણી નખાય છે.)

સૌથી મોટું પાપ ખુટામણુ

મરતા પિતાને મોંઘે પણુ એ ધરતીનું પાણી પુત્રે ન મૂક્યું. કારણ કે એ પૃથ્વી ગોઝારી હતી. એના માલિકે ખુટામણુ ક્યું હતું. ને ખુટામણુની તોલે આવે તેવું બીજું એકેય પાપ સોરઠની ધરામાં મનાયું નથી. એક વાર જેને આશરો દેવાઈ ગયો તે ચોર, ખૂની કે ડાકુ હોય તો પણુ એના પ્રત્યે ખુટામણુ-વિશ્વાસઘાત ન થઈ શકે. આંપરાજવાળા બહારવટિયાને હાથ કરવા માટે સરકારની જેતપુર વગેરેના કાઠી દરબારો પર ભીંસ થતાં એમાંના આગેવાન દરબાર મૂળવાળાએ હામી બની આંપરાજની તલવાર છોડાવી અને પછી તો સરકારે આંપરાજને કાળા પાણીની સજા કરી, એટલે ચારણ પાલરવ ગિયડે ફિટકારનો ઘણો ઉગ્ર દુહો કહ્યો—

વન ગઈ પાલવ વિના,
જનની કે’તાં જે;
દારીને ચાંપે દેતે
માન્યું સાચું મૂળવા.’

(હે મૂળવાળા ! તમારી કાઠીઓની માતા, લક્ષ્મી વખતે ચારીમાં બેસે છે ત્યારે કાપડું નથી પહેરતી, એ મેં આજે સાચું માન્યું. અર્થાત કાઠીલક્ષ્મીની આ રૂઢિ પર એવો મર્મ કર્યો કે ‘તમે કાઠીઓ નાગીના છો.’

જોગીદાસ ખુમાણુને વિશે પણુ એમ જ બન્યું. એમના બહાર-વટાનો તાપ ન સહેવાયો એટલે સરકારે અને ભાવનગર રાજ્યે—

ઠેરઠેર લેબિયાં થાણાં
કાઠી બળે બલાણા ઠેલ;

જસદણ અને જેતપર જામી

ડરિયા મૂળ શેલોં દાય.

જેતપરના મૂળવાળાએ અને જસદણના શેલા ખાયરે આ તાપથી અકળાઈ અંગ્રેજ સરકાર પાસે અરજ કરી. સરકારે કહ્યું—‘જેગીદાસને લઈ આવો તો ઊગરશે—’ પોતાના જાતભાઈઓને ઊગારવા જેગીદાસ શરણે થયા. એ બતાવથી તો આ ચારણી કાબ્યનો કર્તા ભાવનગરનો સ્તુતિકાર હોવા છતાં ય એટલી વેદના પામ્યો કે એણે એજ કાબ્યમાં ગાયું—

ખાળા ચાળા મેલ્ય ખુમાણે

વાળાનો કીધો વિશવાસ;

ફૂટે દગો કાઠીએ કીધો

દારી દીધો જેગીદાસ !

અરે દગલખાજે ! તમે વિશ્વાસઘાતી બન્યા ! ‘ખુટામણુ કયું’ ! જેગીદાસને દારીને સોંપી દીધો !—લાગે છે કે જ્યાં જ્યાં ‘દ્રાહ્મવલ્લ લાઈફ’ હશે ત્યાં બધે જ આ ‘ખુટલાઈ’ વધુમાં વધુ ગંભીર ગુનો ગણાતી હશે. ખેર, નવું ટાંચણુ—પાતું ઊધડે છે અને રક્તપાતમાંથી સૌંદર્યજનિત તત્ત્વરાતમાં લઈ જાય છે.

કેક ચાલ્યા ગયા !

‘દયમાં જરા નહી.

લાખો કુલાણી ત્યાં જેઠ મહિને નીકળ્યા. મેનું સરવડું આબુ.

સૌના રેરા, દુરાલા, શાલું ઓઢેલ તે પલળી ગયાં.

નદીકાંડે તલબાવળાં ઉપર રેરા દુરાલા, શાલું સૌએ સૂકવી.

લાખે બેયું : ‘વાહ, તનરાનો બાગ હોય એવી નદી લાગી છે શોભવા !’

તનરાનો એટલે અરીણના છાંડરાનો બાગ. અરીણના પૂલ લીલા, રાલાં, પીળાં, આસમાની હોય.

સાથીઓને કહે કે ‘નુવાનો. હરે લગડું કોઈ લેશો નહિ.’ નદીને એવી રૂડી દેખીને લાખો સૂકવેલાં શાલ રેરા મૂકીને જ સાથીઓ સાથે ચાલો નીકળ્યો.

આવળ આવળ બોરડી
ખાખર ખાજડિયાં,
ભાખે વન ઓઠાડિયાં
પીરી પાંજરિયાં.

તે પૂર્વે એ જ નદીકાંઠે એક વાર રાત્ર ઉન્નડ નડેજે આવેલો.

ભાદરવો મહિનો : ચારણો નદીકાંઠે બેસીઠું ચારે, વાસણીકું વગાડે,
ફુડા લલકારે. કડય કડય સુધી ઝીંઝવે ઊગેલ.

‘વાહ ! નદી કેવી રૂઝી લાગે છે !’

રાત્ર ઉન્નડે એ નદીકાંઠે ચારણોને બંધિસ દીધો.

તેની પણ પૂર્વે એક વાર હેમહડાઉ વણનરો નીકળેલો. ભેળી મોતીની
બરેલા પાંચસો પોઠયું. પોઠીયા નદી ઊતરતા હતા. એમાં એક ગુણુ ઊતર-
ડાઇ ગઇ ! ઝરઝર ! મોતી નદીમાં વેરાણાં.

મોતી સાથે માછલાઈ ફડાકા મારવા મંડી.

હેમહડાઉ જોઇ રહ્યો : વાહ નદી કેવી રૂઝી લાગે છે ! આ નદીમાં તે કાંઈ
વેળુ શોભે ! એલા બધી પોઠું નદીમાં ઠાલવી દો.

એવી શોભા કદીને હેમહડાઉ ચાલ્યો ગયો.

છેલ્લા આવેલ રાત્ર લાખા કુલાણીના કવિએ મલકાઇને પૂછ્યું નદી જરારને:
હે જરાર ! તું તો જૂની પુરાતની છે. તને કોઇ આ ત્રણ જેવા સૈંદર્યની
ખુમારીવાળા નરો સાંપડયા છે ? ત્યારે જરાર હસીને જવાબ વાળે છે—

લાખા જેહડા લખ ગિયા,
ઉન્નડ જેહડા અકુ;
હેમહડાઉ હલ ગિયો,
વંછ ન કેળી વદ.

હે માનવી ! લાખા કુલાણી જેવા તો મેં લાખ અને ઉન્નડ જેવા આઠ
રાત્ર જોઇ નાખ્યા છે. ને હેમહડાઉ પણ હાલ્યો ગયો, એ કયે રસ્તે ગયો
તેનો ય કોઇએ ભાવ પૂછ્યો નથી. માટે ગુમાન કરો નહિ.

માનવીના દિલની પૂલગુલાખીની સામે માનવ-ગુમાનની વ્યર્થતાનું પશ્ચા-
ત્તપ્તોલ રાખનારા આ નાનકડા ક્યાતક પર કંઈ વિવેચનાની જરૂર નથી.

વાલજી હક્કર

ફરી પાછી ટાંચણમાં સોરડી ઘોડીઓ—

‘જેમ વગારે ધૂમટો તાણીને વધ જય તેમ ઘોડીની કાનસૂરીની પણ અવળ સવળ દોઢયું ચડી ગઈ છે.’

એ ઉપમા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નહિ મળે. એ લોકસાહિત્યની સંપત્તિ છે.

ભમોદરા વાજસુર ખુમાણ, દોઢડ લઈને ઘોડા પર ખેસે : નેટલા ચાલ વગાડે તેટલા ચાલમાં ઘોડો પગના ધૂધરા બળવે.

નવાળ સાહેબ [જુનાગઢના] પ.સે કરી દેખાડયું.

‘માગો ઇનામ.’

‘ઇનામ ન નેઇએ.’

ઘોડેસ્વારીના વિધિવિધ શોખ અને ચાતુરી સાંભળ્યાં હતાં. આ પહેલવહેલું જાણ્યું. ટાંચણમાં ક્યારે પડી ગયું તે પણ ખબર નથી રહી. કાણે લખાવ્યું હશે? અનુમાન કરું છું કે અકાળા ગામના વાલજીભાઈ હક્કરે. અકાળા ગયેલો ૧૯૨૭માં, આસોદર ગામના ગઢવી દાદાભાઈનો સંપર્ક કરવા. પણ યજમાન મિત્ર હાથીભાઈ વાંકને કુટુંબમાં મરણ થયું, અમારું મિલન હજી તો જમાવટ પામે તે પહેલાં ત્રિંખાયું, લગભગ ખાલી હાથે પાછો વળ્યો. ગામથી રેશનના બે ગાઉના પંથમાં ગાડામાં બોળ વાલજીભાઈ હક્કર રેશને આવવા સંગાથી બન્યા. તે એમણે એ એક જ કલાકની વાટમાં મારી બોધ, ચારણો પણ પાણી ભરે એવી સોરડી વાતોથી છલકાવી દીધી. હીપા ખુમાણની વાત, બહારવટિયા ચાંપરાજવાળાની વાત, મામદ જમ મીંચાણની વાત. દરેક વાત ઘડીબંધ અને કડીબંધ.

સોરઠના વાતડાણા માણસો એક તરફથી નિરર્થક અલંકાર-ઠોડરા કર્યા વગર અને બીજી તરફથી સંકલ્પના ચૂક્યા વગર, લોચા વાળ્યા વગર, ગેંગે ફેફે કર્યા વગર, થોથરાયા વગર, પાસાબંધી ને સંધેડા-

ઉતાર જે ગુજરાતી શૈલી કેળવતા હતા તેના નમૂના લેખે મને વાલજી ખોળાએ એ દિવસની બળદગાડીમાં સંલગ્નાવેલી કહેણી યાદ રહી ગઈ છે. એ જીવાન હીપા ખુમાણ અને બાપ રાવત ખુમાણની વાતમાં કેટલી સાદી ઉપમાઓ આવતી હતી !

બાપ દીકરાનું દોથા નેટલું ડીલ. રોરેક માટીમાંથી ધડેલ હોય તેવા.

ખેય જણા મની ભતની ઘોડીકું માથે અસવાર.

ઘોડીકુંનો રંગ કોરી જમનાથી જેવો. ખેય જણા કરિયાણે જીવા ખાચરને ઘેર કારને જતા હતા.

ઘોડીએ ચડીને ઠંઠ ચારે ચાલ્યા ચાલ્યા (કારજ પર આવનારે ગામ-ગાંધેથી પગે ચાલતા આવવું જોઈએ.)

ડાયરાની આંખમાં ખટક્યા.

વેણની ડોઢય વળતી ગઈ (અર્થાત ડાયરામાં ખેડેલ ખીભ કાઢીઓ આ ખેડ મહેમાનો સાથે કટાક્ષમાં ખોલવા લાગ્યા.)

પછી એ અસંખ્યતાનું વેર વાળવા માટે એ ગામના દરબારે આ બાપદીકરાને ઘેરથી બે મા-દીકરી ઘોડીઓ પૈકીની જે મા હતી તેની ચોરી કરાવી, એ ચોરની પાછળ પડવાને માટે જીવાન પુત્ર હીપો જ્યારે તૈયાર થયો, પણ માએ દીકરાને ખાઈને જવા કહેતાં હીપો જમવા ખેડો, તે લાક્ષણિક પ્રસંગનું વાલજી ઠંઠકરે વર્ણન કર્યું તેનું ટૂંકું ટાંચણ આમ છે—

મા કહે, ‘ખટકું ખાતો ન.’

ખાવા ખેડો.

મા કહે, ‘જ્યાં હવે તું વાંસે ન ચડ તો ઠીક, કારણ કે વઘેરીને પેટ-પીડ થશે.’

કમાડ જાણીને બાઈ (હીપાની વહુ) બિબેલા એ ખોલી: ‘કુહ, તો પછી અલદેરો (પોતાનો કાઠી પતિ) આ ઘોડીએ ચડીને ગામતરાં કરી નહિ શકે.’

‘હાં ?’

કે ‘ચડીને નીકળશે એટલે કાઠીઓ મહર (મશ્કરી) કરશે કે આની માને ચાર લઇ ગયા. અને કળિયો કરશે તો કહેશે કે અમે તો આ ઘોડીને વિષે કહેતા હતા !’

વાતમહા સોરડિયા

પોતાની યુવાન કાઠીઆણીના આટલા જ શબ્દોએ હીપા ખુમાણને ખાવું પડતું મુકાવી કેવો ખડો કરી દીધો, અને એને કેવાં ભયાનક નેપથમમાં અંપલાવવા પ્રેરણા આપી આજીવન વીર બનાવ્યો, એ આખી વાત તો વાલજીભાઈએ આપેલા ઠાવકા ચિતાર પરથી મેં સોરઠી રસધાર ભાગ પાંચમામાં (હીપો ખુમાણ) આલેખેલી પડી છે, ને એનાં પ્રુફ તો મેં પચીસ વાર વાંચ્યાં હશે. એ વાર્તા મેં જાહેરમાં સંભળાવી પણ છે વારંવાર, છતાં આજે આંખો એનાં આઠ પાનાંનાં ટાંચણુ પર ફરે છે અને કબરમાં પોઢી ગયેલા ખોગ્ગ વાલજી હક્કરનું વ્યક્તિત્વ એ મીટ જેવડા જ મેળાપની ફેમ વચ્ચે મદાઈને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ધંધે ગામડાનો વેપારી, ન્યાતે ખોળે, વયે પચાસેક વર્ષનો, મોભાદાર અને ચડીખમ આ માણસ પોતે એક એમેચ્યુર શિલ્પી હતો. પણ એ અપવાદ રૂપ કાઠી નિરાણી પ્રતિભા નહિ પણ સામાન્યતાનો પ્રતિનિધિ હતો. વાતડાણાપણું એ સૌરાષ્ટ્રનો એક સંસ્કાર છે. હમણાં જ એક સ્નેહીનો કાગળ હતો, લખતા હતા કે ‘કાગળ લાંબો લખું છું’ તેથી કદાચ કંટાળશે. પણ માણસ જેમ વયમાં વધતો જાય છે તેમ તેમ એની garrulous-વાતોડિયા પ્રકૃતિ જોર કરે છે. મેં સામું લખ્યું કે વાતો કરવાની, અવિરામ વાતોના તડાકા હાંકે રાખવાની ચાતુરીભરી રુચિને તો હું આપણો એક સંસ્કાર સમજું છું. જો એ સંસ્કાર આપણામાં મજબૂત ન હોત તો વડીલ ધરઆંગણે ખેડો ખેડો પુત્રવધુઓને કડવો ઝેર લાગત અને આળકાને ડરકામણો દેખાત. અરધી જિંદગી સુધી જોયેલું જાણેલું, જે સંચિત જ્ઞાન, તેને પહેલદાર વાત-કૌશલ દ્વારા નવી પેઢીને આપતા

જવું એ તો એક આશીર્વાદ છે. વાલજીભાઈ ઠક્કર જેવા તો કુટુંબે કુટુંબે હતા. ચોર ને દાયરે, નદીઓની વેકરીમાં કે દુકાનોને ઓટે તેઓ ખેસતા; નિવૃત્ત વૃદ્ધોને, પેન્શનરોને, સદાના આગરોને, ખેકારોને, જીવાન દીકરા જેના ફાટી પડ્યા હોય તેવા હતાશ પિતાઓને, એક વાર સંપત્તિની ટોચે ચડીને પછી પટકાઈ પડેલાઓને, સમાજ જેમને ઓવાળમાં કાઢી નાખે છે તેવા સર્વને બાકીની આવરદા જીવવા જેવી કરી આપનાર આ વાતડાદ્યા વાલજી ઠક્કરો જ હતા.

જૂહીબાઈ ખોજણ

વાલજીભાઈએ એક ‘જૂહી બાઈ’ નો કિસ્સો ટપકાવ્યો છે તેનું ટાંચણ વાંચીને વિસ્મય પામું છું કે આજ સુધી એ વાર્તા મને કેાઈ સંગ્રહમાં મૂકવા જેવી કેમ ન લાગી ! ચરોતરની પાટણ-વાડિયણ જીબાની શ્રી. રવિશંકર મહારાજે કહેલી વાર્તા લખી છપાવું છું તેનાં મુક આજે જ વાંચ્યાં એટલે આ ‘જૂહીબાઈ’ના ટાંચણનું આકર્ષણ ખેવડાયું છે—

દેરડી જનબાઈની. ત્યાં સવા ભગત ખોજ. ખજાલાની વાડી. સાધુસંતને ખવરાવે. સદાપ્રત આપે.

ઘરમાં બાઈ માનબાઈ. એને સવા ભગત નામ લઇને ખોલાવે.

જે રખે તે શેઠને ત્યાં જમા કરાવે. અષાઢી બીજે બધું ખસ્લાસ થાય. જીલકું પાંચ પંદરતું નામું વધે.

એક દી’ સાધુ વાડીએ આવ્યા : કહે ‘કુછ દે.’

‘ધર ચાલો.’

‘નહિ, ઇધર દે.’

‘દાળ અને લોટ દઈ ?’

‘ઓર ક્યા ?’

છાણાંનો આઠ કરી બાટી પઢાવી.

‘ભગત, હો ભેગૂન દે !’

‘અરે મહારાજ ! હજી તો પરમને દિ’ રોપ કર્યા છે !’

‘અરે જુઠ ? મેને દેખા.’

‘ક્યાં દેખ્યાં ? જતાવો.’

લઘને ગયા વાડીમાં. રીંગણાં વળગેલ દીઠાં. પગમાં પડી ગયા.

‘ભગત, માગ !’

‘કોઈ વાંસે સદામત દેનાર નથી.’

‘ન. ખેટા આવેગા. મગર ફકડ રખનાં.’

ભગત, માનખાઈ, ને સાધુઓ, પાંચે જણાં ભેળાં જમ્યાં.

પસ્તાવો થયો. અરે નરસી મહેતે નિર્વાશ માગ્યો તો ને મેં દીકરો માગ્યો ! ખાવાને ઘેર લઈ જઈને વેણ પાછું વળાવું.

ઘેર જતાં રસ્તામાંથી જ સાધુ અલોપ.

નવ મહિને દીકરો.

છૂટીમાંથી માગાં આવતાં થયાં. નીંગાળે સગપણ ક્યું. કન્યાનું નામ જૂઠી-ખાઈ. દીકરાને લગનમાં માયરામાંથી વીંછી ફટકાવ્યો. માણસોએ જઈને કહ્યું- ‘ભગત, શામજીને વીંછી કરડ્યો.’

કે ‘ખાપુ, મને ઉતારતાં નથી આવડતું.’

‘પણ ટાટોખોળ પડી ગયો છે.’

‘તે હું કાંઈ બનો થોડો કરી દેવાનો હતો !’

મુસલમાન જ્યાં મરે ત્યાં જ દફનાવવો જમ્યો. પણ ભગત કહે, ‘દેરડી લઈ જઉં.’

ગાડામાં સુવાડયા.

ત્યાં અંદરથી કન્યા જૂઠીખાઈ પાંડી સોતી ફદીને ગાડામાં ચડી બેઠી.

આડો હાથ દીધો: ‘ખેટા ! નહિ.’

લાજ ઉઘાડીને ખોલી, ‘ખાપુ, તમે મને સાટે લીધી છે. હું તમારો દીકરો.’

દેરડી લઈ જઈને શામજીને દફનાવ્યો વાડીએ.

જૂઠીબાઈએ વાડી કરવા માંડી, ગરમર ૨૧. ૩૦૦ ની ઊતરી. પણ અપાઈ. બીજે કાંઈ બચત નહિ. જૂઠીબાઈ પણ સાધુસંતોને ખવરાવી દે.

બધા એને ભગતની દીકરી જ નાણે.

ભગત જૂઠીબાઈ માટે વર ગોતવા મંડયા. એમાં ખાંભેથી જૂઠીબાઈને જેવા મહેમાન આવ્યા.

બાઈ હિંદાડે માથે બહાર આવી. મહેમાનોને પૂછ્યું, 'શું કામે આવ્યા છો ?' 'તને જેવા.'

'બાપુ, હું ભગતની દીકરી નથી, હું તો ભગતની દીકરા-વહુ છું !'

મહેમાનો ચાલ્યા ગયા. પછી કોઈ આવ્યું નહિ.

જૂઠીબાઈ પાંસઠ વર્ષનાં યદને મર્યાં.

દાદાભાઈ ગઢવી

વાલજભાઈ ઠક્કરના જેવું જ મીઠું સ્મરણ ગઢવી દાદાભાઈનું છે. આસોદર ગામનો એ આધેડ ચારણ હતો. ખુશામદ આવડે નહિ. બોલવે ચાલવે ચાવળાઈ નહિ, લાપામાં અતિરેક નહિ, ખોટા મલાવા નહિ, વાતું યાદ આવતી જાય એમ ઠાવકી દબે કહેતા જાય. પહેલો મેળાપ ઝડપી બન્યો, જમાવટ થતા પહેલાં તો જુદા પડ્યા, પોતાને જીડો અફસોસ રહી ગયો. અમને મેળવનાર મિત્ર હાથીભાઈની પણ મનની મનમાં રહી ગઈ. ફરી મેળવ્યા પોતાને ઘેર લુવારિયા ગામમાં. ત્રણ દિવસ સાથે રહ્યા, તેમાં તો ગઢવી દાદાભાઈ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યા. એની કથાઓમાંથી આજે પણ પ્રધાન ધ્વનિ આ રહ્યો છે-ધરધણી માણસની ઠંડી તાકાત અને મરદાષ : ચમરબંધીની સામે પણ સામાન્ય આમજનતાનો પ્રતિનિધિ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતો ઊભો રહે અને અન્ય સેંકડો મગતરાં માનવીઓની માણસાઈને જાગ્રત કરે. એવો હતો દાદાભાઈએ વર્ણવેલો આહિર ભીમો ગરણિયો. (જુઓ રસધાર ભાગ ૫) એનું વ્યક્તિત્વ એક અચ્છા નવલિકાકારની અદાથી દાદાભાઈએ નાની એવી વાર્તામાં આલેખી આપ્યું. ટાંચણમાં

એના જ શબ્દો છે. મૂળ વાત એમ છે કે ભાવનગરના એક ગામ સાતપડાના છેક પાદરમાં પાલીતાણા રાજની સરહદ પહોંચતી હતી. પાલીતાણાના રાજ પ્રતાપસિંહ કેવળ ચડના માર્યા પોતાનું નવું ગામ સાતપડાના પાદર સુધી બાંધવા આવ્યા. લોકોએ વીનવ્યા કે બાપુ, એ ગામ વચ્ચે જગ્યા જ નહિ રહે તો ઢોર માલ ક્યાં બેસશે! પાદર જેવું સ્થાન જ નહિ રહે, મારે થોડે છેટે તમારા ગામનાં તોરણ બાંધો. જવાબમાં પ્રતાપસિંહે તુચ્છકાર દીધો. તોરણ બાંધવાની તૈયારી છે. પ્રતાપસિંહ પોતે હાજર થયા છે. સાતપડાનાં લોક સ્તબ્ધ બની બેઠાં છે. મોટું અનિષ્ટ થઈ જવાને વાર નથી. પણ ગામમાં પ્રતાપસિંહની સામે બોલવાની કામની હામ નહોતી. બધા કપાળે હાથ દઈ બેઠા છે. એ વખતે ભીમે નામનો એક આયર—

ભીમે: મોઢે પાંખા પાંખા કાતરા, એકફરિયું ડીલ, કાખમાં તરવાર, હાથમાં હોકો, ચોક્કાળતું આડસોડિયું ચોઢેલું, ગામમાં તો સગવળોટે (પર-ગામથી) આવેલો. એ કહે કે સૌ હાલતા હો તો બોલીશ હું. હાલો સૌ.

હાલ્યો મોઢા આગળ, પ્રતાપસિંહ દરબારને રામરામ કર્યા.

પછી પોતે કેવો ધીમે ધીમે દરબારને વાત સમજાવતો ગયો, દરબાર પ્રતાપસિંહ કેવા તપતા ગયા, અને સંવાદમાં ભીમાના બોલ કેવા ઉત્તરોત્તર બળ પકડતા ગયા તે દાદાભાઈ ના જ શબ્દોમાં બેઠાએ—

‘બાપુ! આપને આવું તોછડું પેટ બેવે નહિ.’

‘શત્રુંભના બાદશાહ! હેડાનીયું આટકે ત્યારે અગની ઝરે.’

‘પછી કોઈને તેડાવ્યાનું વેળું નહિ રહે.’

‘બેસું ન્યારે માદણમાં પડે ત્યારે ડેડકાં ચોવાળે ચડે, બખર છે ઠાકોર?’

‘હું તો અસૂર થયું છે ને રાત રહ્યો છું, પણ તમે રે’વા દો.’

તરવાર કાઢી, તાડ જવડો થયા ને બોલ્યો—‘બેબે હો, ટોચો પડ્યો કે કાંઈ ખડયાં સમજાવે.’

‘દરબાર, ત્યાં જ બેઠા રે’બે. નીકર ચોખાત બગડી નશે. હું તો આયર, મરી જઘરા તો ચપટી ધૂળ ભીંજશે. અને તમને બે આ (તરવાર) અડશે તો

લાંબ તાંસળી ખડખડી પડશે. આ સગી નહિ થાય. અમારું માથું તો ઘરધણી માણસનું, ચાળીનો બાકડો મર્યાં તોય શું !’

દરબાર બળકડે પાણીતાણા ભેગા થઈ ગયા, બે ત્રણ દી’ મેડીમાં જ બેસી રહ્યા. બહાર નીકળે નહિ.

તે પછી દાદાભાઈએ પ્રતાપસિંહજીના મન પર પડેલી બચ્ચૂર્તિની છાયા વર્ણવામાં પણ એવું જ શિલ્પ-કૌશલ દાખવ્યું છે. દરબારના સાળા સમગ્રવે છે કે—

‘કચારીએ પધારો. ભોંઠામણ શું છે ?’

‘વાળા ઠાકોર ! માળો એક આયર નરપલાઈ કરી ગયો.’

‘હવે સાંજે એના કાતરામાં (મૂંછામાં) ધૂળ ભરશું.’

‘વાળા ઠાકોર, ત્યાં સાતપડે જવા જેવું નથી. આયર કોબાડ માણસ છે. બહુ વસમો છે.’

‘હવે દોથા જોડો છે !’

‘વાહ વાળા ઠાકોર ! પણ જળવો તો ઠીક.’

‘અરે કાતરામાં ધૂળ ભરી દઉં.’

પછી સાતપડા પર ચડેલ પ્રતાપસિંહનો સાળો ભીમાને હાથે માર ખાઈને પાછો વળે છે તે વખતે સાળા બનેલી વચ્ચેનો વાર્તાલાપ પણ દાદાભાઈની રચના છે—

ભાઈ દરબારને સલામ કરી.

દરબાર :—ગરાસીઆના પેટનો છા ? નો’તું કશું તને ?

‘પણ શું કરું ? આયર ત્રણ તાડ જેવડો થાય છે—કાઠામાં સમાતો નથી.’

‘તે ન થાય ? નો’તું કશું મેં ? જા, મોઢું દેખાડીશ નહિ.’

અને છેવટે, એક પરગામથી મહેમાન આવેલ આયરે પોતાના ગામની રક્ષા માટે આવું પરાક્રમ કર્યાની જાણ લાવનગર ઠાકોર વજેસંગજીને થતાં તેમણે ભીમાને શોભતી રીતે લાવનગર લઈ

આવવા અમીરને મોકલ્યા, ત્યારે સાચો વીર કેવો પ્રસિદ્ધિનો કાયર ને શરમાળ હોય છે તે દૃષ્ટિ દાદાભાઈમાંથી જ મને ભીમાની વાર્તામાં મળી છે. અને ગામ પછી ગામને ચારે વીરનો લોકપરિચય કરાવતા કરાવતા ભીમાને ભાવનગર લઇ ગયા, ત્યાં કચારીમાં—

મહારાજ ગાદી પાસેથી ખેઠા થઇ ગયા. ચારે પક્ષા ઝાટકીને મહારાજ ભીમા થઇ ગયા.

અદારસે પાદરના ધણી આઠ કદમ સામા આવ્યા.

ભીમાએ પગે હાથ નાખતી વખતે મહારાજને બાવડું પકડી લીધું.

મહારાજ જોઇ રહ્યા. અમીરને કહે—‘ મેરૂ ! ચાર સાંતીની જમીન, બે વાડીના કોસ, રાજની ગાદીએ દીવો રહે ત્યાં લગી ખાય. લેખ કરી આપો ’

લાવો પેરામણી.

ઘોડી લાટલાટાં તૈયાર કરી.

‘ ભીમા ગરણીયા : વૃદ્ધ અવસ્થા છે, નોકરી કાંઈ નહિ, ખાવડીઓ.’

આવા શિલ્પીઓને—આ દાદાભાઈ ગઢવીને અને વાલજી હક્કરને હું ફરીવાર કેમ ન મળ્યો, તેમને વધુ પિછાન્યા વગર કેમ આ દુનિયામાંથી જવા દીધા, એ વિચારે પસ્તાઉં છું ને જે ગુમાવ્યું તેનો શોચ કરું છું.

પ ર ક મ્મ

પ્રયાણ ત્રીણું

: ઠાંચણનાં વધુ પાનાં :

‘ધર રહેશે, રહેશે ધરમ; ખપ જશે ખુરસાણુ-’

ટાંચણુમાં નવી એક ભાત પડે છે. અબ્બુ નરની પડખે કવિ-
તાની જાણકાર નારી દેખાય છે-

તેતર દુહો લઈ ગયું !

મેઘા માઝ : થોરડી ગામનો આહીર માલધારી હતો. નજીકમાં એક
નેસવાઈ (નેસડાંનો વાસી) પરજીઆ ચારણ : માલવાસિયું માણસ : સ્થિતિએ
દૂબળો-પોતાને તો કંઈ આવડે નહિ, પણ ધરમાંથી ચારણીએ એક દુહો
ચી આપ્યો :

ચારણ્ય ગોળી સજ્જ કર,
હે નેતર ને રવા;
માઝ માગાં મેઘડો
સમયે બીંસ સુવા.

(અર્થ-હે મારી ચારણી ! તું મહી વલોવવાની ગોળી તૈયાર કર. નેતરાં
ને રવાઈ હાથમાં લે. કારણ કે હું મેઘા માઝને જાણવા જઈ છું ને એ તત્ખેવ
મને બેંસ સમયે દેશે.)

હે ચારણ, આ કૃતિ લઈને તું મેઘા માઝ કને પહોંચ ને દુહો કહે રાખજે.

રસ્તે જતો જતો ચારણ દુહો ગોખતો ચાલ્યો.. પણ એક તેતર ભરરરર
કરતું વાડમાંથી જઈયું ને ચારણ દુહો ભૂલી ગયો. એને લાગ્યું કે ‘તેતર
મેળો દુવો લે ગો. [તેતર મારો દુહો લઈ ગયો.]

હવે ? દુહા વગર દાતારને ઘેર જવું શી રીતે ? પોતાના માશિયાઈને ઘેર
રાત રહ્યો. બેંસો દોવાતી હતી. પોતે પૂછ્યું. ‘દોવરાવાં ?’ [દોવરાવું !]

પોતાની બેંસો નથી. છતાં દોવરાવવાનો આનંદ કેવો ! શેડયો પડતી જાય.

છે ને પોતે બોલતો ન્યથે છે : 'વાહ પાતાળની પદમણી ! વાહ નસૂંદા (સૂંદ વિનાના) હાથી ! તોળાં વધન્ય લાં. [તારાં વારણાં લઉં.]

એ આનંદમાં ચારણને જીલાયેલો દુહો ચાદ ચડી ગયો. પહોંચ્યો દાતાર પાસે. દુહો સાંભળીને મેઘો મારૂં બોલ્યો : 'ગઢવા ! આ દુહો તમારો સ્વેલો નહિ. '

ચારણ સાચું બોલ્યો. 'દુહો તો ચારણ્યનો કહેલો છે. '

'ગઢવા, માગો. '

'માગું છું એક ભેંસ. '

'ના, એમ નહિ; વાંભ ઘો, ને જ્યેલો ભેંસ આ ખાડુમાંથી જીલી થાય એટલો તમારો. '

ચારણે વાંભી (સાદ પાડ્યો) ત્યાં તો વીસ જીલી થઈ. વીસે વીસ દાતારે દઈ દીધી.

ચારણીએ ખીન્ને દુહો રચી મોકલ્યો હતો—

વાદળીઓ વણાર, થાનક થોરડી તણો;

કાલરની કાળા, મેઘડા મેની છું.

(અર્થ—થોરડીના સ્થાનકમાં હે વણાર આહીર, તું તો વાદળીઓ મેઘ છે, માટે હે કાળા મેઘડા ! તું પણ તારા નામ મુજબ વૃષ્ટિ કર.)

પશુધન : ઊર્મિધન

કાવ્યપ્રશસ્તિનો સાહિત્ય-પ્રકાર તો શતકોળૂનો છે. મહારાજાઓ રીઝતા ને લાખોનાં દાન દેતા. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા માલધારીઓને પણ આ પ્રશસ્તિઓથી પોરસ ચડતો. પશુધનનાં દાન પણ પ્રચલિત હતાં. આ પ્રશસ્તિ, આ પોરસ ને આ દાન, એની વચ્ચેથી આ જીવનનો પ્રધાન સૂર તો એ નીકળે છે, કે પશુધન એ કેવળ પાર્થિવ સંપત્તિ નહોતી, પણ આ નિરિક્ષર અને સંસ્કૃતિથી વેગળાં માનવીઓનું ઉચ્ચ લલિતોર્મિધન હતું. આ પશુધનનાં કાવ્યકલાન વડે એમની લાગણીઓ પુષ્ટ રહેતી ને સંસ્કાર પકડતી. એ ભેંસો કે ઘોડાં સમર્પતા, પણ ફિદા થઈને. એકાદ મોંઘે કરેલો દુહો પણ જૂલી જનાર ચારણને માટે

ભેંસ એ એક જીવતું કાવ્ય હતું. એ મુંગા પશુને દર્શને અને પ્રાપ્તિએ કવિતા પણ દુઝણાંની પેઠે જ 'પ્રાસવો' મૂકતી, અર્થાત દૂધ મોકળાં મૂકતી. એટલે કાવ્યપ્રશસ્તિ દાતારની નહિ પણ એ પશુની બનતી. આ રહ્યું મારાં ટાંચણમાં એવા એક પશુદાન કામેલા ચારણનું રચેલું ભેંસ વિશેનું કાવ્ય—

ટોકાલેહન્ટી આઘોલાં ખીચ, ખાડકાં હવાતી કુંક
ઝાડકાં ઉખેળે મૂળ ટલાસે ભોરાણ;
હાડકાં ગોળ હીં જેનાં, થાકયા હંસ જેમ હાલે
ખાણુકી છકેલ તેમ ગજ હે ખોરાણ. ૧

અંગવાળા બાબ ઓ તો ગબળા સરીખા ઓપે,
મીઠુ ગોળા જસા દેહ, શોભતી મોં-નાળ,
શીંગવાળા ઢાળા બણે આંટાળા વિશેષ શોભે,
માપ મેં સાંકળાં ભલ્લી દીપતી માથાળ. ૨

કુંભી જસા મોઢા તેમ ચાર તમુ ગૂડી કહાં,
થંભ દેવળાશ જસા પાહોવાળા ગોક,
ગોળા જયું ધડારા ભાગ, હડાળા રૂપાળા ગણાં,
દૂધાળાં ભરેલાં હાડ પાતળાંગી ડોક. ૩

રોડવેલ પાસા ઢાળા, અંગવાળા ઘાટ રૂડા,
તેમ ચોડા પીઠ ભાગ દીપતા તમામ;
નખોડા એહવા બાબ નેતરંચા પૂછ નામ્મી,
દોખે અખોડાળી શ્રાગ દેવે સેસ દામ. ૪

પીંગળાશ વાક તેમ કાળા નાગ જસી પોતે,
ડુવાળાં આંચળા વાળાં વેંતકાં દેખાય,
પટાળા રામેવ વાળા, દાનહીં ભોપાળા પેખે,
બખે હીં ગોવાળા દોવા વાળા બહલાય. ૫

ધંખોડા શેઠડા વાળી, ચલ્લે દૂધવાળી ધારા,
હિલોળી ખરે છે હાંડા ગબોળી હંમેશ,

કણકે સિંહ જ્યુ ગોળી દધિકુ વરોળી દેખો,
ભહેરી ઘીઆળી વીકાનંદા વાળી ભેંસ. ૬

સિંહ તણા પ્રાણુ ભેવે, ખાણુ સાંધે ચડી ચોટ,
નવે ખડે ગઢે કોટે વખાણાય નામ;
કંટાળા-ભોપાળ રામ નોળ એડી ખામે કમી
જોરાળા સમાપી એડી આહીરાંકા જમ. ૭

અર્થ

૧. માથાના ઠેલા દબને પહોડોનાં શિખરો ડગમગાવતી, ઝાડનાં મૂળ ઢિખેડતી આ જોરાવર ભેંસ, જેનાં હાડકાં ગોળાકાર છે, જે થાકેલા હંસ માફક મલપતી ગતિએ ચાલે છે, ખાણુ ખાધને મદોન્મત્ત બને છે.

૨. શરીરનાં લક્ષણો તો હાથીનાં લક્ષણો સમાં છે. મીણુના ગોળા જેવો મુલાયમ દેહ છે, મોઢાની નાજ્ય શાભે છે, શીંગો ખૂબ આંટા લઈ ગયેલ છે, ડોક (સાંકળ) પણ માપમાં છે.

૩. પથ્થરની કુંભી જેવી પગની ખરીઓ છે, ઘૂંટણ ચાર તસુ પહોળી કહું છું (કહાં). પગ દેવળના સ્થંભ જેવા છે. ધડનો ભાગ ગોળા જેવો છે, છાતીનો હડો રૂપાળો છે. હાડ દૂધે ભરેલ છે. ડોક પાતળી છે.

૪. અંગોના ઘાટ હાથીદાંતના પાસા જેવા સરખા છે. પીઠભાગ પહોળો છે, ખોડખાંપણુ વિનાનાં (નખોડા) એવાં લક્ષણોવાળી તે અંખો-ડાવાળી (આંટા લઈ ગયેલ શીંગડાવાળી) ભેંસને દેખી ગરાક (ગ્રાગ) હજાર (સેસ=સહસ્ર) રૂપિયા આપવા ઈચ્છે.

૫. વેંત વેંતનાં તો આંચળ છે. પટાધર રામ નામના દાતારનાં આવાં દાન સર્વ રાજવીઓ જોઈ રહે. બધે ગોવાળ તો એને દોવા બદલવા પડે.

૬. દોતાં દૂધની ગાજતી ધારાઓ વહે છે. હાંડા ને હાંડા ભરાય છે. એનાં વલોણાંની ગોળી તો સિંહ શી ગર્જના કરે છે. વીકાનો નંદ (પુત્ર) એવી ભલી બેંસ સમરે છે.

૭. સિંહના પ્રાણુ લેનારી, વાણ્ય (ચીસ) પાડીને સિંહ સામી દોટ કાઢનારી એવી બેંસ વખણાય છે. એવી દરેક લક્ષણે કર્મી (કર્મી) બેંસ કંટાળા ગામનો દરબાર રામ નોળ આપે છે.

રાજને બોલતો કર્ચો

બેંસને વાંભ (સાદ) દઇને બોલાવી ખડી કરવાનાં જેમ કાવ્ય, દાતારતું દિલ કાળાવવાને જેમ કાવ્ય, તેમ અબોલ માનવીને પણ બોલતાં કરવાને કાવ્ય કામ લાગતું. આ કાવ્ય-કરામતનો નીચલો પ્રસંગ ટાંચણમાંથી નીકળે છે.

ગોંડળના રાજવી સપ્રામજી બહુ મૂંગા રહેતા. કેમેય ન બોલે. હમીર બાધલે પોતાની છ આંગળીવાળી હથેળીની અંગળી વીશ અશીલુની લેવરાવી તો પણ ન બોલેલ. એને બાણીદાસ કવિએ આ ગીત કહીને બોલાવ્યા—

સુધ જખરા બોલ જોગંદર સગમલ !

કે કે સાધ્યો કેક કળા ?

પલટણુ દલી સતારા પૂણા

[કે] બહ જૂતાનો થિયો ગળા ?-૧

(આવું) જખરું વત લીધું કિમ બડા ?

ભડ સાચું કહેજો સતભાણુ,

દેવાહરા ! કબ્યાં અથ દેવા

(કેના) રાજસું ટલ્લા લેવા જદુરાણુ ?-૨

ખતરાં પંખી પઢાવ્યાં બોલે,

દલમાં દૂબ નકે દગા;

કુંભા તણુ પ્રાકમ અંગ કેવાં

(કેના) સિધ જોગારો ખેલા સગા ?-૩

દેવળ તેય પડછંદા દેવે,
કહીએ તેવું તે જ કહે.
મેપત બોલો ખૂબ મનથી
[તો] રાજસભાને મોજ રહે.-૪

કરડા તણી ધર લેવા કાળે
[તું તે] નવ સોશઠાં સામે નાથ ?
આણુ ટોંક ઘોંકથી આવ્યો
[કે તું] રે'વારી કારી સમરાથ ?-૫

સૂમો જખર, જખર મનસૂખા,
ઘાટ સમજણે ઠાઠ ઘણા,
સગમલ અરથ કયાં જગ સધરે
તું બોલ્યાથી બાણ તણા !-૬

મૂંગા રહેવાનું કારણ તો ઠાકાર સગ્રામજીને ચાપ તે હો, પણ ચારણ એને વ્યંગમાં ઠપકો દીધો : હે સગ્રામજી ! હે જખર ! જંગલ સિદ્ધ ! બોલ તો ખરો, કે તું શી શી વિદ્યાની સાધના કરી રહ્યો છે ? તું તે શું દિલ્હી, સતારા કે પૂતાનો રાજપલટો વિચારી રહ્યો છે ? કે શું તને જુનાગઢનું રાજ્ય જીતી લેવાનો સ્વાદ લાગ્યો છે ? આવું મૌનવ્રત શીઠ લીધું છે ? કે શું કવિઓને કાઠ મોટી પહેરામણીઓ કરવાનું વિચારે છે ? મોટા રાજાઓ સાથે અકળાવાની ઇચ્છા કરજ ? અરે વનનાં પંખીડાં પણ દિલમાં કશો દગો રાખ્યા વગર આપણા બોલાવ્યાં બોલે છે, તો તું મનુષ્ય કેમ ચૂપ છે ? અરે નિર્જીવ દેવળ પણ આપણા અવાજની સામે પડધા આપે છે, ને જેવું કહીએ તેવું સામે કહે છે, તો તું શું એ કરતાં પણ પ્રાણહીન છો ? હે મહીપતિ ! બોલતા રહો, તો રાજસભાને પણ મોજ રહે. નહિ તો કહી દે કે તું શું કાઠ કરડા રાજની ધરતી જીતવા મનસૂમો કરી રહેલ છો ? કે શું તું કાઠ આલુશિખરથી કે કાશીથી જિતરેલો મહાયોગી છે ?

નવાઈ નથી કે સોરઠિયો ઠાકાર પોતાને આરોપવામાં આવેલ આવાં ખુલ્લું બિરુદો અને ઉપમાઓના હાઈમાં છુપાયેલ હાંસીનો માર્થો મૂળો મટી ગયો હોય. બાકી કવિએ તો ઉપાલંબ અને પરિહાસ દેવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખી. પંખીઓ અને પથ્થરોથી પણ રાજા જેવા રાજાને વધુ જડ કહી દીધો.

રાઠડિયાનું ખીજડિયું

બિઘડો પાનાં—

ચીતળમાં કાઠી દરબાર હમીરવાળો : રામ રાઠડિયા નામે એના કાઠી. રામ રાઠડિયાને ઘેર મહેમાનગતમાં સાકરની હમરીઈ' ચડે.

એક વાર ખુમાણો મહેમાન થઈને ચીતળમાં આવ્યા. ગામમાં પેસીને જરા થંભ્યા. ઘોડા ખુદી રહ્યા છે. પણ મસતત કરે છે કે કયે ઘેરે જવું !

‘જે દરબારગઢમાં જશું તો ખાટિયાં [ખાટી કઠી] મળશે. સાકર દૂધની હમરીઈ' તો રામ રાઠડિયાને ત્યાં મળશે.’

‘હાલો હાંકો રામને ઘેર ઘોડાં.’

આ વાતચીત દરબારગઢની ડેલાએ ખેડે ખેડે દરબાર હમીરવાળાએ અને એના કાઠી રામ રાઠડિયાએ ખેડેએ કાનોકાન સાંભળી.

રામને બીક પેઠી : નક્કી દરબાર રજા આપશે !

દરબારે મર્મ કંપ્યા : ‘જવ રામ રાઠડિયા, સાકરની હમરીઈ' ચડાવો. આંઈ તો ખાટિયાં છે !’

રામને ઘેર ખુમાણ દાયરો બિતર્યા, રોજની રીતે રૂઢી ભાતની મહેમાનગતિ માણી ને પછી આગળ બિપટવા ઘોડે પલાણ મંડાય છે ત્યાં જ દરબાર હમીરવાળો આવીને હાજર થયા. રામ રાઠડિયાને પૂરો ધ્રાસકો પડ્યો.

દરબાર મહેમાનોને કહે કે ‘બા ! રોકાઈ જવ.’

કે ‘કાં આપા ?’

કે ‘રામ રાઠડિયાને ખસ્ય જહુ છે. એટલે મારે એને ખીજડિયું ગામ ‘દેવું’ છે.’

તે જ વખતે ખીજડિયું ગામ દીધું.

હજુ પણ રાઠડિયા ખીજડિયું ખાય છે.

માણસાધ હજી ઝખૂકે છે

સોરડી જીવનનો 'સંસ્કાર' 'સંસ્કાર' એમ હું જે વારંવાર કહું છું, જે સંસ્કારને હું સોરડી સાહિત્યકલાસંપત્તિનું જનક ગણાવતાં થાકતો નથી, તે જ આ સંસ્કાર છે. જેની ગાળો ખાતાં ખાતાં પણ ક્ષુધાત ઠાકાર વળેસંગ ખરા અપોરે છાશની ઘેંશ પામ્યા તે ખેડૂતને મોટું દાન દીધું (રસધાર ભાગ ૧ : 'બોળો' નામની વાર્તા), જે પોતાનો કારમો શત્રુ હતો તે વીરાવાળાં પર વિષપ્રયોગ થનારો જાણીને તુરત ચાતુરી કરીને ખાંટ ભાયા મેરે શત્રુને અચાચો, (રસધાર ભાગ ૩ : 'દુશ્મન' નામની વાર્તા) જે પોતાની સ્ત્રીને પરણી બેઠો હતો તે જીવાનને રાતના અંધકારમાં શત્રુહાથે ધવાયેલો પડેલ દેખી કાંધે ઉપાડી વાઘેરે ઘર ભેગો કર્યો, (બહારવટિયા ભાગ ૨ : વાઘેરોનાં બહારવટાં) પરરાજ્યના જે પટેલને એની પરાણાચાકરી બદલ ભૂલભૂલથી ગોંડળના કુંવર પથુભાએ પોતાની જમીન જાણી પારકી જમીન સરપાવમાં સમર્પી તે પટેલને તે જમીન તેના ધણી કાઠીરાજે ખરેખાત આપી દીધી (રસધાર ભાગ ૫ 'રખાવટ' નામની વાર્તા), એવા પ્રસંગો સોરડી જીવનમાં ઠેર ઠેર પડ્યા છે. સાહિત્યમાં મળે તો તો કલાકૃતિ તરીકે જ સારા લાગે, અને વાસ્તવ-જીવનમાં તો એ સામા મળે તો પણ કાં કલ્પિત લાગે ને કાં બેવકૂશીનાં પરિણામો લાગે, એવી એ ઘટનાઓ છે. માણસાધ ધસાતી ધસાતી પણ આટલા જમાના પછી જીવનની અનેકવિધ દીનતા વચ્ચે ઝખૂકે છે, તે જ આવા 'સંસ્કાર'ની જાંડી જડને આભારી છે.

ખેલદિલી

'કરિયાવર' નામની વાર્તા, (રસધાર ભાગ ૫ ની પહેલી) તો યાદ હશે. હમણાં જ ટ્રેનમાં એક ભાઈ એ યાદ કરાવી. પરખાંતે વસેલ એ ભાઈ એ કહ્યું કે ફલાણા ફલાણા એક ભાઈ આ વાર્તા વાંચી વારંવાર રડ્યા છે. વાર્તા એવી છે, કે એક વૃદ્ધ બની ગયેલા વિધુર

પિતાએ, પોતાને સંતાનમાં જે એક જ હતી તે પુત્રીને પરણાવી કરી, એને આણે તેડવા આવેલ જમાઈ સાથે પોતાના ઘરની કુલઝપટ સંપત્તિ સાથે વિદાય દીધી. જેવી બાઈ બધો કરિયાવર લઈને ગામ સોંસરી વેલડાંમાં નીકળે છે તેવા જ ચોરે બેઠેલા પિતરાઈઓ ડાંગો તલવારો લઈ આડા ફરે છે: 'નહિ લઈ જવા દઈએ આટલું બધું. વાંસે અમે વારસ બેઠા છીએ.'

બાઈએ કહ્યું- 'વેલડું પાછું વાળો.'

તેડવા આવેલ ધણીને એણે કહ્યું કે 'ધાધલ, આ લે, તું આ રૂપિયા લઈ જા. બીજે પરણી લેજો.'

કે 'કાં ?'

કે 'હું તો મારા બાપને દીકરો થયા પછી જ આવીશ. તે પહેલા તું મારો લાઈ છો.'

બાપને બીજે પરણાવ્યો. દૂધના કઠા પાઈ મદદ બનાવ્યો. વરસ દહાડે નવી માને દીકરો આવ્યો એની છટ્ટી કરી, પછી ધાધલ પતિને કહેવરાવ્યું કે 'હવે તું તારે મને તેડી જાજો.'

પછી તો બધું જ લઈને દીકરી સાસરે જવા નીકળી. ચોરે બેઠેલા પિતરાઈઓને વેલની ફડક ઊંચી કરીને કહ્યું : 'હવે આવો આડા ફરવા.'

'હવે શું આડા ફરીએ ?'

'હા જ તો. શું ફરો ! ઘોડીએ લાઈ રમે છે.'

આંહી સુધી તો મેં વાત આપી છે, પણ તે પછીનો પ્રસંગ ટાંચણમાં જ રહી ગયેલો આજે સામે મળે છે. આ વૃદ્ધ કાઠીના જે બે દીકરા થયા તેનાં નામ સૂરો ને માત્રો. મોટપણે એમણે સાંભળ્યું કે વડાળાના કણબીએ પોતાના બે બળદોનાં નામ આપણાં નામ પરથી સૂરો ને માત્રો પાડ્યાં છે માટે જઈને એને ઠાર મારીએ.

ગયા પટેલને ખેતરે. જુએ તો પટેલે બેઠિ બળદોની ગમાણમાં એક કાર ખોળ ભર્યા છે ને ખીજી કાર કપાશીઆ ભર્યા છે. બેઠિને ખાવું હોય તેટલું ખવરાવે છે ને ‘બાપો સુરા !’ ‘બાપો માત્રા !’ કરતો જાય છે. પણ પર પ્રેમથી ઝોઝો ઝોઝો થઇ રહ્યો છે.

બેઠિ ભાઇઓ ગયાતા તો પટેલને મારવા, પાછા વળ્યા બન્નેની ઘોડીઓ પટેલને ધનામમાં આપીને.

એની એ જ વાત: સંસ્કાર: આજે આપણે એને ખેલદિલી, રમતવીરતા, સ્પોર્ટ્સમેનશીપ વગેરે અનેક શબ્દો વડે ઝોળખીએ છીએ.

ખાનખાનાન નવાખ

દાનના પ્રકારો વર્ણવું છું તેજ ટાણે ટાંચણનું નવું પાનું દાનના ઉદાત્ત સંસ્કારનો મર્મ બતાવતો પ્રસંગ રજૂ કરે છે—

ખાનખાનાન નવાખ, એ નામના મોટા અમીર અકબરશાહને રાજદરબારે શોભતા હતા. દાનેશ્વરી હતા. પણ દાન દેતા દેતા શરમાતા. કવિ પ્રશ્ન લખી મોકલે છે.

સીએ કહાં નવાખ જ,
એ સી દેતે દેન ?
જ્યું જ્યું કર જીએ કરો,
ત્યું ત્યું નીચે નેન.

અર્થ—હે નવાખ ખાનખાનાન ! આવું દાન દેવાનું કયાંથી શીખ્યા, કે જેમ જેમ હાથ જીએ કરો છો તેમ તેમ તેણું નીચાં ઢળે છે ?

ખાનખાનાન જવાબ મોકલે છે. (તે કવિ હતા)

દેને વાલા ઝોર હે,
લેજત સો દિનદેન,
લોક ભરમ હમ પે ધરે
તાતે નીચે નેન.

અર્થ—હે કવિ, દેવાવાળો તો કાઈક બીજો (અલ્લાહ) છે. દિવસરાત મોકલે છે તો એ. પણ લોકો એનો ભ્રમ મારા પર આરોપે છે, (કે હું આ દહિં છું) તેથી લગ્ન પામીને મારાં નેણાં નીચાં ઢળે છે.

અકબર-દરબારનાં 'રત્ન' ગણાતા એ નેકપાક શાહિર-સેનાપતિ ખાનખાતાન પર, સ્વર્ગસ્થ મહારાણા પ્રતાપસિંહના પુત્ર રાણા અમરસિંહે, મુગલ-સામ્રાજ્યનાં પીડનોથી તોળાહ પુકારતા આ બે દુહા મોકલ્યા તે પણ આજે ટાંચણુમાંથી જડી આવે છે ને સ્વ. ગુણભાઈનું સ્મરણ તાણું કરાવે છે.

કમધજ હાડા કુરમેશ્વર
મહલાં મોહ કરન્તા;
કહજ્યો ખાનખાતાન મેં
ખનચર હુવા ફિરન્ત

અર્થ-રાઠોડો, હાડાઓ ને કચ્છવાહા ક્ષત્રિ રાજવીઓ તો અકબર-સામ્રાજ્યને શરણે થઈ જઈને મહેલોમાં મોજ કરે છે, હું એક જ વનનું વનચર ખનીને ભટકું છું.

ચહવાણાં દલ્લી ગઈ,
રાઠોડાં કનવજજ;
કહજ્યો ખાનખાતાને
એ દન દીધે અજજ.

અર્થ-ચહવાણોની દિલ્લી ગઈ, રાઠોડોનું કનોજ ગયું, એજ દિવસ મારા મેવાડનો પણ આજે દિસે છે.

તેના જવાબમાં ખાનખાતાન ભાવિની વાણીથી ભરેલો દુહો મોકલે છે.

ધર રહસી, રહસી ધરમ,
અપ જસી પુરસાણ,
અમર ! તિશંભર ઉપરે
રાખ નહચો રાણ !

અર્થ-ધર રહેશે, ધર્મ રહેશે, ખોરાસાનીઓ (પરદેશી પીડકો) ખપી જશે. હે અમરસિંહ ! વિશંભર પર વિશ્વાસ રાખજો.

રસજમાવટની વિવિધતા

‘ ધર રહસી, રહસી ધરમ...’ એ શબ્દો મારા સ્વ. ચારણમિત્ર ગગુભાઈ નીલાના કંઠેથી જ્યારે પ્રથમ વાર ઊઠ્યા ત્યારેણાનું તેમનું મોં અત્યારે પણ નજરે તરવરે છે. એ મોં પર, આ દુહો બોલતાં બોલતાં, ખાનખાનાનું આત્મસંવેદન ઝલક મારતું હતું. મોં પર પસીનાનાં ટીપાં બાજતાં. સુંદર ગુલાબી ઝીણી કિનારવાળા દુપ-દાનો છેડો લઈને પોતે મોં લૂછતા, હાથના પંખનો ઝટકો મારીને કહેતા-‘ ખપ જસી ખુરસાણુ. ’ ‘ ધર રહસી ’ બોલતે ધરણીના પરમ સ્થૈર્યનું મહાસ્વરૂપ હાથની સ્થંભમુદ્રાએ ખડું કરતા, અને આકાશ સામે આંગળી ચિંધાડીને, માનવના તૂટતા મહાસામર્થ્યને ટેકવી લેતા હોય તેમ બોલતા: ‘અમર ! વિશંભર ઉપરે રાખ નહચો રાણુ ! ’-આશા અને આસ્થાના શા એ બોલ હતા ! થોડાક જ બોલ, પણ ચારણના બોલ, વલોવાઈ જતા એક મુસ્લીમના હૈયા-બોલ:- ‘ ધર રહસી, રહસી ધરમ...’

પરિહાસ તો જેની વાણીમાં પગલે પગલે આવતો હતો, એ ગગુભાઈની પાસે આ ત્રણ દુહા ઉચ્ચારતી વેળા નરી પ્રાર્થના, નરી આરજી, નરી આપદા જ છવાઈ રહેતી. આંખોમાં જળના ટશીઆ આવતા. વીરોચિત કારુણ્ય વાળી ઘટનાઓને એની ઉત્કટતાએ પહોચાડવામાં ગગુભાઈ કેટલા પાવરધા હતા તે તો મારી ‘ રોડોડ ધાધલ’ની વાત (રસધાર ભાગ ૩)ને યાદ કરનારા વાચકો કલ્પી શકશે. જોગીદાસ ખુમાણે અને રોડોડ ધાધલે મળીને એક કાળા બપોરે વીજપડીના ખેતર વચ્ચે સાંઠીઓ સૂડતા એક જોબનજોદ્ધ કણુખીને બરછીએ માર્યા, અને ધણીને બચાવવા માટે પોતાના દેહ પર ઠાંસેલાં તમામ આભરણોને ઉતારી દેતી આણાત કણુખણુ યુવતીએ ધણીને મરતો દેખી કાદાળીના જે ધડૂસકારા પોતાને કપાળે ખાધા, તેનું વર્ણન

યાદ આવે છે ? એ વર્ણન ગગુભાષનું કરેલું. એ પાતકની આઠ વૃદ્ધ કાઠી રાઠોડ ધાધલને કેવી જલાવી રહી હતી તે યાદ આવે છે ? એ વર્ણન ગગુભાષનું કરેલું. રાઠોડ ધાધલના વીરમૃત્યુને ‘એપીક’ ઘટના બનાવીને કરેલું આલેખન યાદ આવે છે ? એ શિલ્પ ગગુભાષનું. એ ચિત્રો આલેખવા ટાણે કાણુ કહી શકે કે ગગુભાષની રસના-પીંછીમાં હળવાશ પણ ભારોભાર હશે !—એ હળવાશનો દાખલો મારા ટાંચણમાં એકલિયા બહારવટિયાના બ્યાન રૂપે મોબુદ છે. છોકરું મોઢડાંડિયે રમતું હોય એટલી મોજભરી બાનીમાં ગગુભાએ એકલિયા નામના ચોરને આલેખ્યો—

એકલિયો બહારવટીઓ

ચોર હતો. મૂળ નામ પૂનરવ. પહેલાં મીંચાણા મોવર સંઘવાણી બેળો બહારવટે. પણ ભડયું નહિ. એકલું બહારવટું ‘આદ્યુ’. એકલે પડે જ. જેથી કહેવાણો એકલિયો.

પાસે એક ટારડી ઘોડી. જસદણ તાળે ભાદર નદીમાં એક દી’ ટારડીને ધમારે છે. ત્યાં દરબારી માણસો કુંવર જીવા ખાયરની ઘોડિયું ધમારવા આવ્યા. કહ્યું કે એલા તારી ટારડીને બહાર કાઢી લે. અર્ધ મોલાયાલી, એકલિયે બહાર નીકળીને દરબારી માણસોને પોતાની ટારડીની સરકથી માર્યા. કાનફટીલિંગ તોડી નાખી. દરબાર આલે ખાયરે ત્રણ મહિનાની કેદ આપી. છૂટ્યો ત્યારે કહેતો ગયો કે દરબારને કે’જો ચેતતા રહે.

*

મોટા અણીઆળી ગામમાં પટેલને ઘેર ઘોડી હતી. જમને કહે કે ‘ઘોડી લેવી છે.’

કે 'રૂપિયા ચારસો પડશે.'

કે 'ચડી જોઈ.'

પટેલે તો આજેવાળ જરખંધ ચડાવ્યા, ઘોડીને ટાપક ટીપ્પક કરી. એકલિયો ચડ્યો, એકાદ પાટી લેવરાવી પછી ગોથું ખવરાવ્યું ને કહ્યું 'હ્યો રામરામ. આલા ખાચરને કે'જે રૂપિયા ચારસો તમને ચૂકવી દે.'

હરણ ખોડાં કરે એમ ઘોડી ગમ્.

આવ્યો જસદણની બનરે. અરીણના ઇન્જરદારની દુકાને ઘોડી ઉભાડીને કહે 'અરઘો શેર અરીણ જોખ.' જોખ્યું. 'લાવ છોડામાં.' લાઈને ઊપડ્યો. 'કે'જે દરબાર આલાખાચરને, કિંમત ચૂકવી આપે.'

મંડ્યો જસદણ તાબામાં લૂંટવા ને બૂંહટું મારવા. દરબાર કહે 'માજો સાપ બાંડો કર્યો.'

*

રાયપર ને કુંડળ વચાળે ગીડા કાઠીઓનાં ગામ. એક ગાહું હાલ્યું જાય. ભેળા અસવાર. અસવારો ગાડાને આગળ જવા દમને બેઠા બેઠા હોંકા ભરે.

એકલિયો કહે 'રામરામ'

'એ રામ ! કેવા છો ?'

'કાઠી છું. નામ હમીર બોરીચો. હોંકા પાશો ?'

ઘોડી પર બેઠે બેઠે હોંકા તાણવા માંડ્યો. ગાડાને સારી પઠે છોટું પડવા દીધું. પછી હોંકા આપી દમને ઘોડી લાંબી કરી. પહોંચ્યો ગાડાને. માંઈ બામ્બો બેઠેલી તેને કહે 'બેન્યું, ઘરાણું કાઢી આપો, ખરચીખૂટ છું.'

એમાં એક રાંડીરાડ બાઈ. જતે ગીડા કાઠી. કહે કે 'ભાઈ, એક કડલું નીકળવું નથી.'

કે ‘બેન, તારું બીજું કંઈ આમાંથી ગાતીને પાછું લઈ લે. ને કામ પડ્યે લાઇને બોલાવજે.’

એમ કહીને ગયો.

એ બાઈ હતી કુંડળની. એને ગીડા લાયાતોએ દુઃખ દેવા માંડ્યું. બાઈએ એકલિયાને ખબર કહેરાબ્યા. ગયો કુંડળમાં. ૮-૯ ગીડાને માર્યા ને કહેતો ગયો ‘બેનને જીવાઈ કાઢી દેજો. નીકર ગીડો દીડો નહિ મેલું.’

*

જગો ગીડો જસદણના મોટા અમલદાર. નીકળ્યા એકલિયાની વાંસે. વાંસોવાંસ એકલિયો ચડ્યો. ફરી ફરીને જગા ગીડા ઘેર ગયા. એકલિયો પણ ઠંઠ એને ઘેર પહોંચ્યો. ગીડો તરવાર છોડી, લાલું મેલી, ઢોલિયા માથે જ્યાં ખેસે છે ત્યાં પહોંચ્યો.

કે ‘જગા ગીડા ! લે બંધૂક, હું જ એકલિયો.’

બંધૂક તો શું હ્યે ! ગીડાને ઠાર માર્યો. લાગ્યો. ‘ઓ જય ! જય ! જય !’

*

કોટડા દરબારનું ગામ રાયપર. બહાર ચારણનું મવાડું પડ્યું છે. ઘોડાં બાંધ્યાં છે દશરાનો દી. ‘તે દી’ શુકન કરીને ચારણો ઘોડાંની સોદાગરી કરવા બહાર નીકળે. લાપશી રંધાતી હતી. ગઢવા બેઠેલા. ત્યાંથી એકલિયો નીકળ્યો.

કે ‘બા જિતરો. ખાધા વન્યા જય એને બ્રહ્મહત્યા !’

બેડો સૌ ભેજો ખાવા. એમાં એક ગીડો નીકળ્યો. ભેળું લાલું છે. દેખીને લાપસી ખાવાનું મન થઇ ગયું. ચારણોને કહે-

‘રામરામ બા.’

કે ‘જિતરો આપા.’

કે ‘જિતરે ક્યાં આપ ! એકલિયાની વાંસે નીકળ્યા છયેં.’

જ્ય એકલિયો ગઈયો. ઘોડી પલાણી. પડકાર્યો: 'હું એકલિયો. લે ભાલો !'

ચારણો આડા પડ્યા. હં ! હં ! હં.

કે 'ગીડો તો દીકો ન મેલું.'

કે 'ના, આંઈ કાંઈ ન થાય.'

કે 'બૂડી તો મારીશ.'

ભાલાની બૂડી ગીડાને મારી; એ તસુ વહી ગઈ.

*

દેવળિયે રાણીગવાળાની ડેલીએ ગોરખો ગીડો બેઠો બેઠો એક-લિયાની વાંકી બોલે. આંઈ એકલિયાનો પલુ આશરો હતો. જોગાનજોગ એકલિયો એ સાંભળે. નીકળ્યો બહાર ને બોલ્યો, 'આ લે મારી તરવાર. હું કંઈ જોડો. ઊઠ, ગીડાની તરવાર ને મારો જોડો.'

ગોરખા ગીડાને ધૂજ વછૂટી.

કુપો ગીડો કાઠી. ડીલ એવું જાણું કે દોઢ હાથ ઉભારો. માથે ગાણું ય ચડી ન શકે. દાંઢા આંચકીને ઊભા રહે. આડસર જેવી ભુજાઓ. ભાયાણી પાલી જેવું કાંધ. ભેળો મરમલ કાઠી. ફાટીને ધુંવાડે ગયેલા. જાંટનું પાંસળું હોય એવી તરવાર રાખેલી. બેય ચાલ્યા આવે. એકલિયો વાંકળીમાં ઘોડીને બાજરો દબને બેઠો છે.

બેઠ અસ્વાર ચાલ્યા જાય છે, ને કુપો ગીડો બોલે છે. 'ભાયડા હજી એકલિયાને ભેટ્યા નથી ના !

જ્ય અસવાર થાતો ને એકલિયો પાછળ પડ્યો. 'કુપો ગીડા ! તૈયાર છું.' ગીડાએ ઘોડી દોટાવી મેલી. પલુ એકલિયો તો પતંગિયો હતો. કર્યાં ભેળાં. આડો પડીને હાથ જાંચા કરી મરમલ કાઠી કહે કે 'રેવા દે.'

કે 'તું ખસી જા.''

કે 'પહેલું મારું માથું વાઢીને ગીડા માથે જા.' મરમલે આડું દીધું. હાથ જોડીને કરગર્યો.

'હીક ત્યારે જવા હઉં છું. પણ થોડીનો મોવર તો ઉતારી લઈશ, ઘાંશીઓ લઈ લઈશ.'

કૂંપા ગીડાનું એટલું આંચકી લઈને પોતે ગયો. પણ એમાં પોતાનો ચોક્કાળ વોકળીમાં પડ્યો રહ્યો. એ ચોક્કાળ લઈ લઈને કૂંપો ગીડો દેવળિયે રાણીગવાળાને ત્યાં આવ્યા.

'ઓહો ગીડા ! તમે ક્યાંથી !

કે 'બા, એકલિયાની વાંસે ગ્યા'તા, ભેટાં કરી આવ્યા.'

'ઓહો ! રંગ છે.'

કે 'એણે માળે કાણ જાણે કેમ કરીને મારી થોડીનો મોવર લઈ લીધો, પણ તો મેં એનો ચોક્કાળ લઈ લીધો, આ જુઓ.'

'હા બા, સાચું. આ ચોક્કાળ તો એનો જ.'

એ જ વખતે રાણીગવાળાની ડેલીએ સંતાયેલ એકલિયો બહાર નીકળ્યો ને કહ્યું 'લાવ્ય ચોક્કાળ. ખોડું બેલ છ ? તેં લઈ લીધો ? હવે તો ખૂડી માર્યા વગર રહું જ નહિ.'

ગીડાને ભાલાની ખૂડી મારીને લોહી કાઢ્યે રહ્યો.

*

એક દી' આવ્યા સનાળીમાં. એક રેંટો માથે બાંધેલ ને બાંજે કડયે. ભાલે કિનખાપનો રેંજો ચડાવેલ. કહે કે 'ઈ રેંજો તો મારું ખાંપણ છે ખાંપણ.'

બજારમાં ચડતે પહોરે આવ્યો. આલો ચાક નામે કાઢી મળતાં આલે પૂછ્યું, 'ક્યાં રે'વું ?'

કે 'હાલારમાં.'

'કેવા છો?'

'ભોરીયા. હમીર ભોરીઓ. આધા રે'ન્ને. ઘોડી પરગંધીલી છે.'
આવ્યો હરજીવન વાણિયાની દુકાને 'શેઠ, બાજરો તોળજો છ શેર.'
પૂછ્યું 'કેટલા પૈસા?'

કહ્યા પ્રમાણે પૈસાનો ધા કર્યો.

ગણીને હરજીવને કહ્યું, 'બે પૈસા વધારે છે.'

'એના કૂતરાને રોટલા નીરજો. લાવ્ય બાજરો.'

'કહો છોને ઘોડી પરગંધીલી છે!'

કે 'વાણિયાને કમ કરડે છે!'

'રંગ છે બુધા ગીડાના લોઈને!'

એમ બોલીને એકલિયો દાયરામાં બેસીને કસૂંબો પીએ.

કે 'કાં એવા રંગ આપો?'

કે 'બા, બુધો ગીડો શરવીર હતા. એવા શરવીર કે લોઈ ભાળીને
મરી ગયેલા! એટલે હું કસૂંબામાં એને રંગ દઉં છું. ગીડાની
તરવાર ને મારું ખાસકું. ગીડાની હારે હું તરવારે લાકડીએ તો
લડું નહિ.'

*

મોરબીની જલમાં પોતાને નખાવનાર એક ભગવતસિંહ ગરસીઓ
હતો. લલા ગામમાં રહેતો. જિપડ્યો એને મારવા. ગામની ખળાવાડમાં
ભગવતસિંહ ખળાં ભરે છે. વાડ્યે ડોકાણો ને કહ્યું, 'કાં, દરબાર,
તૈયાર છો ને?'

'હા તૈયાર!' કહેતો ભગવતસિંહ જોટાળી 'બંધૂકે ઘોડે ચડી
બહાર નીકળ્યો. બેળા સંધી સવાર. મંડ્યા સામસામા ઝપટ કરવા.

એકલિયો પાછળ ને પાછળ ખસતો જાય. મનમાં એમ કે ભગવત-
સિંહનો દારુગોળો ખૂટે તો ભેળાં કરું. ધકમક ધકમક થાતું જાય.
આઘો નીકળી ગયો. પાછળ અવાજ આવતા અંધ થયા. એમાં ઘાટાં
ઝાડ, કળાડી જમીન, નેરું ખળકયે જાય, અને ઘટાટોપ વડ, એવી
જગ્યા દેખી મન થયું કે માણું નાઈએં તો ઠીક,

પડખે ભરવાડ ગાડર ચારે. કહ્યું કે ‘એલા વડ માથે ચડીને
ખખર રાખ, કોઈ અસવાર આવે છે ?’

નાઈને બહાર નીકળ્યો ને અસવાર નજીક આવ્યા ત્યારે
પછી ભરવાડે ખખર દીધા.

એકલિયો એકલી સૂરવાળ પહેરીને ઘોડીએ ચડ્યો, ભાગ્યો.
ભગવતસિંહે અંધૂક મારી, બરાબર એકલિયાના પગનું ખૂચ તોડીને
ગોળી ઘોડી સોંસરવી ગઈ. પછી ઘોડી ચાલી ન શકી.

ફરીને એકલિયે સંધી માથે ધા કર્યો. હેડો ઉથલાવીને એની
ઘોડી માથે ચડી ગયો ને હાંકી. ભગવતસિંહે અંદૂકને ફરી કેપ
ચડાવ્યો, પણ કેપ પડી ગયો. આંહીં એકલિયો હાંકે પણ ઘોડી ચાલે
નહિ. પગ અંધાઈ ગયા. ભતર્યો હેડો, વળ્યો પાછો, બીજા સંધી માથે
ઝાવું ક્યું. એની ઘોડી પર ગયો ને ભાગ્યો. એમાં પોતાની અંદૂક
વડલે પડી રહી.

*

નવાણીએ પહોંચ્યો. પગનું ખૂચ તૂટી ગયેલ, તરવાર નાખી દીધેલ.
ફક્ત એક ભાલો હતો.

દરબાર લોભોવાળો બેઠેલ, ઝાળખ્યો, ‘આવે વેશે કેમ પના ?’

કે ‘લૂગડાં મગાવી દો. રોટલો ને ગળ લાવો.’

દેવળિયે પાલાવા વોંકળામાં વાધરીઓના વાડામાં રહ્યો. પાટાપીંડી,
ને આવતું રાણીગવાળો મોકલે. લૂણા ધાધલ રોજ બેસવા જાય.

પણ રાણીગવાળો, જે આજ સુધી એકલિયાને સંધરનાર હતો, તેને જ ખીક લાગી પોતાનાં નાણાંની. એના કહેવાથી ગોરખે ગીટે જસદણમાં જાહેર કર્યું. એકલિયો ભાગી ન જાય એટલા માટે બ્રાહ્મણ લવા મહારાજનો ભાઈ પાલાવે વોંકળે જમને ત્યાં વાતોચીતો. કરી સુવાણુ કરાવે. એ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે પરમ દિવસ સુધી તો હું વાતોના રસમાં ને રસમાં રોકી રાખીશ.

ત્રીજે દિવસે સવારે બે પહોર દિવસ ચડતાં વોંકળાને કાંઠે બિભેલા વાઘરીએ રાડ પાડી કે ‘પુનરવ લા, અસવર આવે છે. ભાલાં ઝળકે છે, ભાગો.’

‘ભાગી તો રિયા હવે. ભાગવું લખ્યું હોત તો આજ રોકાણુ જ શીદ કરત ?’

એટલું કહીને એકલિયે પોતાના વાતડાલા વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણ ભાઈ-બંધ સામે નજર નોંધી: ‘ભરડા ! ખૂટયો કે ?’

બ્રાહ્મણને મોઢે મશ ઢળી ગઈ.

પોતાની આંગળીમાં ચૌદ ગદીઆણાનો હેમનો ફેરવો હતો તે કાઢીને બ્રાહ્મણને કહ્યું: ‘એક અડખોત ભેજો તારા પ્રાણ કાઢી નાખી શકું. પણ હું એકલિયો. મારું મરણુટાણું ન બગાડું. આ લે આ દક્ષિણા અને માંડ ભાગવા. હમણાં આંહી ગોળીઉતી પ્રાછટ બોલશે.’

ફેરવો લઈને બ્રાહ્મણ વહેતો થયો અને ખીજ બાજુ ગામમાંથી લુણો ધાધલ નામનો કાઠી એકલિયાને હોકો પીવરાવવા આવતો હતો તે પણ ખીકનો માર્યો જાણાં આડો છુપાઈને ખેસી ગયો. એણે કનોકન વાત સાંભળી.

વાઘરી કહે, ‘બાપુ, હાલો. હજી ગામમાં જવાનો વખત છે.’

‘અરે હરિ હરિ કર ભાઈ, હું એકલિયો હવે ભાણું ?’

હથિયારમાં ફક્ત એક ભાણું જ હતું તે ઉપાડીને એકલિયો બિભે

થયો. વાઘરીને કહે ‘તું હવે ખસી જા.’ એમ કહીને વોંકળાને કાઢે ચડ્યો. ચડતાં જ ગીસત સામી દરસાણી. ગીસતની અને પોતાની વચ્ચે આડું એક ખીચોખીચ ઝાળું આવેલું હતું. પણ પોતે ખીજા બાળુ તર્યો નહિ. જરાક તરીને ચાલે તો શત્રુઓને વાંસો દેખાડ્યા જેવું થાય એટલે સામી છાતીએ ઝાળાં સોંસરવો પડ્યો, કાંટે ઉઝરડાતો ગયો ને બહાર નીકળ્યો.

ત્યાં તો ગીસત લગોલગ થઈ ગઈ. ભાલા સોતો એકલિયો છત્રંગ મારીને ગીસતના સરદાર વેળા ખાચરને માથે ગયો. એ ભાલાનો ધા ચૂકવવા માટે વેળા ખાચર ઘોડી ઉપરથી નીચે ખાબક્યો, કે તુરતજ એકલિયે ઘોડાને ભાલું ટેકવી, પેઢામાં પગ ઈઈ હને હાથ માંડી ઘોડી માથે ચડવા હલુબો દીધો. દેતાં એનું માથું બિંચુ થયું તેમ તો ધડ ! ધડ ! ધડ ! એકસામટી સાત ગોળીઓ માથાની ખોપરીને વીધતી ગઈ.

તોય એકલિયો પડ્યો નહિ. ભાલાનો ટેકા ઈઈ ગોડણીઆંબર બેંડો. છેલ્લી ઘડીએ બારવટિયો ભારી રૂડો દેખાયો. ત્યાં તો ગ્રાણુ છૂટી ગયા. એટલે કાડીઓએ આવીને એના મુઠ્ઠા ઉપર પેટ ભરીને ભાલાં માર્યાં ને ગીડાઓએ એના લોહીથી પોતાનાં કાતર્યા રંગ્યા. એની લાશને જસદણુ લઈ ગયા.

‘વેળા ખાચર !’ દરબાર આલા ખાચરે બારવટિયાના શરીર ઉપરના જખ્મો જોઈ ઝીણું અવાજે કહ્યું, ‘આ બધા બંદૂકના ધા નો’ય બા ! આ તો વેરી મુઓ ધ પછીનાં પરાક્રમ લાગે છે !’

‘અને ત્રીસ અસવાર થઈને એક માંદા શત્રુનેય જીવતો ન ઝાલી શક્યા બા ! રંગ છે !’

પાલાવાને વોંકળે રાતોરાત કાઈ એક ખાંભી બિભી કરીને સિંદૂર ચડાવી ગયું હતું. અત્યારે એ ખાંભી ત્યાં છે.

સંતદર્શન કરાવનારા

‘ગરમલી ગામમાં, દીવાળી ટાણું હતું. ભેખ્યું ભેખડોમાં આપા પોતે ગાઉં [ગાયો] ચારવા જાય. ત્યાં કણુખીની એક છોકરી ઢોર ચારવા આવે. એના માથામાં જાંદરી : માથું ગદગદી ગયેલ. આપાએ એના માથા પરથી પૂંચણી જીંચી કરી. ત્રણ વખત માથું ચાટ્યું, છોકરીને નવનિરાંત થઈ ગઈ.

આપા દાના નામના ચલાણાની જગ્યાના કાઠી સંતનું રમણુ કરાવતું ઉપલું ટાંચણુ મારી પોથીમાં એક દુબળા, પાતળા, ખેડી દીના, આંખે લગભગ અખમ (નહિ દેખતા) અને દાંત વગરના મોંમાંથી વાતોનાં અખૂટ વહેન ચાલુ રાખતા બુઢ્ઢા સૂરા બારોટની આકૃતિને ખડી કરે છે હડાણાના રૂપાણા દરબારગઢના બેઠકખાનામાં કયે કેકાણે સૂરા બારોટ બેઠા હતા, ગળામાં કેવા રંગના પારાની માળા હતી (કાળા રંગની) અને અવાજ કેવો હતો, તે બધું અઢાર વર્ષો ગયાં જતાં યાદ છે. સોરઠી સંતોના સંશોધનના શ્રીગણેશ એમણે કરાવ્યા. પાંચાળના મોલડી ગામના સિંહ-ભેડ રતા ભગત કાઠીથી લઈ એમણે એ પ્રારંભ કરાવ્યો. ટાંચણુ આવે છે—

‘ રામજાળી : ગેબી બાવાનું ભોંયરું : દૂધપાક : ત્રણ ભવનની સૂઝી : સૂરજ, વાસંગી, ગેબી, ને રતો, સોગઠે રમ્યા : આંતરે ગાંઠયું : ભાઇબંધાઇ : લાકડી પડે એમ પગમાં પડી ગયા.

પંજે નીમજ્યો : આપ સરીખા કર્યા.’

રામજાળી એટલે હરિની બકરી. ચારવા આવતી બકરી પાછી સાંજે ડુંગરામાં ચાલી જતી, કયાં જતી ! રતો પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ઘેબી બાવાને ભોંયરે જઈ જીભી રહી. એ બકરી દોહીને બાવાએ રતાને

દૂધપાક ખવરાવ્યો, રતો સંત બન્યો. સંતોના ગેળી ધામ કે દેવનાં પુરાતન થાનકો, હમેશાં વાર્તાઓમાં આ રીતે જ પ્રકટ થતાં બતાવાય છે. કાં તો છાળી ને કાં ગાય એનાં થાનકોનો પતો આપનારાં હોય છે. ચરીને પાછી વળતી ગાય આપોઆપ જ્યાં જાબી રહીને દૂધની ધારાઓ આંચળમાંથી વહેતી મૂકે તે સ્થાનમાં જાંડા જતરો તો શિવલિંગ કાં શાલિગ્રામ સાંપડે.

સૂરા રાવળે એ સોરડી સંતોનાં દર્શન કરાવ્યાં. શુકનદાતા સારા મળ્યા, તે આજ પણુ સંતો અને સંત-વાણીની નવનવી સામગ્રી લાધે છે. મારા સોરડી સંતો-કાઠી, કુંભાર, કાળી, કડીઆ, માળી, રખારી, મુસ્લીમ, અને હરિજન જેવી કામોમાંથી જીંદગી, નિજનિજનાં ધંધાધાપા કરતા કરતા, ખેતરો ખેડતા, ઢોરાં ચારતા, ચાકડો ચલાવતા, ગાયોનાં છાણુના સૂંડા શિર પર ધરી વાસીદાં વાળતા, કાષ્ઠ ધરસંસારી, લોકસમાજની વચ્ચે રહેતા, ધરતીની ધૂળમાં આળોટતા, સાદા ને સરલ આ મારા સોરડી સંતો મને વહાલા લાગે છે. ટાંચણુ બોલે છે કે—

‘રતો ભગત ખેતરમાં સાંતી હાંકે. સાંતીની કોશ ધરતીમાં દટાયેલ કોઈ ચરનાં કડામાં ભરાય, ત્યારે ભગત બાળે કે—

‘લખમી, તારે મારી ઇરખા (ઈબ્ધ્યાં) હોય તો પેટ પડ (મારે ઘેર અવતાર લે,) બાકી હું તો પરસેવાનો પૈસો ખાનારો.’

એવા રતા ભગતને ઘેર માંગબાઈ દીકરી જન્મી, મોટી થઈ, પરણાવી, પણ જમાઈ જાદરો કપાતર કાઢી, દીકરીને હુબ્બ દેવામાં અવધિ કરી, પણ ભગત બોલે નહિ. જાદરાએ એક દિવસ બેચા-બે સાવડોની સાથે ખેતરમાં સસરાના ખેત્ર ઉધાઈ ગયો. કુકર્મોતો પરિતાપ જાપડ્યો, કહે કે ‘મને ઉદ્ધારો !’

‘જા, હું નહિ, તને તો થાનગઢમાં કુંભાર મેપો પરમેશ્વરે દશે.’

ગયો થાનગઢને કુંભારવાડે, મેપો ચાકડો ચલાવવે, ઠામડાં ઉતારે,

વહુઈં દીકરીઈં ઠામ લઈ તડકે સૂકવે. કુકર્મીં જાહેરા ટાંપીને બેસે. બાઈઓ ત્રાસે, મેપાએ જાહેરાને તણુ ચાકફેરણી (લાકડી) મેલી, ભીડી આવી, જાણ્યું કે બસ આનો માયલો મરી ગયો છે.’

પ્રમેલો. (દીક્ષા દીધી.)

એવાં એવાં સંતયરિત્રા સરા બારોટ હડાળા ગામે કથ્યાં; અને એમણે અધૂરા મૂકલ ત્રાગડા ફરી પાછા મહિનાઓ ગયે, વડીઆમાં રાવત જેબલીઆએ ઉપાડી લીધા. વ્રહ્મ અને સુરદાસ કાફી રાવતભાઈ, વડીઆના સ્વ. દરબારત્રી બાવાવાળાના સસરા, એણે મને પાસે બેસારી, પ્રેમથી સંતોની વાતો કરી. ટાંચણુ બોલે છે—

‘દાના ભગત કુટલાનાં ગામ કરબળે ગાયું ચારે. ભાવનગર મહારાજને જાણ નહિ. ભગતને વાત કરી. ભગતે નાળીએર મોકલ્યું. મહારાજને કુવર આવતર્યા. એ પ્રતાપ ભગતનો જાણીને મહારાજે કરબળા ગામ દીધું.’

ભગતનો જવાબ તો જુઓ—

‘ના બાપ, બાવાને ગામ નહોય, ખેડુતાને મારી ગાયુંના સંતાપ હશે તેથી જ ગામ દીધું લાગે છે. અર્થ એમ કે હવે આંદથી વચા નવ ! હાલો,’

ચાલો નીકળ્યા.

બુડી વા બુડી વા (તસુ તસુ જંટલીયે) જમીનને માટે જ્યાં જાટકા બીડે, ત્યાં, તે જ સોરડી ધરામાં ગામગરાસનો છાંયો પણ નહિ લેનારા સંતો એ જ બોંયભૂખી કેમોને ખેટ પાક્યા, માટે જ મને સોરડી સંતો વહાલા લાગે છે. માટે જ મેં એમને મારાં ‘સોરડી સંતો’ અને ‘પુરાતન જ્યોત’ માં લાડ લગાવ્યા છે, પણ હવે જરાક આગળ જઈએ, ને રાવત જેબલીઆએ કરાવેલ એક ચોંકાવનારું ટાંચણુ ઉકેલીએ:—

વાસના મારીશ નહિ

ગીતો ભજત—જતે ગદ્યે. મા ધજડીની. નામ લાખુ : રાણપુર પરજા-
વેલા. પોતે જડીમોટી. ધણી છેલખગ્રાવ. કાઠી મૂકી. ચલાળે મોસાળ તેડી

આવ્યા. ધણીએ બીજી ધર કયું. મોસાળિયાં કહે કે આપણે લાખુને બીજે દમ્ભે. પણ લાખુએ ના પાડી. એક વાર ચલાળામાં લાખુ પાડોશણના છોકરાને રમાડે. રમાડતાં રમાડતાં મન થયું (સંતતિનું.)

અવેડા પાસે થઈને ભગત (દાનો) નીકળ્યા. કહે કે—

‘ભણે લાખુ, વાસના મારવી નહિ, વાસના નડે. ફલાણા બાવાનું ખુંદ લઇ લે.’

લાખુને એક બાવા જોડે સંબંધ થયો. આશા રહી.

‘રાંડ ધરધાવતાં ધરધી નહિ, ને આપાના (દાના ભગતના) ખૂંટડાઓમાં જઈને રહી.’

એવી બદનામી થઈ : વિચાર્યું, ‘ફવામાં પડું.’

ભગત રાતે નીકળ્યા, ફવાકાંડે લાખુને જોઈ.

‘લાખુ, ફવામાં પડીને હાથપગ ભાંગતી નહિ. તારા પેટમાં છે બળભર. હ કોઈનો માર્યો મરે નૈ.’

જનર્યો. નામ પાડયું ગીગલો. ગીગલો છ મહિનાનો થયો. પોતે મંડયઃ તેડવા રમાડવા. સાત વર્ષની હમ્મર. ગીગલો મંડયો વાછરૂ ચારવા

. ઇથી મેટો થયો એટલે મંડયો ગાઉ ચારવા.

. બાવીશ વર્ષનો થયો : પાંચાળના સોનગઢથી લાખો ભગત આવેલ ન દાનો ભગત બેઠા છે. ટેલવા ગાયોનું વાસીદું કરે છે.

ગીગો છાણનો સૂંડો માથે લઈ નીકળે છે. છાણ આણું છે. મો માથ રેગાડા બિતરે છે.

લાખો ભગત:—દાના, ગીગલાનો સૂંડલો બિતરાવ.

દાના ભગત:—તમે બિતરાવો.

‘ગીગલા, આંધ આવ.’

ગીગો કહે ‘બાપુ, હાથ ધોઈને આવું.’

‘ના, ના, હું ને હું આવ્ય.’

એમ ને એમ આવ્યો. માથે હાથ મૂક્યો. ‘ગીગલા તારે બાવોજી પર સન. તું અમ બેવથી મોટો. ને લાખુ કીસે (ક્યાં) ગઈ ?’

બોલાવી. વૃદ્ધ લાખુ આવી. ભગતે રાખ કરાવી. પોતાની ભેળ ગીચાને અને લાખુને ખવરાવ્યું.

રક્તપીતિયાંની સંતસેવા

માનવતાનો આથી ઊંચો આદર્શ આપણને નહિ જડે. ‘વાસનાને મારવી નૈ, વાસના નડે, ફલાણા બાવાનું બુંદ લૈ લે.’ એ તો આધૂનિકોને ચે અદ્યતન લાગે તેવી ઉદારતા છે. ‘કૂવે પડીને હાથપગ ભાંગીશ નૈ, તારા પેટમાં બળભદ્ર છે.’ એવી હામ દેનાર સંત દાનો પાપ-પુણ્યના શ્લેષિત ખ્યાલો લઇને બેઠેલા જનસમાજની વચ્ચે જીવતા હતા ને એ જનતાને આધારે નિર્વહતા હતા. તે છતાં તેણે થડકાટ ન અનુભવ્યો, તિરસ્કૃત માતાને માનભરે જિવાડી, એના પુત્રને સંતપદે સ્થાપ્યો, ને એ મુસ્લિમ મા-બેટાની સાથે સંતો એક થાળીમાં જમ્યા. આજે ગીરનાં પહાડો વચ્ચેનું ધર્મસ્થાન સત્તાધાર એ ગીગા ભગતનું કર્મક્ષેત્ર હતું. ધેનુઓની અને પીતિયાં કાઢિયાં માનવીઓની, એ બેની સેવા, સત્તાધારની આ બે સંત-ધૂણીઓ હતી. ભયંકર રોગ રક્તપીત, એની નિર્બંધ સારવાર કરનારાં સોરઠમાં ત્રણ સંત-સ્થાનકો હતાં; ગઈ ગીગા ભગતનું સત્તાધાર, રબારી સંત દેવીદાસનું પરબ-વાવડી, અને મુસ્લિમ સંત જમિયલશાહનો ગિરનારી દાતાર-કુંગરો. હિંદમાં બીજા કોઈ સંતે આ કાળ-રોગની સેવા કરી જાણી નથી.

રાવતભાઈ જેબલિયાની કથનીમાંથી તો સંત-કુળની કલંક-કથા પણ મળી હતી. લોકજીવાન કૂડને છુપાવતી નથી. ગુરુ દાનાએ શિષ્યને બુદ્ધી જગ્યા કરી દધને કહ્યું. ‘ગીગલા, અબ્યાગતોને રાખડી તો જાજે.’ આપો દાનો તો જતિ-પુરુષ. એની પછવાડે વંશ ચાલ્યો એના સંસારી ભાઈ આપા જીવણાનો. ચલાળાની ધર્મજગ્યા એ કુટુંબવારસે ચાલી ગઈ. દાના ભગત દેવ થયા; ભત્રીજા દેવા ભગતે, પોતાની જગ્યામાં આવનાર અબ્યાગતોને ચીંધવા માંડ્યું: ‘જાવ ગીગલા પાસે.’ એકવાર આખી આવાની જમાત આવી.

‘લાવ મે માલપુડા !’ ‘જવ ગીગલો દેશે.’ ગીગો કયાંથી છે ?
ખાખીઓએ ગીગો લકતને માર માર્યો. દેવો કહે કે ‘જ અહીંથી.’
‘ક્યાં જાઉં ?’ ‘જ સાવજના મોંમાં.’—એટલે કે સિંહલરપુર ગીરના
પહાડોમાં. ધેનુઓ હાંફીને સંત ગીગો સતાધાર એમ હડધૂત થઇને
આવ્યા. સંત-કુળોની વારસામોહિત સ્વાર્થપરતાની એ કાળી કથા
છે. માટે જ પરજના દેવીદાસે જરજમીનનાં અર્પણનો અસ્વીકાર
કરી કેવળ આકાશવ્રત્તિનું જ કરકું વ્રત લીધું’તું ને !

‘મારી એળ નેધ !’

રતો, મેપો, વનદરો, દાનો ને ગીગો, એ હતા વાણીવિહોણા
જાતો. સેવા તેમની મૂળી હતી. સૌપહેલી સંત-વાણી મારે કાને
કાળી સંત રામૈયાની પડી. જાંબુડી ગામનો આ મોટો શિકારી કાળી,
નામે રામ ઘાંઘા, પશુઓના સંહાર સિવાય અન્ય કાંઈ ઉદ્યમ નહિ.
એને મળ્યા સંત રૂખડિયો વેલો આવો. એ પણ કાળી એની ભાળ
પણ મારા ચારણ મિત્ર ગગુભાઈ પાસેથી મળી. મેં પૂછ્યું હતું, કે
અમે એક જરખો ગાઠએ છીએ—

‘રૂખડ બાવા તું હળવો હળવો હાલ્ય જો,
‘જરવાને માથે રે રૂખડિયા ઝળખિયો.’

એ રૂખડ બાવો કાણ, જાણો છો ?

એ કહે કે એ તો વેલો આવો—

‘વેલો બાવા તું હળવો હળવો હાલ્ય જો,
‘જરવાને માથે રે રૂખડિયા ઝળખિયો.’

‘એ તો કણખીઓ કાળીઓનું પ્રિય ગીત છે. આજ ગિરનારની
તળેટીમાં વેલાવડ છે, એ એના દાતણની ચીરચા રોપેલો. અને એ તો
‘ભેરવનો રમનારો, ગુરુ મારો ભેરવનો રમનારો’ કહેવાય છે. ભેરવ-
જપતી ભયંકર ટૂંક પર એનાં ખેસણાં હતાં. સંજળીયા શાખના
કણખીઓ વેલાને માને છે કારણ કે મૂળ જુવાનીમાં વેલો એક

સેજળીઆ કણુખીને ઘેર સાથી રહી ખેતર ખેડતા, સાંડીઓ સૂડતા. ટાંચણુ ખોલે છે એના પહેલા પરચાની કાબ્યમય વાત.

‘પોતે સાંડીઓ સૂડવા નય, પણ જઈને ખેતરે તો ઝાડવા હેઠે સૂઈ રહે છે એવી વાત સેજળીઆ કણુખીને કાને આવી. ગયો બપોરે ખેતરે બેવા. જુએ તો વેલો હથે છે, ને કાદાળી એકલા ખેતરમાં પોતાની નાંગે સાંડીઓ સૂડે છે !’

જગાડયો. પગે લાગ્યો. વેલો કહે કે ‘તે’ મારી એમ બેઠ. હવે ન રહેવાય. લાવ મુસારો.’ પૈસા લઈને ચાલી નીકળ્યા, પૈસા છાકરાને વહેંચતા ગયા.

‘મારી એમ બેઠ-હવે નહિ રહું.’ લોકકથાઓનું આ પણ એક જાણીતું ‘મોટીક’ છે; દેવપદ્મણી હોથલે પિયુ ઝોઢા જામને વચને બાંધેલો, કે તારા ઘરમાંથી મને પ્રકટ કરીશ તે દી’ હું નહિ રહું. વચન લોપાયું, છતી કરી, ચાલી ગઈ. દેવાયત પંડિતને દેવપરી દેવલદેએ ચેતાવેલ-મારી એમ વંતર્કશ તે દી’ નહિ રહું. ઘરમાં બેઠી. લોકોમાં ચણુભણુટ ચાલ્યો : ભગત, તમે ઘેર તથી હોતા ત્યારે ઘરમાં કોઈક પુરુષ આવે છે ને વાતું થાય છે. રહેમાયેલા પતિએ એક વાર એમ નિહાળી-

‘હાથમાં કળશ ને વયો નય અસ્વાર,

‘મોલ સમાજાં દેવલદ નાર.’

એમ જ ચાલ્યા ગયા સંત વેલો. જગતને પ્રબોધવા લાગ્યા. શિકારી રામડો આવીને કહે, ‘કહી બાંધો.’

‘કે આપ, તારાં પાપને ત્યાગ, પછી બાંધું.’

શિકારનો રસિયો મનને નિશ્ચલવા મથ્યો.

પણ ગામપાદરમાં જન્મરું એક રોઝ પ્રાણી આવ્યું. આયડીએ ભોળ-વીને મોકલ્યો. નવ ગોળી મારી. ન મર્યું. ચાલ્યું ગયું. પરગામથી ગુરુનું તેડું આવ્યું. જઈને જુએ તો પથારીવશ વેલાને શરીરે નવ ગોળીના જખમો નીતરે ! ખોલ્યા-

‘આપ, મને આખો દી’ અંધૂકે દીધો !’

અંધૂક છીપર પર પછાડીને ભાંગી રામડો પગે પડ્યો. ગુરુ
છરી લઈને છાતી પર ચડી બેઠા. હુલાવી નાખું.

જવાબમાં રામડાને વાણી ફૂટી. ૩૫૦ ભજન ગાયાં.

અંધૂક ભાંગી : વાણી ઠાગી

હું એ વાણીની શોધમાં ચડ્યો, વાવડ મળ્યા કે ખડખડ ગામમાં
વેલાનો સાધુ રહે છે. વડીઆના તે કાળના યુવરાજ અને વર્તમાન
દ. શ્રી સૂરગલાહએ પોતાની મોટરમાં મને ખડખડ ઉતાર્યો. બુઢો
બાવો, અરીજીના કેફમાં ડૂલી ગયેલ, પુરા શખ્દો પણ ન નીકળે, પણ
મને આસ્થાળુ માનીને એકતારો મેળગ્યો. વેલાના સમાધમંદિરે બેઠા.
એણે માંડમાંડ ગાયાં પંદરેક રામૈયાકૃત ભજનો. ટાંચણમાં એ કાળી
શિકારીનો ઝોગળેલ આત્મા દેખાય છે—

મનખા જેવડું મહા પદાર્થ
વેળુમાં રે વેરાણું વેલા ધણી !
મારે કોરથી વેપારી આવ્યા,
ઈ તો વેપાર કરી નવ જણે રે વેલા ધણી !
હ્યા રે કરે ને ગુરુ મેરું કરે
મારા રૂઢિયા હે બીતર જણે વેલા ધણી !
આ રે શે’રમાં બડી બડી વસ્તુ
ગાંઠે ન મળે નાણું વેલા ધણી !
મારે કોરથી સળગાવી દેશે
ઈ તો સઘળું શે’ર છું ટાણું વેલા ધણી !
વેલનાથ ચરણે બોલિયા રામૈયો
ઝોળે આવ્યાને ઉગારે વેલા ધણી !

ભક્તિની જુક્તિ

વેલાઓએ ‘ગુરુને ચરણે’ શરણાગતો બનીને ગાયેલ ભજનોનો ભંડાર

તો પારાવાર ભયે છે. પુરુષ ભજનિકા મોટે ભાગે મળે છે. તે બધાંની અંદર એક ભાત પડે છે સ્ત્રી ભજનકારોની. લોચણ નામની 'શેલણુ-શીની ચેલી' પોતાના પર વિષયાસક્ત બનેલ ધૂર્ત રાજવી લાખાને ગાળી નાખે છે તેની દાર્શનિક-વાણી પચાસેક પદોમાં પડી છે. તેના જેવી, પણ વિશેષ નિરાળી ને નવલી ભાત તો ગંગા સતીનાં, પોતાની પુત્રવધૂ ચેલી પાનખાઈને પ્રબોધતાં સંખ્યાબંધ પદો પાડી રહ્યાં છે. એ થોડાંક ભજનોમાંથી અકકેક ટૂંક આપું છું—

મેરૂં રે હમે ને જેનાં મન નો હમે રે પાનખાઈ,
મરને ભાંગી રે પડે ભરમાંડ રે
વિપત પડે વણુસે નહિ રે એ તો
હરિજનનાં પરમાણુ રે-મેરૂં રે હમેં

શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ પાનખાઈ
જેનાં બદલે નહિ વતમાન રે;
ચિત્તની વૃત્તિ જેની સદાય નિરમળી રે
જેને મારાજ થયેલા મે'રખાન રે-શીલવંત

લાગ્યા ભાગ્યાની જ્યાં લગી ભે રહે મનમાં પાનખાઈ,
ત્યાં લગી ભગતિ નહિ થાય,
શરીર પડે વાકે ધડ તો લડે રે પાનખાઈ.
સોઈ મરજીવા કહવાય રે.

મનને સ્થિર કરીને આવો રે મેદાનમાં પાનખાઈ,
તો તો મટાડું સરવે કલેશ,
હરિનો દેશ તમને દેખાડું રે પાનખાઈ,
જ્યાં નહિ રે વરણુ ને વેશ રે.

રમીએ તો રંગમાં રમીએ રે પાનખાઈ,
મેલી રે આ લોકની મરજાદ,
હરિના દેશમાં ત્રિગુણુ નવ મળે
નો હોય ત્યાં વાદ ને વિવાદ રે.

જીગતિ જાણ્યા વિન ભગતિ ન શોભે પાનખાઈ,
મરજદ સોપાઈ ભલે જાય,
ધરમ અનાદિનો જીગતિથી ખેલો
જીગતિથી અસખ તો જણાય રે.

વીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવું પાનખાઈ
નહિતર અમાનક અંધાર થાશે,
જોતજોતામાં દિવસ વધ્યા ગયા રે પાનખાઈ.
એકવીશ હજાર છસોને કાળ ખાશે

આવાં પદો સાસુએ રોજ બિહિને સંભળાવ્યાં ત્યારે વહુ
પાનખાઈ જવાય દે છે—

છુટાં રે તીર હવે નો મારીએ પાઈછ,
મેંથી સહું નવ જાય,
કલેજાં મારાં વીધી નાખ્યાં ખાઈછ,
જાતી મારી કાઢું કાઢું થાય રે.

ખાણુ રે વાગ્યાં ને રૂંવાડાં વિંધાણુ ખાઈછ,
મુખથી કહું નવ જાય,
આપોને વસ્તુ મુંને લાભ જ લેવા,
પરિપૂરણુ કહોને કિયાય.

પણુ માનવ-પ્રાણુની છીછરાવટને જાણુનારાં ગંગા સતી જવાય
વાળે છે-હજી વાર છે પરિપૂર્ણુ કિયા બતાવવાની. હજી સાચાં ખાણુ
વાગ્યાં નથી. ખાણુ વાગ્યા પછી તો વહુ ! વાચા ન રહે મોમાં—

હજી પૂરાં ખાણુ નમને નથી લાગ્યાં પાનખાઈ;
ખાણુ રે લાગ્યાને છે વાર,
ખાણુ રે વાગ્યાથી સૂરતા ચડે અસમાનમાં,
પછી તો દેહદશા મટી જાય.

ખાણુ રે વાગ્યાં હોય તો બોલાય નહિ પાનખાઈ
પરિપૂરણુ વચનમાં વરતાય,

ગં ગા સ તી એ મ બો લિ યાં રે
તેજ પૂરણ અધિકારી કહેવાય.

અને સાસુએ તો વહુને ખોળામાં બેસારીને રસ-પ્યાલો પાચો-

ખોળામાં બેસારી તમને વસ્તુ રે આપું
જેથી આપાપણું બળી તરત જાવે,
વખત આવ્યો છે મારે ચેતવાનો પાનખાઈ,
માન મેલી થાવને હુશીઆર રે.

આપ્યો રસ ને ખોળામાં બેસાર્યાં
મૂક્યો મસ્તક ઉપર હાથ.

ગં ગા રે સ તી એ મ બો લિ યાં
ત્યાં તો નિરખ્યા ત્રિભોવનનાથ.

અને ભક્તિ એ તો રહેણીથી વેગળી વસ્તુ છે એવો પણ એક
જામ છે, જેને ગંગા સતી પ્રાણ છોડતાં પહેલાં નિવારે છે-

માણુવો હોય તો રસ માણી લેજો પાનખાઈ,
હવે આવી ચૂક્યો પિચાંસા,
કહેવું હતું તે તો કહી દીધું પાનખાઈ,
હવે રેણી પાળવા લેતેથી હાંસા.

રેણી થકી જોને રામ રીઝે પાનખાઈ,
રેણી થકી રસ શરીરમાં પરવરે,

* * *

રેણી થકી અહર ઉતારા પાનખાઈ,
રેણી થકી પાર પોગી જવાય,
રેણી તો સરવથી મોટી રે પાનખાઈ,
રેણીથી મરણવા બનાય.

એવું પ્રબોધીને ગંગા સતી સ્વધામ ગયાં. પ્રથમ તો પાનખાઈને
અફસોસ થયો; પછી-

વસ્તુને વિચારતાં આનંદ ઊપજ્યો
 મટી ગયો મનનો સરવે શોક;
 અંતર અદ્ભુત, નિરમળ ખની એકાં,
 સંકલ્પ સમાણો ચૈતન માંઈ;
 હાણુ ને લાલની મરી ગઈ કલ્પના
 બ્રહ્માનંદ ખીલી ગયો ચિત્તલાઈ.
 જ્યાં રે જોવે ત્યાં તો હરિ હરિ ભાળ્યા,
 રસ તો પીધો અગમનો અપાર,
 એક નવધા ભગતિને સાધતાં
 મળી ગયો તુલિયામાં તાર.

આવી ભજનવાણી વડે નવી ટાંચણુ-પોથીઓ ભરાઈ રહી છે, અને લોકસાહિત્યના રેવતાચળ ફરતી મારી પરકમ્માનો છેડો આવતો નિહાળું છું. ભજનવાણી, એ આ પરકમ્માનું અંતિમ સીમાચિહ્ન છે.

સોરઠી સાગરના સાવજ

નવાં પાનાં ઊઘડે છે, અને મહિનાઓ પૂર્વે સાંભળી રાખેલું નામ-દુલા ભગત-ટંકાયેલું છે. શ્રી દુલાભાઈનો પ્રથમ મેળાપ ભાવનગરમાં થયો. પ્રભુતા ને ચારણી દેવીઓના નિજરચ્યા છંદો મને સાંભળાવ્યા. ડોંગળી બાની પર સારો કાપ્યુ, કલ્પનાઓ ઊંચી, પણ ઝડઝમક-ઝડઝમક-એહદ ઝડઝમક. આજે તો એની વાણી એ તમામ ઝડઝમકને ગાળી નાખીને સાદા સલ્લણુ સર્વભોગ્ય કાવ્યપ્રકારોમાં આસાનીથી રમે છે, અને કેટલાંક તો અપૂર્વ ગણી શકાય તેવાં સ્વરૂપોને સિદ્ધ કરી ચૂકી છે. સહજમાં રનેહ અંધાર્ જાય તેવા રસિક અને હેતાળ જીવાન, મંજ્યા ગીરની ને દરિયા-કાંઠાની વાતું કરવા. એમાંથી ભાવનગર-કાંઠાળના ચાંચિયા સાગર-સિંહોની ઓળખાણુ મળી : ખીમો વાળે કોટડાનો, કાળો બીલ કોટડાનો, દંતો કોટીલો ડેડાણુનો, એવા ડાંખરા બહાદુરોનાં વ્રતાંતો સાંભળ્યાં, અને પછી તો એક દિવસ એ ગીરના અને સાગરતીરના પ્રવાસે દુલાભાઈની

સાથે ચાલી નીકળ્યો. અમારી ઊંટની સ્વારી તળાજ, ગોપનાથ, ઝાંઝમેર, મધુવન ને મેથળા થઈ, જ્યાં બગડ નદી દરિયાને મળે છે એ ‘દરિયા—બાઈ’ નામને સ્થાને, ભરતીનાં નીર ઊતરે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ પછી ઊતરાણ કરીને ઊંચા કોટડા પર ચડી ત્યારે સાંજ નમી ગઈ હતી. દરિયાની તરફથી બરાબર કાટખૂણે ખડા થયેલા એ ભયાનક ઊંચા ખડકની ઉપર, ચાંચિયાનું ‘વસેલું’ ગામ કોટડા જોવાને અમે ધરતીની દિશાએથી ઢાળ—માર્ગે ચડ્યા, ત્યારે ચાંચિયાની ખોલ-બાલાનું કારણ નજરે દીઠું. ત્રણ તરફથી દરિયામાં કાટખૂણે ઊભેલ આ ભૈરવી ખડકને માથે જવાનું જે પ્રવેશદ્વાર છે, તે તો બે જ બંદૂકદારો કે સમશેરવીરો સેંકડોની ફોજને ખાળી રાખે તેવું વંકું ને જીકતદાર છે.

કાળો ભીલ : ખીમો વાળો

ઉપર ગયા, પુરાતન ચાંચિયા કાળા ભીલની કોફીઓ (માલ સંતાડવાને માટે ખડકમાં દરિયાબાજુએ કોરેલાં ઊંડાં ટાંકાં) જોઈ અને એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં. કોટડાનો એ ચાંચિયો બાર વહાણ રાખતો, રાતોરાત ગોવા સુધી લૂંટ કરી આવીને ઘેરે આવી સૂઈ જતો, સવારે કોટડા આવી પહોંચતો. એકવાર ફિરંગીઓ પાછળ થયા, પકડયો, અને ગોવાના કિલ્લામાં ચણી લીધો હતો. તેમાંથી આ કોટડાની ચાંચિયા—દેવી ચામુંડાએ છોડાવ્યો—

કાળાને ગઢને કાંગરે

જડિયલ બેલાં જે,

એ માં થી ઉપાડ્યે

તેં છોડાવ્યો ચામુંડી.

પછી ક્ષત્રિય ચાંચિયા ખીમો વાળની વાત સાંભળી, એનાં પણ વહાણ ચાલતાં—

થળ પર હાલે થાલ

જળ પર જહાજ તાહરાં;

વાળ ! બેને વાટ
ખીમા ! ધર રૂંધી ખાતી !

(હિ ખીમા વાળ ! તારાં તો પૃથ્વી પર સૈન્યો ચાલે ને જળ
પર જહાજ ચાલે. બંને માર્ગે તેં ધરણીને રૂંધી રાખી છે.)
શત્રુનો કવિ કહે છે—

ખીમા ! મ કર ખલવણાં,
મ કર મામદ શું મેળ્ય;
જાજન તણો જડ કાઢશે,
કાળ વળુધ્યો કેળ.

(હિ ખીમા ! તું જાજનશાહના બેટા મામદશાહ સાથે યુદ્ધ ન કર,
એ કાળ જેવો તારી જડ કાઢશે.)

ખીમો ઉત્તર વાળે છે—

કાળ વાળુધ્યો કાંઈ કરે
જેને બાંચામળ હોય;
તું ખર ને હું ખીમરો
જુદ કરું તે જોય.

(અરે તારો કાળ જેવો આદશાહ પણ જેને બાંચમાં-ભુખમાં
બળ છે તેને શું કરશે ? હું જુદ કરું તે વેળા લેતર.)

પછી આદશાહનો કવિ કહે છે કે મામદશા તો ફણીધર છે; તો
ખીમાનો કવિ ખીમા વતી પડકારે છે કે,

ફણીધર તેને ધર ધર ફેરવું,
ના ક ચ હા વી નથ;
હું ખીમો લખધીરો
છઉં ગારડી સમરથ.

(તારા ફણીધરને તો હું નાકમાં નથ પરાવીને ઘેર ઘેર ફેરવીશ.
હું લખધીરો પુત્ર ખીમો તો સમર્થ ગારુડી છું.)

મુરિલમે બેન કીધી

આ બાદશાહ મામદશા કોણ ? લોકવાર્તા તો આમ બોલે છે. ખીમો વાળે કોઠ ગાંગડની વાઘેલી કન્યાને પરણેલા. કન્યાને લઈને વેલકું ચાલ્યું આવતું હતું. રસ્તામાં કંટાળા ગામ પાસે ધોકડવા ગામે થઈ ને નીકળ્યું. ત્યાં એણે મામદશા બાદશાહનો બગીચો દીઠો. પછી કોટડે આવ્યાં. ત્યાં તો બામએ ઉજ્જડ દીધું. પતિને કહ્યું કે 'ઓહો ! શું બાદશાહનો બગીચો છે !' આંહી તો તમે કહેલ આંબાઆંબલીને બદલે બાવળ ને બોરડી જ છે ! ખીમો કહે-હા, બગીચો તો ધોકડવે જ છે. જાવ બગીચાવાળા કને !

વાઘેલી રાણી ચાલી. હેલ ભરીને મામદશાને આંગણે જઈને બાબી રહી.

મામદશા કહે 'કોણ ?'

કે 'મેણીઆત.'

કે 'મેણું ખુદા ઉતારશે. બેન છા.'

બહેન કરી રાખી. બેનને કાલ દીધો કે તારા ઘણીને મારીશ નહિ. પણ કોટડા તો પાલટીશ. કોટડે બાદશાહી ફાળે ઘેરે ઘાલ્યો. ત્રણ વર્ષ થયાં પણ કોટ તૂટે નહિ. પણ ખીમાએ એક વાર 'રતનાગરની શાખ' લોખીત ભર્યના એક વાણિયાને લૂંટ્યો. વાણિયો ગાંડો થઈ ગયો. રતનાગર સ્વપ્નામાં આવ્યા. 'કહેજે બાદશાહે કે સવા પહેર દી' ચડ્યે ખીમો પગમાં હથિયાર છોડશે.' ખીમાએ એ દિવસ એક લાલ વાવટાવાળું વહાણ જત્યું. વહાણ દીઠો બેળું સમાઈ ગયું. ને ખીમાએ રતનાગર કડ્યા ગણી તરવાર છાડી.

ખીજી વાત એમ છે, કે ખીમો અગ્નિત હતો, કારણ કે એને મા ચામુંડા તરફથી ચૂડી મળેલી તે પોતે કાંડે પહેરી રાખતો. પાદશાહને આ ખબર પડી. એણે ખીમાને મેણું દીધું—

'બાહરી છા તે અલોયું પહેરછ ?'

એ મહેણાથી ચૂડી ફગાવી દઇને ખીમો લડાઈમાં ઊતર્યો, હાર્યો, પકડાયો. એની આંખો સીવી લીધી. પછી બાદશાહે દમણને પાલટવા ચડાઇ કરી. તેમાં ખીમા વાળને સાથે લઈ જઈ ત્યાં વેારી મુસન્નમાન પરણાવી હતી. એના વંશના હજી પણ વેારા વાળ કહેવાય છે. એના વહાણમાં બીલ કોળી લડવૈયા હતા. શઢના કૂવા ઉપર માતા ચામુંડાનું ત્રિશુળ હતું.

એના બીલ લડવૈયામાં ઉગો ને હામો એ બે નામો જાણીતાં છે. ઉગાને ફિરંગીઓએ ચણ્યો હતો દમણના કોટમાં, હામાની બેડીઓ બૂટ માને પ્રતાપે ગળી. બંદીખાનું તોડીને ભાગ્યો, એક કૂવાથંભ વગરના વહાણમાં ચડી જઈ એ વહાણ હાંકી કોટડે આવ્યો હતો.

રાડું અને જોડો

આવી આવી ચાંચિયા બહાદુરોની વાતો એ રાત્રિએ હેઠા કોટડા ગામના એક બીલ ગામેતીએ-જેને ઘેર ઉતારો હતો-તેણે મૃત્યુકાળ નજીક હતો તેવા દિવસોમાં, હેઠો પી પીને શરીર કટિ રાખીને સંભળાવી હતી. પણ એ સર્વ વીરતાને સામે પલ્લે નીચેની એક જ વાત હતું જિંયા કોટડાના લૈરવી ખડક પરથી મગજમાં લઇને ઊતર્યો હતો—

ખડક પર ગામની વચ્ચે, દેવી ચામુંડાનાં ફળાંની નજીક જ એક ચુનાબંધ ચણેલ ઓટો હતો. એ જોઇને મેં પૂછ્યું ‘આ શું છે?’ લોકોએ મને જવાબ દીધો—

‘વે’લાંની વેળામાં, આંધ એક પરદેશી ટોપીવાળો આવેલો. એણે આવીને બીજું કાંઈ ન કર્યું, પણ એક ધૂડનો ધક્કો બતાવી, તેના પર એક રાડું ખોડી, એ રાડા ઉપર પોતાનું એક પગરખું ભરાવ્યું, ને મૂંગો મૂંગો બસ ચાલ્યો જ ગયો. પાંચ વરસે એ પાછો આવ્યો, તપાસ્યું તો પોતે ગોઠવેલ પગરખું, રાડાની ટોચે બરાબર જેમનું તેમ છે! બસ, ચુપચાપ પાછો ઊતરી ગયો, ને થોડા જ

દિવસમાં આંહી દરિયાકાંઠે ફિરંગીઓનાં ઘાડાં ફરી વળ્યાં, મુલક સર કરી લીધાં.

મેં પૂછ્યું, ‘એ જોડાવાળી વાતનો મર્મ શું ?’

‘મર્મ એટલો જ આપુ, કે એણે લોકોનું દૈવત પારખી લીધું. એણે જોયું કે જે લોકો આવી કરામતથી પણ ડરી જઈ, પાંચ વર્ષ સુધી એ પગરખાંને અડક્યા પણ નહિ, તે લોકો નીર્વિર્યતાને છેક છેલ્લે પાટલે ખેસી ગયા હોવા જોઈએ, માટે હવે અહીં ફિરંગી ફોજ ઉતારવામાં વાંધો નથી.’

એ આપણી દૈવતવિહોણી દશાનું આ સ્મારક છે. અહીં ફિરંગીઓએ પાકો એટો બનાવીને આપણા કપાળમાં કાળી ટીલી તરીકે ચોડી ગયા.

‘મારી મેંદીના રંગ ઊડી જાય રે!’

કરસનછ તેડાં મોકલે રે
રાધા ! મારે મોલે આવ,
રે રાધા ! મારે મોલે આવ.

ઓતર-દાખણ ચડી વાદળી રે
ઝીણા ઝરમર મેલ
રે ઝીણા ઝરમર મેલ

જાઉં તો ભીંજાય ચૂંદડી રે
નીકર તૂટે રે સનેહ
રે નીકર તૂટે રે સનેહ

ધોળી ભીંજાય મારી ચૂંદડી રે
મારે રાખવો સનેહ
રે મારે રાખવો સનેહ

ટાંબણમાંનું આ ગીત ૧૯૨૮ ના ભાવનગરમાં લીધેલો એએમક વર્ષના વસવાટ યાદ કરાવી રહેલ છે. મકાન-માલિક નવું ચણતર કરાવતા હતા, મળૂરણા ચૂનો ખાંડતી ખાંડતી તાલે-સ્વરે ને કાઠ્યે આ ચણતર-મસાલાને રસતી હતી. ગવરાવનારી ૪૫ વર્ષનું વય પટાવી ગયેલ, અર્ધખોખી હતી. કાળું ફાટલું ઓઢણું યાદ આવે છે. દેહ ઢાંકવા નિરર્થક મથતા સાડત્રાની માફક જ દેહતી ચામડી તરડાયેલી હતી. અનામત હતો ફક્ત એક કંડ.

‘જાઉં તો ભીંજાય ચૂંદડી રે, નીકર તૂટે રે સનેહ !’—સનેહ-

જીવનની એ સનાતન સમસ્યા છે. સાચો પ્રેમ પલના યે વિલંબ વિના સમસ્યાનો નિકાલ લાવે છે-

‘ઘોળી બીજય મારી ચૂંદડી રે
‘મારે રાખવો સનેહ.’

‘ઘોળ્યો’—એ એક જ શબ્દમાં આ પંજળીઓએ, સિંધીઓએ અને સોરઠવાસીઓએ નિજાવરપણાની કેટલી બધી ધૃત્તિ અને તાકાતની જાંભિં ભરી આપી છે ! સામા પારના વાસી પિયુ મેહારને છેલ્લી વાર મળવા જતી સુહિણીએ પણ સિંધુનાં મધ્યવહેનમાં મધરાત્રિએ ઓગળેલ ઘડાનો આધાર ગુમાવ્યો હતો ત્યારે આ ‘ઘોળ્યો’ શબ્દ જ ઉચાર્યો હતો : ‘ધરો ભગો ત ગારેઓ—’ ઘડો ભાંગ્યો તો ઘોળ્યો ! હું આપબળે તરીને આ ભયાનક સિંધુ-પ્રવાહ પાર કરીશ, પાછી તો નહિ જ વળું. મારો પિયુ વાટ નેહ રહેશે.

મુસ્લિમ સંસ્કારની પ્રસાદી

લાવનગરને ધરઆંગણે ચૂનાતી ટૂંડીમાં ઘોઝા પડે છે, અને બીજું એક ગીત એના તાલ-સ્વર-બોલની ત્રેવડી ધારે સિંચાય છે-

ધૂપ પડે ને ધરતી તપે છે ભલા
ધૂપ પડે તો ધરતી તપે છે ભલા !

સૂરજ રાજા ધીમા તપોને !
મારી મેંદીનો રંગ જીડી જય !

કોના હાથપગની લથેળીઓ પાનીઓ પરથી સંસાર-સૂરજના ઉગ્ર સંતાપ આ મેંદીનો રંગ ઉછેડી લેતા હશે ? કોઈકે મિંચાંની બીખીના જ તો ! મેંદીના લાલી-શણગાર સગતી, એજન્સી થાણાના પોલી-સોની ગરીબ રસિક સિપારણો મારી શૈશવ-સ્મૃતિમાંથી તરવરી આવે છે. સાત સાત રૂપિયાના પગારદાર પતિઓની એ સપારણો બે રીતે લાલી પ્રગટાવતી: મસાલા વાટીને અને મેંદી વાટીને: Food & Sex:

મેંદીનો રંગ, એ તો છે મુસ્લિમ સંસ્કારની પ્રસાદી. ગીત પણ મિયાંનો
જ નિર્દેશ આપે છે—

મિયાં કે વારતે દાતણિયાં મગાવું બલા !

x x x

મિયાં કે વારતે પોઢણિયાં મગાવું બલા !

હાં રે મારાં જોખન જાય ભરપૂર,

હાં રે મારાં નેણાં જપ્પૂકે જલપૂર.

સૂરજ યાજ્ઞા ! ધીમા તપોને,

મારી મેંદીનો રંગ જીડી જાય.

વિવેચનનો સૂર્ય—તાપ વધુ તપે તો આ ગીતોનો મેંદી-રંગ પણ
ભાપડી પડે એ ખીંકે વધુ કંઈ લખાવું નથી. જોખન જેનાં ભરપૂર
નીરે વ્યર્થ વહી જતાં હશે તેનાં નેણાંમાં જલપિન્દુઓ જપ્પૂકી
રહેતાં હશે.

એક ત્રીજું ટાંચણ દીપણી—ગીત આપે છે—

માર આકુર દાકુર બોલે છે,

જરમર મેવલા વરસે છે.

તમે જેસર એસા આવો રે

એક તમારી અરજ કરું.

આંગણીએ દોજળ મગાવું રે

ચોકમાં ચંપો રોપાવું.

વીંજણલે વાહર દોળું રે

પૂલની સેજે પોઢાડું.

આટલી બધી સુકામળ સારવાર શાને માટે ? આટલા માટે કે—

તમે ઘડીકે સુજ પાસે બેસો રે

હૈં હૈં મેલાને.

તમને સાચી વાત મુલાવું રે
જો રુદિયામાં રાખો તો.

તમે જો રુદિયામાં રાખો તો.
અમરત આણું ચાખો તો !

સ્વતંત્ર રચનાઓનો જન્મ

હેડાં હેડાં મેલીને મેં એ દીપણી-ગીતો એકાદ પખવાડિયું
સાંભળ્યા કર્યાં. રુદિયામાં જ રાખે ગયો. એમાંથી જન્મ થયો-મારી
સૌપહેલી સ્વતંત્ર ગીતરચનાઓનો. દીકરી ઈંદુ ખોળે રમતી હતી,
છએક મહિનાનું ફૂલ, ત્યારે ત્યાં, ભાવનગરમાં 'વેણીનાં ફૂલ' રચાયાં-

લીલા એ મોર કાળી વાદળી રે
એક વાર ઊભાં રે' રંગવાદળી !

વરસેલા વિજય શાને વહાં નવ રે
એક વાર ઊભાં રે' રંગવાદળી !

એ ઝણુ-ગીત;

‘ નીંદરભરી રે ખુલાસે ભરી
‘ એનીબાની આંખડી નીંદરભરી રે’

એ હાલરડું; અને

ભેંટે જૂલે એ તલવાર,
વીરાળ કેરી ભેંટે જૂલે રે.

એ શૈશ્ય-ગીત તો રાત્રિયે સૂતા પહેલાં રચીને પ્રભાતે સ્વ. મિત્ર
અમૃતલાલ દાણીની પાસે હાંશભેર લખને દોડ્યો ગયેલો તે સાંભરે છે.
એનું પ્રોત્સાહન પામીને વળતાજ દિવસે ‘ શિવાળયું હાલરડું’
બનાવ્યું. એકજ બેઠકે રચીને પછી જ ગઈયો, દાણી પાસે પહોંચ્યો.

અમૃતલાલ દાણીએ લાલન કર્યું

ખોટાદકરની કવિતાનું લાલન કરનાર એ અમૃતલાલ દાણી હતા. મારી
આ કવિતા-કૂંપળોને પણ એ જ અમૃતલાલે અમૃતમય ઉત્સાહે સિંચી
છેડેરી. ‘ આવો આવો રે બહાદુર એ બહેન હિંદવાણી !’ નું મારું

ગીત ભાઈ અમૃતલાલના આત્માને સ્વરહિલોલ પર ચડાવી ડોલાવી શક્યું હતું. પોતાના મહિલા-વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થીનીઓ-જેમાં કુમારિકાઓથી લઈ સુહાગણે વિધવાઓ પણ હતી-તેમની આગળ આ કૃતિઓ સંભળાવવા પ્રેરીને, આડકતરી તેમજ સીધી ઉભયવિધ ભુક્તિ વડે મારામાં કવિતાસર્જકતાનો આત્મવિશ્વાસ રોપનાર પણ અમૃતલાલ દાણી હતા. દાણીનું એ ઋણ ન ચુકવાય તેવું છે. સામા માણસને પોતાની પ્રજા વડે આંજી દેવો, પોતાના તેજપુંજથી ચક્રિત, મુગ્ધ, સ્તબ્ધ બનાવી દેવો, પોતાનો નષ્ટ આશ્રિત ભક્ત બનાવવો, એ સહેલ છે. સામા માણસની સુપુત્ર શક્તિઓને પારખી લઇને પછી એની લાઘવ-અંધિનું આવરણ ઉખેડી લેવું, એનામાં નિજશક્તિભાન સંચારવું અને એને આ નિજશક્તિનાં અતિભાનમાંથી ઉગારી લેતે લેતે સર્જનપ્રવૃત્તિને પથે પળાવવો એ વિકટ કામ છે. દાણીમાં એ આવડત હતી. મારી કાવ્યસર્જકતાનો રોપ, સીધેસીધી રાષ્ટ્રોત્થાન-ભાવની જોખમભરી ભૂમિમાં પડતો બચી ગયો અને નિસર્ગલક્ષી બાળગીત કૌમારગીત તેમજ દાંપત્યગીતની ક્યારીમાં રોપાયો એ સ્વ. દાણીના પ્રતાપ. પત્રકારિત્વથી હું ત્યારે આજની માફક આવો ખસી ગયેલો હતો. ‘કિલ્લોલ’ ‘બેણીનાં ફૂલ’નો ફાલ એટલે જ સંભવિત બન્યો. રાષ્ટ્રભાવી કૃતિઓનો ઉગમ તો તે પછી, ફરી પત્રકારિત્વે ઊતર્યો ત્યારે, ‘૨૯-’૩૦નાં વર્ષોમાં, ‘જગો જગનાં સુધાત’ અને ‘કવિ તને કેમ ગમે !’ એ અનુકૃતિઓ વડે સૌરાષ્ટ્ર સામાહિકનાં પહેલાં પાનાંને શણગારવા માટે થયો હતો. ‘યુગવંદના’ મને પ્રિય છે, પણ બેણીનાં ફૂલ ને કિલ્લોલ પ્રિયતર છે. જનમેદનીના પ્રાણમાં જશધિ-ધોષ ગળવતું—

જગો જગનાં સુધાત

જગો દુર્બલ અરાજ

પૃથ્વીના પાદ પર

કાલ કાલ અમે

અગર તો—

હેલો કટોરો ઝરનો
આ પી જાને ખાણ !

એનાં કરતાં મનમાં મનમાં એકલા ગવાતું મારું—

મોરલા હો મુને થોડી ઘડી
તારો આપ અપાનીલો કંઠ !

ખોવાયેલી વાદળીને હું
હેલી વાર સાદ પાડી જઈ.

એ ગીતો જીવનની વિકસતાએ વચ્ચે વિશેષ આશ્વાસક બની રહેલ છે.

ચૂંદડીની રંગઝાલકો

‘૨૭-૨૮ની આ એ સાલનું શ્રેય આટલેથી સમાપ્ત નથી થતું, સ્વ. દાણીને ખાતે જમા થયેલ બીજું એક મહાઝણ છે. ‘મેલા-ણીભાઈ, તમે લોકગીતોનો ગરબા, રાસડા, હાલરડાં વિ. પ્રદેશ ખેડો છો, પણ કાવ્યદૃષ્ટિએ ધણું વધુ ચડ્યાતાં આપણું લક્ષગીતોને તો તપાસો.’ આ હતી ભાઈ દાણીની વારંવારની ટકાર. લક્ષગીતોનો પ્રદેશ મારે માટે અજુકીક હતો. એમાં મને પ્રવેશ કરાવનાર અમૃતલાલ. એમનાં પત્ની જ્યાબહેને આ ગીત-ભવનનાં ન્યારણું ઉઘાડી આપ્યાં. સ્વ. દાણી સાચા પડયા. જ્યાબહેને જેમ જેમ ગાતાં ગાયાં—

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં એ જાણું
એક ધરતી બીજે આલ
વધાવો આવિયો.

આલે મેહુલા વરસાવિયા
ધરતીએ ઝીલ્યા ભાર-વધાવો.

એ પહેલું ગીત;—

દૂધે તે ભરી રે તળાવડી
મોતીડે ખાંધી પાળ;

ઈસવર ધોવે ધોતિયાં
પારવતી પાણીડાં જાય.

એ બીજું;—

એક ભૂંચો તે વરનો જોજો રે દાદા !
ભૂંચો તે નત્ય નેવાં ભાંજશે.

એ પુત્રીહૃદયના આગળા ઉધડાવતું ગીત;—

કુવારી ચડી રે કમાડ
સુંદર વરને નિરખવા રે

એ સ્વયંવર ગીત :

કાળી રી કોયલ રાખદે સોયામણી
આવે રે કોયલ આપણા દેરામાં

એ લમજીવનના સાદૃશ્યનું શેષ મંગલ—

તેમ તેમ જીવન-ચૂંદડીનાં ગલકૂલ વણાટમાં ઊપડતાં આવ્યાં.
'ચૂંદડી' નામના લખગીત-સંગ્રહો પ્રજાને આપ્યા એ તો ઠીક, પણ
એ ગીતોની સંજીવનીએ આ બળતા વેરાન વચ્ચે આતમ-ભૂમિને
રસવાનું જે ચિરકાલીન કામ બળવે રાખ્યું છે તેની વાત કરવા
બેસતાં વાચા વિરમી જાય છે. ફટલીક વસ્તુઓ તો મૂંગાં મૂંગાં જ
માણુવા જેવી છે, ને પછી તો 'ચૂંદડી'ની રંગઝાલકો ક્યાંક્યાંથી
ભડી તે યાદ કરું છું. એક અખણ્યાં બહેને છેક બ્રહ્મદેશ-આકાશથી
એક ગીત સંગ્રહમાં નહોતું તે કાગળમાં મોકલ્યું—

ઝોરાં...વડુ તે ...ભાઈને વીનવે,
તારા ગામની સીમડી દેખાડ રાચજાદા રે
લાલ છેડો ભટકાં રે.

તમે આઘેરાં ઓઢો ઝોરી ઓઢણાં,
મારા ઓગલાને છાંયે ચાલી આવ મારી ઝોરી રે
લાલ છેડો ભટકાં કરે.

એ એક જ ગીતે મને નિહાલ કરનાર સૌરાષ્ટ્રીય બહેનનાં દર્શન અને સમાગમ તે પછી પંદર વર્ષે '૪૪ માં અયાનક પામ્યો. એનું નામ ચલાળાના લાખાણીપુત્રી સૌ. હેમકુંવર બહેન મગનલાલ. અને બીજો પરિચય તો એ કરતાં પણ વધુ વિસ્મયકર બન્યો. મંગલમૂર્તિ વિજયાબહેન દુર્લભજી પરીખ સાથેની અમારી લેણાદેવીના આજ્ઞગીતના અખૂટ રહેલ ચોપડામાં પહેલો આંકડો એક લગ્નગીતયા પડ્યો. સીધાં તો મને લખે પણ નહિ એટલાં બધાં અગ્નણ, તે એક ત્રીણ સ્તેષી દ્વારા 'ચૂંદી'ના એક ગીતની ખંડિત પકિતઓ પૂરી પાડી અને વિશેષ સંખ્યાબંધ ગીતો લખી મોકલ્યાં મારા અને મુજ જેવાં અનેકનો વિસામો બનનાર વિજયાબહેન દુર્લભજીભાઈની દુનિયા જ છેક નિરાળી. આ લગ્નગીતોએ વચ્ચે સેતુબંધ સરળવ્યો. ચલાળાવાસી ગં. સ્વ. મણિબેન પાસેથી મળ્યું અણુકરંચું એક રસગીત—

લાડી ! તમને કેસરિયો બોલાવે હો રંબભીની !

ઓરાં આવો મુજ પાસ.

પાળી ચાલું તો મારા પાણુલિયા દુઝે,

કેમ રે આવું વરરાજ !

મોકજાવું રે મારાં અવલ વહેરાં,

બેસી આવો મુજ પાસ.

હડાળા દ. શ્રી. વાજસૂરવાળાનાં પુત્રીઓએ કાઠી લગ્નગીતો અધરાત સુધી જાગીને ગાઈ ગાઈ ઊતરાવ્યાં, મિત્ર હાથીભાઈ વાંકે એમનાં (તે વખતે મારી એજલ પાળતાં) પત્ની પાસે ગવરાવી નોટ ભરી મોકલ્યાં.

હમણાં જ એક અખબારમાં કવિ શ્રી ન્હાનાલાલના ડોહક વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ જોયો. અંદર હતું કે 'મેઘાણીને મળેલા લોકગીતો તો બહુધા બરડાની મેરાણી-દીધાં છે.' વાત દૂષિત છે, મારાં

ગીતદાતા માનવીઓનાં નામ તો મારા પ્રત્યેક સંગ્રહની પ્રસ્તાવના-ઓમાં રજુ છે. એટલું સાચું કે શ્રીગણેશ કરાવનાર હતાં મેરાણી બહેન દેવી, બરડાના બગવદ્ ગામનાં. પણ હું ભમ્યો છું પ્રાંતપ્રાંતે. મને સાંપડેલ છે સ્થળસ્થળના ટુકડાર. ટાંચણ-પાનાંની આ વાર્તા કહેવાનું કહી રહી છે. ‘બવાસણો ને કાડીઆણીઓ, વણિક ને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ, ઝાલાવાડ, હાલાર અર્ને ગોલિયવાડનું’ પ્રતિનિધિત્વ કરનારી અનેકની કનેથી હું પ્રસાદી પામ્યો છું. અત્રંક મને તો બૃહદ્ ગુજરાતનાં વિચિત્ર પ્રતિનિધિઓ વિલક્ષણ રીતે ભેટી ગયાં છે.

ટેકરાનાં મારવાડાં

એક તો આ ભાવનગર-વાસ વેળાની જ વાત છે. હું રહેતો તેની સામેજ નરોત્તમ ભાણુજીનો અંગલો. આજે જ્યાં કબૂતરખાનાં જેવા ફૂડીઅંધ બ્લોક બદમદી રહેલ છે ત્યાં જિયો ટેકરા હતો. ટેકરા પર થોડીક ઓરડીઓ હતી. ત્યાં રહેતાં હતાં મારવાડાં. ‘મારવાડાં’ એવા તિરસ્કારદર્શી શબ્દે ઓળખાવાતાં એ હતાં પાત્રનપુરની ય પેલી મેરનાં વતનદાર રાજ-સ્થાની મનૂર લોકો. મોટા ભાગે દાણા બગરમાં અનાજ-થપ્પીઓની ભરેલ રેંકડીઓ ખેંચનારાં એ ‘મારવાડાં’ ઘેરાંતા ગગને આરોહતા સ્વશે રાતવેળા સંભળાતા ને હાંધ હાડી જતી. સ્વશેની એ સીડી પર ચડી જતું મન જાણે કે તારાનાં ઝૂમખાં તોડવા સુધી પહોંચી જતું. સ્વશેમાં લહેરાઉં પણ શબ્દો પકડી શકું નહિ. હતાં તો પાડાશી, પણ પહોંચું શી રીતે ? એ જ ટીંબા પરની સામી ઓરડીઓમાં રહેતાં હતાં દક્ષિણામૂર્તિ ભવનનાં થોડાં શિક્ષક શિક્ષિકાઓ. તેમાંનાં એક હતાં કમળાબહેન. (જેણે ‘૭૨’ કે ‘૭૩માં બોળતળાવમાં જળસમાધિ લીધી. કરણમૂર્તિ’ યાદ આવે છે. ચિત્ત ભ્રમિત થયેલું. મને સ્વહસ્તે રસોઈ કરી જમાડેલો એવી ચિત્તાવસ્થામાં, ને અરવિંદ શ્રોયતા ઉપર આરોપ કરતી વિશ્વંખલિત વાતો કર્યા કરી હતી.) આ બહેનને પૂછ્યું કે આ મારવાડાંનાં ગીતો મેળવવામાં મદદ

કરશો ? પણ તે કાળે તો તદ્દન અગ્નિમાં. એટલે એમણે કંઈ રસ લીધો નહિ. પછી બીતો બીતો એ બામ્બોને ઉંચે ગયો. એના મરદાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો. સ્ત્રીઓ ને પુરુષો બધાં મળીને કહે કે ‘હા, આવજો તમતમારે સાંભળવા; મંડાવશું. એમાં શું વાંધો છે ! ના, અમને કંઈ પણ સંકેત નથી. ખુશીથી આવો.’ પછી એમણે જે ઋતુગીતો, લગ્ન-ગીતો કે આણું વળાવવાનાં ગીતો ગાઈ ગાઈ, શબ્દોથી પરિચત બતાવી મને કાળજી પર ઉતારવા દીધાં, તેણે મારી સામે યુગ્ગરાત મહાયુગ્ગરાતને બદલે તો સમસ્ત રાજસ્થાન (પશ્ચિમ હિંદ) ની સાંસ્કૃતિક એકરૂપતાનાં અ જે થઈ ગયેલ પૂર્ણ દર્શનની તે કાળે ઝાંખી કરાવી હતી. આજે પણ એના એક લગ્નગીતને હિંડોળે મન જૂલી રહ્યું છે—

પમે પમે વાવડલી ખોદાવું હો રૂપાળી લાડી !

પમે પમે વાવડલી ખોદાવું હો લાખેણી લાડી !

લઈ ચાલાં મારે દેશ !

નિર્જળી મરુભોમનો વાગી વરરાજ એ પાણીવિહોણા પ્રદેશથી
‘ભય પામતી વધૂને કાલય આપે છે-તારે પગલે પગલે ફૂવા ગળાવીશ.’

મેંદીને વાટકે નોતરાં

એક સાંજે નરોત્તમ ભાણુજીને ટેકરે જઈ ચડ્યો. એક ઘરની મારવાડી સ્ત્રી અન્ય ઘેરે ઘેરે જઈને, વાટેલ મેંદીતો અકેક વાટકો આપતી હતી. ‘પૂજ્યું, આ શું ? કહે કે, ‘દીકરીને તેડવા જમાઈ આવ્યા છે. એ અવસરનાં ગાણું ગાવાનાં બામ્બો મેંદી દઈને નોતરાં કરીએ. ઘરઘરની વહુદીકરીઓ આ મેંદી લાથે મેંદીને પછી રાત્રી હથેળીએ ગીતો ગાવા અમારે ઘેર આવે. ચાલો, ખેસો, સાંભળો એ ગાણું.’ પછી એમણે બામ્બો-નીસરણી માંડતા સ્વરે ભરપૂર જે ગીતો ગાયાં તે આ હતાં-સ્વરો જાણે કે છેક જાંચે જોડતી કુંજડીને સંદેશો પહોંચાડવાના હતા.

ઊડતી કરુંજડી અંકારો રે કરુંજ !

એક સંદેશો લેતી જા !

જાજ જમાયાને ઈલું કે'જે કરુંજ !

અમારી ધીડયાં ધાન ન ખાય.

ખાજો ખારેક ટોપરાં રે કરુંજ !

પીજ્યો જોટયાં રાં દૂધ.

ખારાં ખારેક ટોપરાં રે કરુંજ !

મચળાં જોટયાં રાં દૂધ.

અર્થ—હું આકારો ઊડતી કરુંજડી, એક સંદેશો લેતી જા. અમારા જમાયને જઈ કહેજે કે હવે તો અમારી દીકરી વિરહની મારી ધાન પણ ખાતી નથી. જમાય જમાય વાજે છે કે ધાન ન ભાવતાં હોય તો તમારી દીકરીને ખારેક ટોપરાં ને બેસોનાં દૂધ ખવરાવજો—અરે જમાઈ! ખારેક ટોપરાં ને દૂધ પણ ખેચ્યાં બન્યાં છે. માટે ઝડ તેડવા આવો.

એથી પણ વધુ અગમ જાગે સૂરે ખીજું ઉપાડ્યું :

(જમાય બેરે આળ્યા હોય ત્યારે ગવાય છે.)

આજ તો ધરાડ ધૂંધળો મોરી જેડર !

રે મોટી છાંટાનો, મોટી છાંટાનો વરસે મેવ.

સાંજુડી સંદેશા મોકલે મોરી જેડર !

રે સાંજીયાં, સાંજીયાં ઉડાડે કાળા કાળ.

રે એકારું, એકારું સાસરીએ પધાર !

માળવણ તો સંદેશા મોકલે મોરી જેડર !

...ગામરે મારગીએ મોરી જેડર !

ઝીણુરી, ઝીણુરી જાડ ગણાલ.

જાવે તો જમાયાં ને આપણ કે'જે મોરી જેડર !

એકારું, એકારું મેવસીએ પધાર.

રાંયાંડી મોરી જેડર !

ભાખરીઓ, ભાખરીઓ ભેદાણો ઘરે આવ
મારગીઓ, મારગીઓ રેલાણો ઘરે આવ
મારગીઓ, મારગીઓ નીલાણો ઘરે આવ !

ચાંચે તે લખાયા સાળારા ઓળખ મોરી નેડર !

પાંખડીએ, પાંખડીએ સાળારા જીવાર,

જાવે તો જમાઈજને આપણ કેને મોરી નેડર !

સાળા તો, સાળા સંધેયા આપણ દેશ.

આજ તો ધોવારે ઢોલોછ ધોતીયાં મોરી નેડર !

સવારે, સવારે સાળાંવાળો સાથ.

આપ તો ચડા ગઢા મારુ ! ઘોડલો મોરી નેડર !

મારી રે, મારી રે આઈરે વેલડીયાં ભેનાવ)

અર્થ—આજ તો ધરતી પર ધૂધળા છવાઈ છે. મોટે છાંટે
મે વરસે છે.

સાસુ કહાવે છે, ને સાળીઓ બનેલી આવવાની વાટ જોતી
કાગડા ઉડાડે છે.

માળવાની પુત્રી સદેશો કહાવે છે, એક વાર તો સાસરે આવ.

અમુક ગામને માર્ગે ઝીણી ગુલાન જેવી ધૂળ ઊડે છે.

ઓ પ્રવાસીઓ, જમાઈને કહેજો કે એક વાર મેવસીએ
મળવા પધારે.

પહાડ ચોમાસાને નીરે ભેદાઈ ગયો છે. મારગ રેલાઈ ગયો છે,
મારગ નીલાઈ [હરિયાળી વનસ્પતિ વડે] ગયો છે, માટે ઘેરે આવ.

હે કુંજડી ! તારી ચાંચ પર વહુના ભાઈઓના ઠપકા લખ્યા,
ને પાંખો પર એમના જીવાર લખ્યા છે.

હે નેડર પાંખી ! જમાઈને કહેજો કે સવળા સાળા બહારગામના
ધંધાનોકરીથી ઘેર આવી ગયા છે.

પછી એ સંદેશો વાંચીને જમાડરિજ આજ કપડાં ધોવરાવે છે, ને સર્વ સાળાઓનાં સંગાથમાં પહોંચે છે.

હે જમાડ, તમે ગરો ઘોડે, ને મારી દીકરીને માટે વેત્તડી જોડાવો.

લટધૂંધટની છાંય

જમાડ તેડવા આવે તે અવસર પરનાં ગીતો આ સ્થળે પહેલાં જ જડ્યાં. એ સ્વરોમાં મને વિરહી નવવધૂઓની ઉત્કંઠ મનો-દશાનો ચિતાર મળ્યો, મેંદો-નોનરાંની નવીનતા મળી, અને ગીતો તો વર્ષાનુતાં, લક્ષ્મણાં, હાત્રાં, કૈટ મળ્યાં. એક વાર તો પુરુષોએ પણ ગાયું, નાગજીનું ગીત.

નાગજી નામના એક મારવાડી વીરને એની પ્રિયતમા યુદ્ધમાં જતો રોકવા મથે છે. નાગજી નથી રોકાતો; લક્ષ્મણમાં જ કામ આવે છે.

હો રે નાગજી ! તડક તડક ચૂટયો નાગ રે !

વેરીડા ! પાંચ પેડા ને ઝીલે પૂણી રે

હો રે નાગજી ! ઘડી એક ઘોડહો થંભ રે

વેરીડા ! આળું જાળું તમહીણો દેશ જો.

હો રે નાગજી ! તાવડિયો પાપી પડે ધોમ તપે રે

વેરીડા ! ચરતી ત્રાંબાવણી તપે હો !

હો રે નાગજી ! લટધૂંધટરી છાંયા કરું રે

વેરીડા ! ઘડી એક ઘોડહો થંભ જો !

હો રે નાગજી ! સરને સરને દેવળિયારો દેવ રે

નાગજી સરને દેવળ માયલી પૂતળી રે

હો રે નાગજી ! આપે એકજુ મંદિર ભેળાં રેશાં રે

હો રે નાગજી ! સરને સરને હીવડારો હાર રે

હો રે નાગજી ! સુ સરજી હીવડારો ડારડો રે

હોરે નાગજી ! તું સરજે કેળ માયલો કેળિયો
 હો રે નાગજી ! હું સરજું કેવડારી કાંબડી રે
 હો રે નાગજી ! આપેં એકજુ થાણે ગિગશાં રે
 હો રે નાગજી ! સરજે સરજે વાદળી માયલો થેર રે
 હો રે નાગજી ! હું સરજાં વાદળ માયલી વીજળી રે
 હો રે નાગજી ! આપેં એકજુ વરસાળે આવશાં રે
 હો રે નાગજી ! થેં મોતી મેં લાલ રે
 હો રે નાગજી ! એકજુ ડોરે પ્રોવીયાં રે
 હો રે નાગજી ! થેં ચોખા મેં ડાળ
 હો રે નાગજી ! એકજુ ભાણે પરસિયાં રે

અર્થ—હો નાગજી ! તને રોકવા બિડી ત્યાં તો તડ તડ રેંડીઆનો ત્રાગ તૂટ્યો. પાંચ ટેરવાં [પેરુડાં] પૂણીને ન ઝાલી રાખી શક્યાં.

હો નાગજી ! આ ધોમ તાપ તપે છે. ધરતી ત્રાંઆવરણી બની છે.

એક ઘડી થોડો રોક, તો હું તારા પર મારી વાળ-લટોની ને ધૂંધટની છાંયડી કરું.

હો નાગજી ! તું સરજાને દેવળનો દેવ, ને હું સરજામંદિર દેવળની પૂતળી. આપણ બન્ને એક જ મંદિરે ભેળાં રહેશું.

તું સરજાને હૈયાનો હાર, હું સરજામંદિર એ હારનો મોતી-દોરો. એક જ કંઠે આપણે ખૂંટશું.

તું કેળ-ડોડો, ને હું કેવડાની છડી—એક જ ક્યારામાં આપણે ગિગશું.

તું સરજાને મોટું વાદળું ને હું બનીશ વીજળી. એક જ વર્ષાઋતુમાં આપણે સંગાથે આવશું.

તું મોતી ને હું માણેક : એક જ દોરે પરોવાશું. તું ચોખા ને હું દાળ, એક જ થાળીમાં પિરસાશું.

દશવટામાં ગીતોનો સાથ

જેમને ' મારવાડાં ' કહી હસીએ છીએ, જેમની હોળીપર્વ પરની મહિનો મહિનો પહોંચતી રંગમસ્તીમાં એકલી અશ્વિલતા જ ઉઠેલીએ છીએ અને જેમનાં ઉચ્ચારણો આપણને જંગલી, પરદેશી, કર્ણકટુ લાગે છે તેઓના કંઠની નજીક જતાં મને આ રત્નો મળ્યાં. આ તો મજૂરો હતાં. પુરુષો ને ઓરતો બેઉ ભારભરી રેંકડીઓ ખેંચનારાં. જન્મભૂમિ અન્ન ન આપી શકી તેથી કાઠિયાવાડ ખેડનારાં. પણ આ ગીતો તેમનાં ચિરસાથી વતનભાંડુઓ ખતી રહ્યાં હતાં. જન્મસ્થાનથી હજારો ગાઉ વેગળા પડીને જ તો મૂળ ગીતો ગાવાને રહ્યાં હોય તો પછી માણસને દેશાન્તર ખટકે નહિ. મૂળ ધરતીના સ્વરો ને સુગંધ તેમને ખુમારી આપી રહે છે. એકેએક ગીતનું સ્મરણ એટલે તો નાનપણમાં કયે ખેતરે ક્યારા વાળતાં ને કઈ ડુંગરીની ઓથે ચૌવનમાં પ્રણય કરતાં તેની જીવતી કલ્પના. મારવાડણો કહેતી હતી : ' એમાસું એસતું હોય, ખેતરમાં ઊભાં હોયે, આકાશે વાળી ચડે, વરસાદ મંડાય, અમે બધી સૈયરું દોડીને એકાદ ડુંગરીની ઓથે ઊભીએ; ને પછી ગાઇએ :—

કાણુડી કાણુડી હો ! ખાંધવ મારા કાળજીઆરી રેખ
 ધોળી ને ધારાંરે ખાંધવ મારા ! મે વરસે
 મસળે મસળે હો મહુલા ખાવાજી રે દેશ
 જઈ ને માડીશ બયો હજ ખેડે
 વાવળે વાવળે હો, ખાંધવ મારા ડોડાળી જીવાર
 ધોરે ને વવાડો નાના કજરી ખાજરી
 નીંદણો નીંદણો હો ! ભાલજ મારી ડોડાળી જીવાર
 ધોરે ને નીંદાવો નાના કજરી ખાજરી
 વૂઠા વૂઠા હો ! ખાંધવ મારા આપાદા હે મેહ
 ભરિયા હે નાંડા ને વળી નાંડડી

ભીને ભીને હો ! આંધવ મારા પાઘડિયાળો પેચ,
ભીને હો ભીને હો મારી ભાભી કેરી ચૂંદડી.

ભીને ભીને હો આંધવ મારા રેશમીઆરી ડાર
ગીત્રો ને ભીને રે થારો પારણું.

નીપજે નીપજે હો ! આંધવ મારા, ડોડાળી જુવાર
થારે ને વાયોડાં સાચાં મોતી નીપજે.

(પછી દિયરનું નામ કહ્યું એનું એ ગીત ગવાય છે.)

અર્થ—હે મારા પિયરવાસી ભાઈ ! કાળી કાળી કાળજીના જેવી
રેખાઓ ચડી છે, ને તેમાંથી ઘોળી ધારતો મેં પરસે છે.

(શું કાળજીઆંજ્યાં નયણાંની અનુ-કલ્પના !)

હે મેહુલા ! તું જઈને મારા આપને ગામ વરસજે, કે જ્યાં
મારો માડીજાયો હજી ખેટે છે.

(પતિને દેશ નાંદિ, પણ ભાઈ ને દેશ !)

હે મારા ભાઈ, ડોડાળી જુવાર વાવજે ને ઢોરા પર નાના કણીની
આજરી વાવજે.

હે મારી ભાભી ! એ વાવેતરમાં નીંદામણી કરજો.

હે મારા વીર ! અપાઢા મેં દળ્યા ને નાળાં નદીઓ ભરાઈ ગયાં.

હે ભાઈ ! તારી પાઘડીના પેચ લિંબતા હશે, ભાભીની ચૂંદડી
લિંબતી હશે.

તારા આળકના પારણાની રેશમી દોરી લિંબતી હશે ને પાર-
ણામાં હે ભાઈ, તારો ગંગો લિંબતો હશે.

આશિષો દઈ છું કે હે ભાઈ ! તારા ખેતરમાં મોટે કુડે જુવાર
નીપજજો, સાચાં મોતી સમા દાણા પાકજો.

આ મારું મહાગુજરાત-દર્શન છે. ગુજરાત શબ્દ ગૌણ બની રહે

છે. પશ્ચિમ હિંદ-રાજસ્થાન-સમસ્તની રગરગમાં સંચરતું સંસ્કાર-શાશ્વત મારાં પિંડને ને ગ્રાણુને ધબકતાં કરે છે.

‘મેઘાણીનાં લોકગીતો તો અહુધા ‘મેરાણી-દીધાં’ એ વિધાનમાં થોડી જૂલ ભાણું છું’.

ત્રાગડે ત્રાગડે

ટાંચણમાં પહેલાં જ વાર માણસ, મિતિ અને ગામનું નામ નોંધાયેલાં મળે છે.

ચિકટર : તા. ૨૬-૨૨-૨૭ : પસાયતો સંધી

યાદ આવે છે: ચિકટર મહાસના વહીવટદાર ભાનુ અમ્મદલા ગાગનાણીનો મહેમાન અનેલો. કોલેજ કાળના એ સહાધ્યાયી. ક્રિકેટ ટેનીસના અવસ દરજ્જાના ખેલાડી તરીકે મારા જેવા બિન-ખેલાડીના સન્માનિત ‘૨૭ માં એ વહીવટદાર દરજ્જે’ હતા. મને હુંગર રાજ્યના વગેરે ગામોમાં ફેરવીને વાતો કહેનારાઓનાં સુચાગ કરાઓ હતા. તે વખતે હું હતો બહારવટીઆ જોગીદાસ ખુમાણની કાળી શોધમાં. એ શિરોમણિ બહારવટીઆની લીલાભૂમિમાં હું ભટકતો હતો. એને નામે ખોડાની અંકેક ઘટનાને હું ચકાસતો ચકાસતો નવા નવા સાહેદોને શોધતો હતો. એમાં હુંગર ગામનો આ દરબારી સંધી પસાયતો ભેટી ગયો. હુંગરથી ચિકટર ત્રણેક ગાઉને માર્ગે, અમે ઘોડાગાડીમાં, અને એ પડખે પડખે પગપાળો હોંડતો વાતો કરતો આવે. છેક ચિકટર સુધીનો મારો પંથ એ પસાયતાએ જોગીદાસ ખુમાણનાં ઘોડાની રજ-ડમ્મરે જાણે ધૂંધળો કરી આપ્યો. હમણાં જ જાણે જોગીદાસ આંહીથી નીકળ્યા હતા : એનાં ઘોડાંના ડાબલા

બાણે કે એ રસ્તા પર તાગ પડેલા હતાઃ મારે ને બહારવટીઆને બાણે કે ઘડી બઘડીનું જ છેદું પડ્યું હતું.

અસ્થિઓ વીંચ્યા છે

સિલસિલાબંધ કરીને મૂકી આપેલી એ જોગીદાસ-કથા જ્યારે તમે વાંચતા હશે વાચકો ! ત્યારે તમને થતું હશે કે અકોડાબંધ એ કોઈ એકાદ માણસે ઉતરાવી આપી હશે ! એ મારી કથાને નાટક લેખે વાપરનારાઓ, બહારવટીઆનાં વ્રતાંતોને રેડીઓ ઉપર કથના-રાઓ, બીજી ત્રીજી રીતે જાહેર પાસે મૂકનારાઓ, સહુ એવો સંતોષ ને દાવો ધરાવતા હશે કે આ તો છે પ્રચલિત સાહિત્ય, આ તો છે સર્વકાંઠાના સ્વાધિકારની સામગ્રી. તમને ભાગ્યે જ આ સત્ય સમગ્રશે કે એ કથાનું સમગ્ર પટ વણવા માટે કેટલે કેટલે કેકાણેથી ત્રાગણ મેળવી મેળવી મારે વાણા-તાણા કરવા પડ્યા છે ગઢવી માધવદાને, પીંગણશી પાતાભાઈએ, રાજગ્રંથરણી અધિકારી બુજરંગ નાગર સ્વ. ભૂપત-રાયભાઈએ, ગણુભાઈ ગઢવીએ, સૂરા બારોટે, જેઠસૂર બારોટે, ગઢવી દાદાભાઈએ, ખોળા વાલજી ઠક્કરે, આ ડુંગરના સંધી પસાયતાએ-નામે જોનાં નથી સાંભરતાં એવા બીજા પણ કેટલા કેટલાએ, અકેંકે અસ્થિ આપ્યું, આપું કલેવર એ અસ્થિઓને બંધબેસતાં કરી કરીને ઘડ્યું પડ્યું; અને તેના પર જીર્મિની અંગૂઠિ છાંટી પ્રાણ જગાડ્યો.

ખેર ! અત્યારે તો એક આ સંધી પસાયતાનું જ સ્મરણ કરું છું. એ એક મુસલમાન હતો પણ એના સાહિત્યરસમાં કોમી ભેદભાવ નહોતો. જોગીદાસ બહારવટીઓ એની નજરમાં નહોતો દિંદુ કે નહોતો મુસ્લિમ. એના ચિત્તવંત્રમાં રમતી હતી બહાદુરી, માણસની માણસાઈ. એ હતો તો દરબારી દાણુનો જમનારો, પણ એનું મગજ કોઈ રાજ્યના દક્તર જેવું, સત્યને દબાવી રાખી પક્ષહિતોને જ મજબૂત બનાવે તેવા દસ્તાવેજથી ભરેલું નહોતું. *દ્વિદાદની ઝાડીમાં

* જુઓ સોરઠી બહારવટીઆ ખંડ બીજો : જોગીદાસ ખુમાણ.

પીર ધંતરશાના મેરઢાને મારી ખાઠ જનાર સંધી સિયદીઓના કુકર્મનો કિસ્સો એ સંધી પસાયતાનો જ કહેલો છે. નવલખાના નેરડામાં જોગીદાસને ભેટેલી જુવાન સુતારકન્યાની પ્રેમ-યાચનાની અને એવી પ્રેમયાચનાનો 'તું' તો મારી દીકરી !' એવા બહારવટીએ દીધેલા જવાબની ઘટના પણ એ કંગાલ સંધી પસાયતાએ કહી. તે દિવસથી પરનારીઓનાં લુબ્ધકર નેન-કટાક્ષોથી આત્મરક્ષા કરવા માટે જોગીદાસે જનપદના રસ્તા તરફ પીઠ ફેરવીને ચોરા પર બેસવાનું નીમ લીધાની વાત પણ એણે જ કહી. બહારવટીઆની સામે રાજ્યનાં લૂચુ હક્ક કરવા હથિયાર બાંધી, પિરસાયલ ભાણેથી ઊભા થઈ ઘોડે ચડેલા અને ધિંગાણે ખપી ગયેલા નાગર આણંદજીભાઈની વાત પણ એણે કહી; અને નીચલો એક જે કિસ્સો સરતચૂકથી અંજુવપરાયો ટાંચણમાં જ પડ્યો રહ્યો છે તે પણ એણે કહેલો—

‘રાબુલા ! હુશિયાર !’

ડુંગર ગામમાં ભાવનગર રાજના આરખ જમાદારનું થાણું. જોગીદાસનો પડાવ મીનીઆળા ડુંગરામાં. એક વાર આરખ જમાદારને બહારવટીઆએ મીનીઆળે મહેમાન રોકી ખૂબ ખાતર બરદાસ કરી. પછી કહ્યું કે નાગેશરી માથે ચડવું છે, અમારા ભાઈ હરસૂર ખુમાણને મારનાર એાધડ વરુને માથે વેર વાળવા.

કે ‘ભલે, હાલો.’

વાત એમ હતી કે હરસૂર ખુમાણ વિશે ચારણે નીચે મુજબ હકૂલો કહ્યો હતો.

વરૂ, કોટીલા, ને ધાંખડા, સાંભળજો સરૂ,
મેથાળે હરસો હુબો, લે ગયો વરૂઓની વરૂ.

(હે વરૂ કોટીલા ને ધાંખડા નામે ત્રણે શાખાના બાપરીઆઓ !
મેથાળ ગામનો હરસૂર ખુમાણ તમારી વરૂઓની વરુને લઈ ગયો છે.)

કોઈની સવેલી ઉપાડી લાવ્યો હશે. એ મશ્કરીના રૂખથી આ નાગેશરી ગામના ઓઘડ વડુએ હરસૂર ખુમાણને માર્યો હશે.

બહારવટીઆઓ આમ આરમ જમાદારની મદદ લઈને વેર વાળવા ચડ્યા. ઝાંખોદર ગામ આવ્યું ત્યાં આડો નાર ફોળાડ્યો.

રાવ નામે પંખમ તરફનો કાઝ મુસતમાન નજૂમી (જોશ વનોવા વાળો) સાથે હતો તેણે તુરન ઘોડો થોભાવ્યો.

કહે ‘ કાં ? ’

કે ‘ જે મોઢા આગળ હાલે ઈ લોહીઆજો થારો. ’

આરમ બોલ્યા—‘ અમે ક્યાં ખીચવું ખાવા આવ્યા છીએ ? અમે મોઢા આગળ હાલીએ. ’

પહેલી ઘોડી આરમે હાંકી.

ધાંતરવડી નદીને કાંઠે જ્યારે સૌ ચડ્યા ત્યારે જોગીદાસ અને ભાણુ ખુમાણે નાગેશરીનો કોટા હાલતો તે પડતો મેલીને રાજુલાને માથે ઘોડી ઠરડી કરી.

આરમે પૂછ્યું ‘ કાં ? ’

કે ‘ રાજુલા માથે પડવું છે. ’

‘ અરે ન્હોય એવી વાત. ’ આરમ જમાદાર, પોતાના જ ઘણા ભાવનગર દરબારનું ગામ રાજુલા ભાંગવાની વાતથી ચોંકી જડ્યા.

ત્યારે ભાણુજોગીદાસે પેટમાં રાખેલી વાત પ્રકટ કરી: ‘ અમે તમારી ખાતર અરદાસ કરીએ છીએ તે તો રાજુલા માટે. ’

આરમે કહ્યું: ‘ ભાગ્યની વાત ! હવે કાંઈ સરાય નહિ. ’

રાજુલે ચાગસ જમાદારનું થાણું. પણ ચાગલો બહાર નીકળી ગયો હતો.

મશાલ વખતે જોગીદાસે રાજુલું ઘેરું. પણ ગામમાં ગરાવ નહિ. ચારે દરવાજા ઉપર માણસ. અંદ્રકાની નાળયું છૂટે છે.

ફૂલવીઆ પા માં બેરાઈ દરવાજે ઉમર સામેડો સપાઈ ૩૫ માણસે: કુંગરના રસ્તા માથે મામદ જમાદારનું ચાણું: વડલીને ઝાંપે પણ પાકો અંદોખરત.

એટલે આરખ જમાદારે કહ્યું: 'તો રાજલીઆના ગાળામાંથી ગરીએ.'

પોતે છ જણા ચાલ્યા. એમાં એ દેકાણે ચોક્કીદાર મસૂત સીદી હેકા પ.તો ખેડો છે, પગરખાંના ખડખડાટ સાંભળીને મસૂત ઊભો થયો.

'મસૂત ! તું ખસી જા.' બહારવટીઆએ હાક મારી.

મસૂતે જવાબ વાળ્યો: 'ખસ્યાં ખસ્યાં ! એમ શું ભાવનગરનાં નગરાં ઊંઘાં વળી ગ્યાં છે !'

'ના, ભાવનગરનાં આપ્પાદ, પણ તારાં અવળાં !'

તો પણ મસૂત ન ભાગ્યો, એને અંદ્રક લાગી. પડતે પડતે એણે હાકલો કર્યો: 'રાજુલા ! હુશીઆર !'

આરખો ગામમાં પેદા. અજરે ચાલ્યા. ચોરા માથે ભાયેથી ધાંખટો આઠ માણસે ઊઠ્યો. પણ આરખોએ બે ચંભા કર્યા, આઠને ઉપાડી શીધા. ગામમાં ચાલકા થયા લાગ્યા.

એજ દાણે એક લગન હતો. મામદ જમાદારનો ભાઈ પિયારો જમાદાર માંડવામાં વરરાજા વેશે તૈયાર ખેડો હતો ત્યાંથી દોડ્યો.

ચોકમાં આગ્યો ત્યાં આરખોએ દીકો : 'અરેરે ! આ તો પિયારો આવે છે ! માથે ગોડ છે. એને પકડી લ્યો.'

ચારે આરખોએ હાલો આડી રાખીને દોટ દીધી. પિયારાને બથમાં લઇને ઉપાડ્યો. હાલો સોતીના હાટમાં પૂરી દીધી.

ત્યાં પિયારાથી નાનેરો ફફીરમામદ દોડ્યો આવે. એણે ભાઈને

લાલ્યો નહિ. એટલે ઘા કર્યો આરમ્બ જમાદારને માથે. બરાબર હાથની કળામને માથે તરવાર પડી. 'દાણીનું' હાડકું ખાઈ ગઈ. આરમ્બે ફકીરાનું માથું ઉડાવી દીધું.

ત્યાં સામેથી એક બંદૂકની ગોળી આવી દરતી. ચોંટી બરાબર આરમ્બ જમાદારના પાટમાં. પગ ડોળી નાખ્યો.

સવારનો પહોર થઈ ગયો. જોગીદાસ ને ભાણુ બેઉ રાજુડા માથે પડ્યા. આવીને બેચ જણા કહે 'આરમ્બ જમાદાર, આવી જ અમારા ઘોડા માથે. મીતીઆળા ભેજો કરું.'

કે 'ના.' ડોળીએ નાખીને પાવા પોપટને ઘેર પહોંચાડ્યો. પણ રાજે ઘરેઘરની જડતી લીધી. આરમ્બનો ખાટલો ઉપાડીને ભૂંકણુધારની ઝાડીમાં લઈ ગયા, ડોળા તળાવને માથે.

આરમ્બ કહે, હવે હું દરબારને મોકલું ન દેખાડું [નીમકહરામી કરી ખરાને !]

પછી નાંદોદ દરબારને લખ્યું. નાંદોદને ને ભાવનગરને વેર. નાંદોદે કહેવરાવ્યું. 'જમાદાર, ખુશીથી આવો.'

નાંદોદ જવા ઊપડ્યા. વળાને પાદર આવ્યા. ત્યાં ભાવનગરના ફટાયા હરભમજીના મહેમાન બન્યા. એની પાસેથી જાણ્યું કે ધરમપુરની ચઢાઈ લઈ છોટો કુમાર ભાવનગરના વળાને માથે માર માર કરતો આવતો હતો. વળાની રક્ષા કરવા પછેગામના ત્રણસે દેવાણી આવી બેઠા હતા.

આરમ્બ જમાદારે પોતાના સિખંદીઓને કહ્યું, 'આપણાથી ઝાંપેથી જવાય ? ભાવનગરનું તો નીમક ખાધું છે.'

હરભમજી કહે: 'તમે તો મહેમાન છો.'

'મહેમાન તો તમારા ને ! ખખર સાંભળેથી ન જવાય. અટાણુથી

જ મોરચો કરી લઇએ.’ ઘેલો નદીને કાંઠે આરમોએ મોરચો આંધી લીધો.

પ્રાગડે દોરા દીધા. [પ્રભાત પડ્યું.] નગારું થયું. સામે કાંઠે શત્રુઓની સેના તોપ માંડીને તૈયાર હતી. આરમોની બંદૂકે ગોલનદા-જને ઊડાડી મૂક્યો. તે પછી જમાદારે હાક દીધી: ‘ભેળી દિયો.’

દાથોલાથની લડાઈ ચાલી. દેવાણીઓ ભાગ્યા. પણ આરમો ન ખસ્યા. શત્રુને તગડી મૂક્યો.

મહારાજને શિહોર ખજાર પડી, કે મારા દેવાણીને ભાગવું પડ્યું ને આ મને છોડી જનારા આરમો રંગ રાખ્યો. રાજુલાની વાતને વિસારી દઈ મહારાજે આરખ જમાદારને લઇ આવવા મીરાં દાદાને મોકલ્યા.

ભૂલું પડેલું માનવહૃદય

મધ્યયુગી માનવ-સિદ્ધાંતો કેવી વિચિત્રતા બતાવે છે ! આરખ જમાદાર એક રાજ્યનો પગાર ખાય છે, પણ ખીજનો રાટલો ખાધો, ભાઈબંધી કરી, તેનું નૈતિક બંધન એને એ જ રાજ્યના અન્ય ગામની લૂંટમાં બહારવટીયાનો સંગાથ કરવા ખેંચી જાય છે, પછી પાછો એ જ માનવી એક ગામને ઝાંપે સ્વાગત પામે છે, તેટલા જ કારણે ત્યાં તે ગામને ખાતર ખપી જવા તત્પર બને છે, એની ખાનદાની નિહાળીને એ જ રાજા એ આરખની આગલી ખૂટલાઈને ભૂલી જાય છે અને આરખને પાછો તેડાવે છે. મૈત્રી, અદાવત, આશરોધર્મ, ખૂટલાઈ અને ખાનદાની, બધાં અસ્પરસ અટવાઈ જઈને માનવીની આંખો સામે અંધકારભરી રાત્રિ ઉતારે છે. ભૂલું પડેલું માનવ-હૃદય એ અટવીની અંદર જ્યાંથી શક્ય હોય ત્યાંથી ઝડપે મારગ કરતું આગળ ચાલે છે. સર્વકાલીન અને સનાતન માનવ-ધર્મની એને ગતાગમ નથી. એ વિચારવા તોળવાની એને વેળા નથી.

કીર્તિલેખ કોના રચાય છે ?

ટાંચણુ-પાનું ફરે છે અને એક કબર દેખાય છે—

દ્વારકા: કબર: કિલ્લા પાસે. કબર છે એક ગોરાની. કબરના પ્રથમ પર લેખ કોતર્યો છે—

William Henry Mariot. Lieutenant in H. M. 67 regiment and A. D. C. to Elphinstone, Governor of Bombay, 26 years ago died Dec. 1820; first to ascend on the ladder to the Fort.

ફોર્ટ : કોનો કિલ્લો ? ગાયકવાડ રાજ્યનો. કોના મુલકમાં ? મૂળ માલિકો વાઘેરાના. સીડી પર પ્રથમ ચડી જઈને મરેલો ગોરો. કોની ગોળીએ મર્યો ? કિલ્લાની અંદર કબરને કરી ખેંચી વાઘેરાની ગોળીએ.

એક ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી ગોરાનો આ કીર્તિલેખ છે. કબરની સામે બિભો બિભો મારી પોથીમાં હું આ ‘કીર્તિલેખ’ ટપકાવતો હતો ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૫૭ની સાલના એક કાળ-નાટકના પરદા પછી પરદા આંખો સામે બિઘડતા આવતા હતા. દેશી જવાં-મરોનો દાળોવાટો કાઢવા માટે ગાયકવાડે સૌરાષ્ટ્રકાંઠે ઉતારેલી આ ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી માણસનો કીર્તિલેખ મારાં નેત્રોને લગ્નજથી ભરતો હતો. સાચા કીર્તિલેખો ત્યાં કોતરાયા નથી. એજ ગાયકવાડી કિલ્લાને માથે ૧૮૫૮ના ડીસેમ્બરથી થોડા જ મહિના અગાઉ બળવો પુકારી બઠનારા ખેડાલ ચીંથરેહાલ ધરતીભયા વાઘેરાએ

નીસરણી માંડી તેનો કીર્તિલેખ ક્યાં છે ? જનતાનાં કલેજમાં.
ઝોખામંડળમાં હું ૧૯૨૮માં ગયો, જર્મની મેં લોકજાન પરથી
નીચલા કીર્તિલેખો ઉઠાવીને ટપકાવ્યા.

‘કોની માએ શેર સૂંઠ ખાધી છે ?’

બળવો મુકરર થયો છે.

જસરાજ માણેકના પાળીઆ પાસે સમસ્ત વાઘેર જ્યાંમદો
મુકરર સમયે જમા થયા છે. કિલ્લો તોડવો છે.

શુકનાવળીએ શુકન જોયાં, બોલ્યો કે ભાઈ, જીવાન પુંગ માણેક
પર ઘાત છે.

એને ઘરમાં પૂરીને નીકળ્યા. પુરાયેલા પુંગને આઈઓએ તાનું
દીધું: ‘અસાંગ લૂગડાં પેરી ગીતો ! (અમારાં લૂગડાં પહેરી લ્યો.)’

—તે પુંગે કમાડ ભાંગીને નીકળ્યો અને છપન પગથીઆંવાળી
સરગદુવારી પર ચડી કિલ્લો તોડવા પહોંચ્યો. ગાયકવાડી દુર્ગરક્ષકાની
પહેલી શત્રુ-ગોળીએ પુંગે પડ્યો.

એ કીર્તિલેખ ક્યાં કાતરાયો છે ?

‘નીસરણી હાથ એક દૂંકી પડી. ગઢ એક જ હાથ છેટો રહ્યો. હાકલ
પડે છે—’

‘કીનજ મા શેર સૂંઠ ખાધી આય !’

એના જવાબમાં, મોંમાં તલવાર પકડી નીસરણી માથેથી ગઢ
માથે દેક મારીને પહોંચનાર વાઘેર પતરામલ મીંચાણીનો કીર્તિલેખ
ક્યાં છે ? પથ્થરના ટુકડામાં નથી. જનતાની જાન પર છે.

રતનશીલાઈ

સત્યો, અર્ધસત્યો ને અસત્યોનાં સંમિશ્રણ પર કલ્પનાના રંગો
લગાવીને વસ્તુસ્થિતિની બદનામીમાંથી છટકાપારી મેળવતી જાનનાની

આ વાત નથી. આ તો એક પ્રત્યક્ષ સાહેદે પુરો પાડેલ પુરાવો છે. દ્વારકાથી આગળ વધી હું બેટ શંખોદ્ધાર ગયો હતો. પોણેસો વર્ષના ભાટીઆ રતનશીભાઈનું ઘર મને લોકોએ ચિંધાડી દીધું. છૂટી પાટલીએ પહેરેલ પોતડી, કસોવાળી સફેદ પાસાબંડી, ખભે ઘડી પાડેલ ખેસ, માથે ગાંધી ટોપી: પાતળી ઊંચી દેહ-કાડી અને રણકા કરતો કંઠ આજે પણ સાંભરે છે. એકલ પડ્યે હતા. દીકરો દેશાવરે. રોટલા કરી દેવા માટે, હજુ તો ફક્ત વાગ્દત્તા સ્થિતિમાં હતી તો પણ દીકરાની વહુ સાસર-ઘેરે આવી રહી હતી. રતનશીભાઈએ ઊછળી ઊછળીને, નગરે દીકેલી વાઘેર-બળવાની પ્રવાહબદ્ધ વાત કહેવા માંડી. નગરે દીકેલ, કારણ કે પોતે, પોતાના પિતા લઘુભા, ને પોતાના દાદા રામજીભા, ત્રણે એ કાળ-નાટકનાં પાત્રો હતાં. પાંચ-સાત વર્ષનું એનું બાળપણ વાઘેર-બળવાની વિગતો સંઘરીને સીતેર સંવત્સરોથી એ ખુદ્દા દેહમાં લપાયું હતું. એ પાંચ વર્ષના શિશુની આંખો અને રમરણુ-શક્તિ નીચે મુજબ ખોલી ઊઠી ને મેં ટપકાવી લીધું—

‘સેન નાંઈ થિન્દો ?’

મારા દાદા રામજીભાઈનાં ખોરડાં દ્વારકામાં હતાં. વસંધવાળા વાઘેરોએ અમરાપર વાળા જોધા માણેકની અને બાપુ માણેકની વિરુદ્ધ ગાયકવાડના મરાઠા વહીવટદાર બાપુ સખારામને કાન ભંભેરી ચડાવ્યો, કે અમે પહેલીવાર તો એ જોધા અને બાપુના ચડાવ્યા તમારી સામે જાહેરા હતા. વહીવટદારે અમરાપરવાળાઓની રોજી બંધ કરી દીધી. એના લશ્કરીઆઓએ અમરાપર જઈ તોફાનો માંડ્યાં. મોરચા મારે ને બાઈએને કાંકરીઉં નાખે. બાઈએએ મદોને કહ્યું કે ‘અસાંભ’ થેપાડાં આંઈ પર્યો, ને આંજી પાઘડી અસાંકે ડયો. (અમારા ધાધરા તમે પહેરો ને તમારી પાઘડીઓ અમને આપો.)

જોધો આ બધું સહન કરે, પણ બાપુને ઝનૂન ચડ્યું. એણે જોધાને કહ્યું: ‘તોંથી કીયે નાંઈ થીણું. અસાંથી સેન નાંઈ થિન્દો.

દ્વારકાં તો પાંજ આય, પાંજ રોજ બંધ કરી છડ્યું આય, પાણુ પાંજે ગામ ગીની ગીડો. (તારાથી કંઈ નહિ થાય. અમારાથી હવે સહન નહિ થાય. દ્વારકા તો આપણી છે. આપણી રોજ બંધ કરી છે. આપણે આપણું ગામ પાછા લઈ લેશું.)

જોધો કહે—‘પાણુ રામજીભાજ સલાહ ધીનું. (આપણે રામજીભાની સલાહ લઈએ.)

આવ્યા મારા દાદા પાસે. રામજીભાએ કહ્યું— ‘વસંધવાલેજ ચડાવ્યા મ ચડો.’

પણુ જોધાને મિટ્ટીનો સલેમાન (હોળીનું નાળીએર) બનાવ્યો. આસરની નીસરણી તૈયાર કરાવી કિલ્લે માંડી. નીસરણી ન પહોંચી. ફાળીઆં નાખી વાઘેરોને દીવાલ પર ઉઠાવી લીધા. પુંજ દેવાડીઆએ બોં તોડી. એમાંથી નારણુ રૂગનાથને કુટુંબ સાથે કાઢી જમપરે પહોંચાડી દીધું.

બાપુ સખારામ (ગાયકવાડી વહીવટદાર) ખોલ્યો કે ‘વાઘેરાત મંજે કાય આહેત !’ (વાઘેરો આપણી શી વિસાતમાં છે !)

બાપુ સખારામ સૈન્ય લઈ ભેરી કુંકતો આવ્યો. વાઘેરોએ કહ્યું : ‘વયો રે. નીકર મરી વીજો. (જતો રહે, નીકર મરી જઈશ.)

ભડવીર લધુભા

બાપુ સખારામ સૈન્ય લઈ લાગ્યો. જમપરામાં પેઠો. ત્યાં અનાજ પહોંચે નહિ. ૩૦૦-૪૦૦ જણા ભૂખે મરે. હરિભાઈ કુંવરજીએ મારા દાદાને સંદેશો પહોંચાડ્યો કે ‘ભૂખે મરીએ છીએ.’ કિલ્લાની બહાર અમારી વખારો. પણુ ત્યાંથી દુશ્મનોને ખોરાક પહોંચાડવાનો છે એવી શંકાથી વાઘેરોએ બંને વખારો લૂંટી લીધી. તો પણુ વખારોમાંથી દાદાએ જમપરે માલ મોકલ્યો. વાઘેરોને ખબર પડી. વખારો તોડી. એ વખતે મારા બાપુ લધુભા આવ્યા ને તેણે વાઘેરોને કહ્યું : ‘ભ

માછીઆરાવ ! આંકે રાજ ખપે ! જાંને આવતા તીંજે જ ખેદોતા !
(હરામી માછીમારો ! તમારે રાજ જોઈએ ? જેનું આવ છો
એનું જ ખોદો છો ?)

એ રીતે મારા બાપ લધુભાએ ખૂબ ગાળો દીધી. ત્યારે વાઘેરો
ઝનૂતમાં આવી ગયા ને કહ્યું, ‘લધુભા ! તું ખસી જ, નીકર મારી
પાડ્યું.’

પણ મારો બાપ ન માન્યો. ગાળો જ દીધે રાખી. ઉપાડ્યો.
પગમાં ખેડી પહેરાવી મંદિરના કિલ્લામાં દુશ્મનોનાં મુઠ્ઠાં રાખેલાં તેની
સાથે પૂર્યો.

(વાઘેરોએ મંદિરો ફરતો ગાયકવાડી કિલ્લો સર કરી પોતાનો
વિજય-વાવરો ચડાવી દીધો છે તે કાળની આ હકીકત છે. દક્ષિણીઓ
તો ભાગી નીકળ્યા હતા તેજ ખૂબી છે !)

આગેવાન જોધો માણેક આ બળવો ચલાવતી વખતે બીજે ન
જમતો-ઝેર અપાય તેની બીકે. રામજીભાને ઘેર જ જમે. આવ્યો
જમવા. ‘ચાલો રામજીભા !-ઝટ કરો.’

‘આવા ખેસવા ટાણે લધુભા ન મળે. ‘લધુભા ક્યાં ?’ ખપ્પર
પડી કે જીભ કુહાડા જેવી તેને કારણે કેદ પુરાણા છે, ‘આધા વગર
જોધોભા કિલ્લે ગયો, કોટડીનું તાળું તોડ્યું, લધુભાને કાઢ્યો. પગ
લોહીવાળા જોયા. પૂછ્યું ‘આ કેમ ?’

લધુભા:-આ તારે વાઘેરોએ ખેડી નાખી છે, તું હવે
હાથકડી નાખ.

જોધો:-લધુભા ! તોજી જીભ હેડી આય, કે મુકે ગુડીને ટીલો
તુંજ ડીને. હીન ટાણે વનવનજી લકડી આય. તોજી જીભ મેરબાની
કરીને વસ રાખ. (તારી જીભ એવી છે કે તું જ મને ગળીની કાળી
ટીલી દઈશ. મહેરબાનીથી તારી જીભને વસ રાખ. કારણકે અત્યારે

તો આંહી વનવનનાં લાકડાં જેવા કેક જાણ્યા અજાણ્યા, નરમ ને ખુન્નસભર્યા વાઘેરો ભેગા થયા છે.)

લઘુભા કહે: ‘મૂંકે તો ઝેર અચેતો. મુંજી વખાર ખાત્રી કરી વીની.’

એ પછી જોધા માણેકે અમરાપરથી બે ગાડાં મગાવી જસરાજ માણેકના પાળીઆ આગળ ગુપ્ત બિલાં રખાવ્યાં અને પછી અમારા કુટુંબ સહિત પાંત્રીશ માણસોને ખસ્યુ જવાને બહાને નાળીએરના ઉલકા (કાછલી) પકડાવી કિલ્લા બહાર કઢાવ્યા, ગાડાંમાં બેસરાવી અમરા-પર પોતાના ઘર ભેગા કર્યા. ત્યાં ચારપાંચ દિવસ ગુપ્ત રખાવ્યા, એને ઘેર ભેસો હતી તેના દૂધનો રોજ દૂધપાક કરી અમને એની બાઇઓએ જમાડ્યા. એ દૂધપાક મને હજી પણ સાંભરે છે. પછી અમને સૌને જમખંભાળીઆ તરફ લઇ ચાલ્યા. મારા ડાડા રામજીભા તો દ્વારકામાં જ રહ્યા, ને મારા દાદાના ભાઈ જેરામભા, દાદી વગેરે બેટમાં હતા.

લૂંટારો લજવાયો

ચાર ગાડાં જોડાવી મારા પિતા લઘુભા ચાલ્યા જ્ય ત્યાં રસ્તે છુપાઇ રહેલા વાઘેરો બિલા થયા. પહેલા ગાડાને જવા દીધું, પછી બીજા ગાડાના બળદની નાથ પકડી લૂંટવા માટે.

એટલે તુરત મારા બાપે પાછલે ગાડેથી બિતરી દોડના આવી હાક દીધી: ‘કેર આય ? અચો પાંજે ગડે.’ (કાણુ છો ? આવો મારે ગાડે.)

જવાબમાં લૂંટારો બોલ્યો નહિ. મોંએ તો મોસરીયું વાળેલું, પણ ફક્ત આંખો તળતળે.’

મારા બાપે કહ્યું: ‘હાં, તોજી અખનાં મું સુઝાણ્યો આય કે તું વરજાંગ અયે.’ (તારી આંખો પરથી જ મને સૂઝી આવે છે કે તું બીજો કાઠ નહિ, વરજાંગ છે.)

લુટારો જવાબમાં શરમાઈને બોલી ઊઠ્યો: ‘મુઠો ડન્ને લધુભા ! ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અસીં મરી વિંયાસીં ! હણે તો અસાંથી લૂંટાય ન.’ (પકડી પાડ્યો મને લધુભા ! બહુ કુરી ! ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અમો તો મરી ગયા, પણ હવે તો અમારાથી લૂંટાય નહિ ને !)

લધુભા કહે: ‘ઈનજી પાસે તો બસો ચારસો ફારીયેંને માત્ર હુંદો, પણ મું આગર બ.હમર ફારીઉં આય. આંકે ખપે તો ગીની વીંજ.’ (એ ગાડાવાળાઓની પાસે તો બસો ચારસો ફારીઓનો માત્ર હશે. પણ મારી આગળ બે હમર છે. આવને લેવા.)

લુટારો વરખંગ:—હણે તો લધુભા, સરમાઈ વિંયાસી. તોજે મેંતે કે લૂંટણા વા. ચોપડમેં અસાંજે ખાતેમેં ખૂબ કલમેંજા ઘોદા માયું’ અય. (હવે તો લધુભા, અમે શરમાઈ ગયા. અમારે તો તારા આ મહેતાને લૂંટવા હતા. ચોપડામાં અમારાં ખાતામાં ખૂબ કલમના ઘોદા લગાવી લગાવી બ્યાજ ચડાવ્યાં છે.)

લધુભા:—હણે કુરો ? (હવે તમારે શું કરવું છે ?)

લુટારો:—હણે હલો. આંકે રણજી હુન કંધી ઝડી વંજી. નક આંકે બીઆ ફોક અચીને સંતાપીતા. (હવે હાલો, રણને એલે (સામે) કાંઈ તમને મૂકી જાઉ, નીકર તમને ફોક બીજા આવીને સંતાપશે) પણ લધુભા ! ભૂખ લગી આય.

લધુભા:—તો ડીયું. જોધે માણેકને પરતાપ આય. (તો ખાવાનું દઉં. જોધા માણેકનો પ્રતાપ છે.)

પાંચ છ વર્ષનો બાળક રતનશી ગાડામાં બેઠો બેઠો આ ઘટનાનો સાક્ષી હતો. એના અહેવાલમાં લુટારાની જે શરમાઈ ઝલકે છે તે મને રવિશંકર મહારાજના બેડા જીલ્લાના પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવે છે. *જીલ્લાના ધીના ડયા ચોરનાર પાટણવાડીઓ ગોડળ પોતેજ એકરાર

*જુઓ માણસાઈના દીવા : ‘કોણ ચોર, કોણ શાહુદાર’નો કિસ્સો.

કરીને કહે છે કે ‘શું કરવું મહારાજ ! બધું કપૂલ કરું છું કારણ કે તમે આટલે સુધી જશો (અપવાસો કરશો) એવું નહોતું ધાયું.’ પાટણવાડીઓ ઘીના ડાઘા કાઢી આપે છે, ને અહીં સોરઠીઓ લુંટારો શરમાઈ જઈ ઉભરાતો સૌ ભાટીઆઓને રણને સામે પહોંચાડવા જાય છે.

જેરામભાની મહાંધ

બાળક રતનશીએ દીલ્લ આ દૃશ્ય એક વેપારીની વીરમૂર્તિને ખડી કરે છે. વડોદરા જેવા અડીખમ રાજ્યની શસ્ત્રસજ્જ પલટનોને ભૂંછ નાખી વાઘેરો કિલ્લો સર કરી ખેડા હતા તેવા ધગતા કાળમાં એ જ વિજેતા વાઘેરોને મોઢામોઢ ગાળો ચોડતો ભાટીઓ યુવાન લઘુભા મધ્યયુગની જે માટીનો બનેલો હતો તે માટી વિચારમાં નાખી દે છે. પણ રતનશીભાઈની સાહેદીને સાંભળતા હજી આગળ વધીએ—

મારા દાદા રામજીભા દ્વારકામાં જ રોકાયા, ને એના ભાઈ જેરામભા ખેટ શંખોદ્ધાર ગયા. એણે વાઘેરોની વિરુદ્ધમાં ગાયકવાડી વહીવટનો પક્ષ લીધો. સિપાહીઓને કહ્યું કે ‘તમે ખૂટશો નહિ. ખેટનો કિલ્લો ન સોંપજો.’

સિપાહીઓ:—અમારે આવું શું ?

જેરામભા:—હું સગવડ કરી દઉં, મંદિરમાં તૂટે નથી.

પોતાનાં છોકરાંને શંખનારાયણના મંદિરમાં મૂકી દઈને જેરામભા ખેટનો કિલ્લો ઘેરી લેનારાં વાઘેર-દળોની વચ્ચે, કિલ્લા પર ચડી ‘ખખરદાર ! ખખરદાર !’ એવી હાક દેતા રાતે ચોક્કી કરે, કપાસીઆ અને તેલ સળગાવી કિલ્લા પર દીવા માંડે, કિલ્લા પર વાઘેરો ચડી શકતા નથી, વાઘેરો સમજ્યા કે જ્યાં સુધી જેરામભા છે ત્યાં સુધી કિલ્લો નહિ લઈ શકાય, માટે દ્વારકા જઈ જોવા માણેકને અને રામજીભાને તેડી લાવીએ ને જેરામભાને સમજાવી બહાર કાઢીએ.

જેઘા માણેક ને રામજીભા આગ્યા. નીચેથી કિલ્લાવાસી જેરામ-ભાને સાદ કર્યો: ‘જેરામભા, તું ઊતરી જા.’

જેરામભા જવાબ વાળે છે: ‘ના જેઘા માણેક ! ન ઊતરું. તું બે હજારની ફેજ લાવીને કિલ્લો ભેલે જતી લે. આજી તો હું ઊતરી રહ્યો.’

જેઘા:—જેરામભા, હું તને શરમાવના આગ્યો છું. પછી વેળા નહિ રહે.

રામજીભા:—જેરામ, હવે હુજત ન કર.

જેરામભા:—જેઘાભા, આંઈ મુંકે હકડી બાંધધરી ડિનાં ?’ [તમે મને એક બાંધધરી દેશો ?]

‘કરો ?’ [શું ?]

‘કે કિલ્લામાંના કોઈ પણ આદમી પર અવાજ ન કરવો. બધાને સત્રામન આપ્યા જવા દેવા.’

જેરામભાએ જઈ સિપાહીઓને કહ્યું, ‘હવે બધી શકાશે નહિ. વાઘેરો કાપી નાંખશે. કિલ્લો છોડવો પડશે. ચાલો તમને હું સત્રામન બહાર કાઢી જાઉં.’

સિપાહીઓને લઇને ચુપચાપ નીકળી ગયા. શંખા તળાવની પાસે પહોંચતાં તો બીજા વાઘેરો આડા ફર્યા. કહે કે એક ધીંગાણું તો અમે કરશું; કેમકે આ સિપાહીઓએ અમારા એક આદમીને માર્યો છે.

જેરામભાએ આડો લીટો કરીને કહ્યું: ‘જે આ લીટો વળોડીને તમે આવો તો તમને જેઘા માણેકની આણ ! રણછોડરાયજીની આણ !’

બસ થઈ ગયું. લોહીના તરસ્યા વાઘેરો પાછા વળી ગયા. જઈને તેઓએ જેઘા માણેકને વાત કરી. જેઘા શું કહે છે !

‘હે ભેંણે કુત્તાઓ ! હી કરો કરેતા ! ભજ વિનો.’ (હે દૂતરાઓ ! આ શું કરો છો તમે ? ભાગી જાવ.)

કાળ-નાટકનાં આ દસ્તાવેજ પાનાં તો ઉકેલો વાચકો ! પોતડીદાસ વેપારી ભાડીઆઓની જવાંમદી બોલે છે, સર્વસહિયારી સિપાહી-ગીરીના બોલ. જેરામભાને વાઘેરઘેયાં કિલ્લા પર કપાસીઆના દીવા સાથે પહેરેગીરી કરતો, ‘ખખરદાર !’ શબ્દે રાત્રિનાં તિમિર કમ્પાવતો કલ્પો; ‘કિલ્લો નહિ સોંપું’, કિલ્લેથી નહિ ઊતરું’, પ્રાણુ વહાલા નથી, ઈન્જન વહાલી છે, જોઇએ તો છત્તીને કબજે કરે જોઈએ !’ એ શબ્દો એક હીંગતોળના છે. છેવટે કિલ્લો છોડવાની કબૂલાત આપે છે, પણ કેવી શર્તે ? પોતાના શબ્દના કતખાર પર જેઓ અણખૂટ્યા ઊભા હતા તે સર્વ કિલ્લેદારોનો વાળ પણ વાંકો ન થવો જોઇએ એવી શર્તે.

તેની સામે વાઘેરોની નીતિ નિહાળો : પોતાના જાણુનો જન લેનારા સિપાહીઓમાંથી એક જનના બદલામાં પાંચપચાસના પ્રાણુ માગવાની, કે વગરપછે શરણાગતો પર તૂટી પડવાની અર્વાચીન યુદ્ધક્રિયા ત્યાં નહોતી. માગણી તો હતી ‘એક ધીંગાણું’ કરી લેવાની : સામી છાતીએ આરી જવાની.

આડો એક ધૂળ-લીટો થાય છે; સરદારનાં ને પ્રભુનાં બે સમોવડ મનાતાં નામોની દુહાઈ દેવાય છે; રક્તપિપાસુઓ પાછા વળી જાય છે. ઓ માનવીઓ ! સરખાવો તો ખરા, ને પછી કહો, પૈસાને-બસ ફક્ત પૈસાને માટે જ ગાયકવાડની કુમકે પહોંચનાર વિદેશી મંદિર-ભંજકોનાં બેશુમાર દળકટકમાંથી એક જાણુ નીસરણીએ ચડ્યો તેના કીર્તિલેખ છાજે ? કે આ જોઈએ ? જેરામભાનો ? રામજીભાનો ? કે આ દુહાઈનો ધૂળ-લીટો ભાળી પાછા વળી જનાર સાધારણ વાઘેર યોદ્ધાઓનો ?

ખેર, રતનશીભાની સાહેદીને અજવાળે આપણે આગળ ચાલીએ. શસ્ત્રસરંજામવિહોણા રંક વાઘેરોના બળવાનો ભયાનક અંજામ ચોથે જ દહાડે આવી ઊભો રહે છે ! ટાંચણુ બોલે છે કે—

હથિયાર ન છડ્યું

‘ચાર દિવસે સાત આગબોટ દેખાણી સમીઆણીની દીવાદાંડી પાસે, ત્રણ દેખાણી નાની ખાડીમાં. વાઘેરોએ હાથ કરમાણીશા પીરની જગા પાસે જઈ નાની તોપો વજોડી. સામા મોટા ગોળા આવ્યા.

વાઘેરો બોલી બિઠ્યા: ‘હે ભેંણે! હેડે હેડે જે તો વદાડ ન વે.’
(આવડા આવડા તોપગોળા ફેંકવાનો તો કરાર નહોતો થયો !)

જત્રી બોટમાં બેસીને આગબોટવાળાઓ પાણી માપી ગયા. એક સ્ટીમર હડમાનદાંડીથી આવી, ગોળા વજોડ્યા.

રાધુ શામજી નામે ભાડીઓ, અંગ્રેજી બોલી બાણે, તેણે ગામને બચાવ્યું. વાઘેરોને કહ્યું: ‘વઠી કરીએ.’

વાઘેરોએ ઘોળો વાવટો ચડાવ્યો. દરિયાઈ ફેજનો ક્રેપ્ટન આવ્યો. જુદા વાઘેરોને એની પાસે લઇ ગયા. ક્રેપ્ટને કહ્યું: ‘કદમમાં હથિયાર મૂકા ને કિલ્લો સોંપો.’

વાઘેરોએ જવાબ વાળ્યો: ‘હથિયાર તો ન છડ્યું. હીં કિલ્લો સોંપી ડ્યું.’ (હથિયાર નહિ છોડીએ. આમ ને આમ કિલ્લો સોંપી દઈએ.) ગોરા શેનો માને ? એણે તો હલ્લો કીધો.

રૂની મક્કીઓની આડશવાળી, કાઠા પાસેની એક ગલી હતી. ત્યાં ખાડા કરી ચાર વાઘેર બિભા રહ્યા. એમાંથી બે જણ બીના. એને બીજા બેએ કહ્યું: ‘હે ભેંણે! મૂરતમેં જ માડો વેણુ! ભજી વીનો.’ [ફિટકાર છે. મૂરતમાં જ મોળી વાણી! ભાગી જવ]

બે ગયા બે બિભા રહ્યા. પાંચસો ગોરા સોલ્જરો બેટકાંડે બિતર્યા. કાંડે પથ્રુ સોલ્જરોની ચોક્કી બેઠી.

બે વાઘેરોએ રૂની મક્કીઓમાં તોપ ગોઠવી. તેમાં કચ્છી ઢીંગલા ભર્યા હતા. તોપ દાગી. કિનારે બિતરેલા હતા તેમાંથી પચીસ સોલ્જરોને ધાયલ કર્યા, ને બે વાઘેરો પાંચસો સોલ્જરોની ફેજમાં ઠેકી પડ્યા.

સાંકડે રસ્તે એ એ જણાએ ૩૦-૪૦ માથાં કાપી બાકીનાને પાછા કાઢ્યા.

સોલ્જરોએ ફેર (ફાયર) કર્યા, બન્ને વાઘેરોને ચાર ચાર ગોળી વાગી. એક ખડ્ગાસ. એવ લાશોને વાઘેરો ઉપર (કિલ્લા પર) લઇ ગયા.

સોના માટે મંદિર-ધ્વંસ

રાત પડી, સોલ્જરોની ફોજે હલ્લો કરી કિલ્લે સીડી માંડી. કિલ્લાના પહેરા પર એક વાઘેર છાકરો. એણે સીડી મંડાયેલી દીડી, ખૂમ પાડી. દેવો માણેક દોડ્યો, એણે ખુરમા પર ચડીને સીડીના આંવાને ધકકો દીધો. સીડી પટકાઇ, લેફ્ટીનેન્ટ પડ્યો.

પણ દેવો સીડીને હડસેલવા જતાં એની છાતી દીવાલ બહાર ઊંચી નીકળેલ તેથી ગોળીઆરથી વિધાઈ ગઈ. કિલ્લા પરથી બીજા વાઘેરો પાણુ નાખવા મંડ્યા. (આપડા ! દારૂગોળાવિહોણા !)

દેવાને અને બીજા એ મુએલા વાઘેરોને કિલ્લા પર ઘી તથા રૂંધી દેન દેવાયું. બાકીના વાઘેરો ભાગી છૂટ્યા બાલાપુર તરફ.

ભાટીઆ જેરામ આણુંદણ અને રાધુ શામળ બીકના માર્યા લાંડકમાં પેસી ગયા હતા તે બહાર નીકળ્યા. જુએ તો વાઘેરો ભાગી ગયેલા. બન્ને જણા સાહેબની પાસે ગયા. બન્નેને આવડે જાલીને ઉપાડ્યા. ગોરાએ કિલ્લો સર કર્યો. ત્રણ કલાકમાં મંદિરોની મૂર્તિઓ ઉડાવી જવાની મહેતલ આપી. પણ દરમ્યાનમાં ગોરાએને સોનાનો એક લાટો જડ્યો. ગોરા સમજ્યા કે મંદિરોમાં સોનુંજ ભર્યું હશે ! એટલે દેરાને સુરંગે ઉડાડ્યાં, દેરાંના ભુક્કા થયા, લૂંટ ચાલી, દારૂ દિંચાણા, ચકચૂર થઈ ગોરા નીકળી પડ્યા. રસ્તે જેને દેખે તેને ગોળીએ મારે, ફૂતરાંને પણ.

ગોરા કપ્તાન આવીને દારૂડિયા સોલ્જરોને સોટીએ મારી પાછા લઇ ગયો.

પછી તો જોધા માણેક બહારવટે નીકળ્યો. એ બહારવટાંની રોમાંચક કરુણ કથા મેં બહારવટીયા ભા. ૨ માં કરી છે. તેમાંનો આ કિસ્સો રતનશીભાઈ પાસેથી સાંપડ્યો છે—

જોધાને જોવાના કેડ

બાર્ટન સાહેબની મડમ, નામે મેરી. જોધાને જોવાનું એને બહુ મન. રામજીભાને કહ્યું. રામજીભા કહે કે ‘સાહેબને પૂછા. એ હા પાડે તો દેખાડું.’

સાહેબે હા પાડી.

રામજીભા કહે છે કે ‘ન પકડો તો ભેટાડું.’

કે ‘ભલે’

રામજીભાએ જોધાને કહેવરાવ્યું : ‘સારું થાય તેવું છે. માટે આવો.’

આવ્યો રાતે.

મડમ કહે : ‘ના, સાહેબની કચેરીમાં ન લાવશો. વખતે દગો થાય. બહાર લઇ જાવ.’

ગામ બહાર સીમમાં જોધા માણેક રામજીભાને અથમાં ઘાલીને મળ્યા. બોલ્યા : ‘રામજીભા ! જીરે જીરે મિથ્યા સી પાણુ. પાંકે ભરેસો તો ન વો.’ (જીવતે જન્મારે મળ્યા ખરા આપણે. મને તો ભરેસો નહોતો.)

સાહેબને મળ્યા. સાહેબે કહ્યું કે ‘હું બહારવટું પાર પડાવું પણ મારે જોધા માણેકને નજરકેદ રાખવા પડશે.’

જોધા કહે ‘રામજી શેડ જમીન થાય તો હું નજરકેદ રહેવા કબૂલ છું.’

સાહેબ:-હું લાચાર છું. એવો કાયદો નથી, બાકી રાજની રીતે નજરકેદ રાખું.

રામજીભા કહે 'જેઘાભા, ચાલ્યા જવ.'

સાહેબે જવા દીધા. ગયો. 'કાડીનાર ભાંચુ'. પછી તો મુઝો તેનું બયાન તો સો. બ. ભાગ બીજામાં આપ્યું છે.

તે પછી એક દી—

'જેઘા માણેકની દીકરી નામે ગગીબાઈ. પડછંદ. બહુ રૂપાળી. પોલીટીકલ એજન્ટ કીટીન્જ સાહેબે જેઘાની વહુઓને પૂછ્યું, 'મહારાજ ખડેરાવ ગાયકવાડ સાથે દીકરીનું સગપણ કરાવીએ તો વાઘેરોનો પ્રશ્ન સરસ રીતે પતે ને વળી બાઈના પેટના બહુ જોરાવર પાકશે.'

બાઈઓએ ખુલાસો ન દીધો.

આખરે એક દિવસ, વાઘેરોનું બહારવટું નિર્મૂલ બન્યા પછી, રામજીભાના કહેવાથી ગાયકવાડે જેઘા માણેકની બેઠે સ્ત્રીઓને રૂ. ૩૦-૩૦ ની જીવાઈ બાંધી આપી, ઘર ચણાવી દીધાં, વાડી દીધી.

ઢેઢ મૂરૂ ટાપુ

ત્રણેક કલાક ધારાવાહી રહેલી રતનશી ડોસાની કથા અહીં ખતમ થઈ. એ સમાપ્તિભાગને સહન કરવા માટે જે વજ્રહૃદય જોઈએ તે મારામાં નહોતું. બળવાની લીલાભૂમિ નિહાળી, થાનકો જોયાં, સમુદ્ર-કાંઠો જોયો, એ કાંઈથી જળજંતુઓએ કસબ કરેલા નાના પાણુકા અને જળ-ઝાડવાંનાં ડાંબળાં વીણ્યાં. પંજા પીર, સુણી-મેહારના કુંગરા નામનું બે ખડકાનું જળતીર્થ, જ્યાંથી વાઘેરો વગર વહાણે ઊતરી ગયા તે શંખોલીઓ કાંઠો, કયુ નામનો બેટ, માનમરોડી ટાપુ, ધબધબા ટાપુ, સાવઝ ટાપુ, લેકામૂરડી ટાપુ, એ દૂરદૂરથી દીઠાં. પ્રથમ આરંભડા ગામથી મજવામાં બેસી બેટમાં ગયો ત્યારે જળમાં ઊભેલા સાતમૂરૂ, પારેવો ને ઢેઢમૂરૂ નામનાં બેટડાં પણ જોયાં. ઢેઢમૂરૂ નામ અર્થપૂર્ણ છે. બેટ શંખોદારની એ છેલ્લામાં છેલ્લી અણી : ઢેઢ લોકોને ખુદ બેટની ધરતી પર પગ મૂકવાની મનાઈ હતી મંદિ-

રેના માલિકો તરફથી ! અસ્પૃશ્યોએ તો દેવની ઝાંખી એ ઢેઢમૂર નામના ખડક પરથી જ કરીને પાછા વળવાનું હતું. જેઓએ દેવને આટલા બધા આલસછેટીઆ બનાવ્યા તેઓ આખરે શું કમાયા ? ગોરાઓના હાથથી મંદિરોનો સુરંગ-ધ્વંસ ! દૈવી ન્યાયને ચોપડે તો પાપપુણ્યનાં ચક્રવર્ધિ બ્યાજ ચડે છે. પણ આ પ્રારબ્ધ-લેખાં સમજાતાં નથી એટલે જ આ દેવમંદિરોના રક્ષકોએ હજુ તો પાંચેક વર્ષ પર અસ્પૃશ્ય—સેવક ઠક્કરબાપાને ગોમતીસ્નાન કરવા નહોતું આપ્યું.

‘હું પંદર વર્ષની હતી’

બેટમાં રતનશી શેઠ મળ્યા, તેમ આરંભડામાં દાદીમા મળી ગયાં. મને ઓખામંડળમાં લઘ જનાર શ્રી ભૂપતસિંહભાઈ વાઢેર (તે વખતે ભાવનગર રેલ્વેના ગાર્ડ) હતા. ઓખામંડળના જમીનધણી બે : વાઢેરો ને વાઢેરો. બેઉને ગાયકવાડે જીવાઈદારો બનાવી દીધા. આ ભૂપતસિંહભાઈનો પણ જીવાઈભાગ હતો. દર વર્ષ ચડત જીવાઈ લેવા પોતે આરંભડે જાય. ત્યાં વાઢેર દરબારોના ગઢમાં પોતે મને લઘ ગયા અને એક નેવુંક વર્ષનાં રાજપૂતાણી દાદીમાની સામે લઈ જઈ બેસાડ્યો. વાઢેર-બળવાનાં સગી નજરનાં આ બીજાં સાક્ષી દાદીમા બોલતાં ગયાં ને હું ટાંકતો ગયો—

‘અમારા વઢવા રાણા સગ્રામજી સં. ૧૮૦૦ પૂર્વે થઈ ગયા. એમની બેટમાં ગાદી. દરિયાનાં વહાણ લૂંટે. એક વાર એક સાહેબનો ખરજો લૂંટી એમાંથી સાહેબની મઢમને લઈ ગયા, બેન કરી રાખી. પછી અંગ્રેજોની ચડાઈ આવી. મઢમને પાછી લઈ ગયા, અને સગ્રામજીને પકડીને સૂરતમાં રાખ્યા. પોતે ફળફૂલનો જ આહાર કરતા. મઢમના જ કહેવાથી એમને ગોરા પાછા આંહીં મૂકી ગયા. આરંભડામાં જ એ ગુજરી ગયા.

‘એના અબેસંગજી. એની પછી જલમસિંગજી. વાઢેરોએ રાજપાલટો

કર્ચો તે વખતે તેમણે આવીને જલમસિંગજીને કહ્યું કે ‘ચાલો, તમને ખેટની ગાદી અપાવીએ. એમાં રાતના લવાયા રમે. વાઘેરો જોવા ગયા. એટલે જલમસિંગજી, પુંજેજી વગેરે ભાગીને નગર ચાલ્યા ગયા.

‘આંહીં મનવારો આવી. લડાઈ ચાલી. હું પંદર વર્ષની હતી. પરણીને આવ્યાં બેજ વર્ષ થયા હતાં. મેડી ઉપર બિભી રહીને હું લડાઈ જોતી હતી. ધરતી ધણેણતી હતી. બિચારા વાઘેરો પાસે તોપો નહોતી.

‘અમે તો ટાંકાંની અંદર પડીને મરી જવાનું નકકી પણ કરેલું (કારણ ? કારણ કે ગોરા બિતરીને શું ન કરે !) પણ નાગરેચી (કચ્છ)થી જલમસિંગજીના સસરા ચાંદોભાઈ, દીકરીના સમાચાર પહોંચી જવાથી આવી પહોંચ્યા. સરકારને ખબર દઇ કહેવરાવ્યું કે આવીને વાવટો ચડાવી જવ ! પછી માંડવી અંદરનું એક ભાંગલ વહાણ જે સમું થવા અહીં આરંભડે આવેલ તેમાં અમને ખેસારીને લઈ ગયા. વહાણ ભાંગલું હતું, વચ્ચે વહાણમાં પાણી ભરાયું, તોફાન બિપડ્યું, પણ ખારવાઓએ અમને બચાવ્યા. બે છોકરાં મરી ગયાં.’

સામે જ દેખાતા ખેટ શંખોદ્ધાર પરનો અંગ્રેજ—વાઘેર સંગ્રામ જેણે મેડીએ ચડીને નજરોનજર જોયો હતો, જેવાં સાહેબની આ પ્રાપ્તિ વિરલ કહેવાય. એ બન્ને સીધાં સાહેબો આ જગતને છોડી ગયાં છે. મને સંતાપ થાય છે કે હું આ દાદીમા અને રતનશીભાની પાસે વધુ દિવસો કેમ ન રોકાયો ! પ્રશ્નો પૂછી પૂછી અન્યથા અપ્રાપ્ય એવી લકીકતો હું કઢાવી શક્યો હોત. પણ આપણાં જીવનમાં ધર નામે એક બંદીખાનું છે. ધરસંસાર એ એક સોનાની શૃંગખલા છે. ગળામાં એક રસી પડી છે. રસીનો એક છોડો પકડીને ગૃહજીવનનો મોહાસર ખેડો છે. જરાક દૂર જાઓ ત્યાં રસી ખેંચાય છે. સ્વ. ટાગોર જેને ‘ધરજાડા’ કહી ઓળખાવે છે તે બન્યા વિના સાહસ શું ? સાહિત્યનું સર્જન શું ?

આ ‘ધરજાડા’ સાહસશ્રુદ્ધિની શું એકલા વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં કે

વિજ્ઞાનશોધમાં જ જરૂર પડે છે ને સાહિત્યમાં નહિ ? વાણીજ્યાપાર એ શું આરામખુરસીની વસ્તુ છે ? એથી કદાચ ઊલટુંજ છે. વાણી તેજ પકડતી નથી કરણ કે વાણીને આપણે ધરના એકાદ શીતળ સુંવાળા ખૂણામાં મેજ કે ગાદીની જોડે ઝકડી રાખી છે. શારદાનું વાહન મોર કે હંસ છે તે એકજ વાત આપણે વીસરી બેઠા. ગામલાગોળ સુધીનાં પર્યટનોથી મોરલા ને હંસલા સંતોષાતા નથી. મોરનાં અને હંસનાં મહોદયનોને ભૂલી જઈ હું ઝટપટ આગગાડી પકડી પાછો પળ્યો; અને આખામંડળથી જનમનગર સુધીના એ જાડેજ બોલીના જે સંસ્કારો મને રતનશીલાએ પાયા હતા તેના પ્રતાપે દ્રેનમાંના એક યુદ્ધ કાંટીઆ મુસાફરના આ બોલ મીઠા લાગ્યા—

જેગી તા હિન જુગળ, ખાય ખનૂ ને ખીર;
રાતજે ચડી સુવે પલંગ મથે, રિંજે તા ચોવાય પીર;
હિન ઓદતળ વીર, ઉદેસી અગે વિયા !

૨

જે બાયે તું જેગી થિયે, તો દિલમેં ધૂંધ ધુપાય;
હર કાયાજી કીનરી, મીંજ તનજ્યું તંદુ પાય;
મુંજ સ્વામીડા ! સૂર વળય, કડે ઈંદાં કાપડી.

હુંગર મથે વીલડી, તેંજ સોભાનીલાં પૂલ;
કોઇ કાણું કોઇ કોજડો, કોઇ માણુક તુલ.

પરક્રમ્માનો પહેલો પોરો

કડીનો મહારરાવ

યુરોપના અનેક દેશોમાંથી નાસતા બળવાખોરો ખ્રિસ્તને ખોળે શરણું મેળવતા. સોરઠદેશે પણ મહાન રાજસત્તાઓના બહારવટીઆને ઓશીકું આપ્યું કહેવાય છે. મુગલ શાહખદા દારા શિકોહને કરાળકાળ આલમગીરથી સંઘરનારો મીતીઆળાનો કિલ્લો આજે જોભો છે. દારાએ શસ્ત્રો ધડવા ત્યાં લોઢાં ગાળ્યાં હતાં તેવું ત્યાંનાં લોક, હજીયે ખોદાઇ નીકળતો ખેરીઓ બતાવીને ખોલે છે. સમ્રાટ અકબરશાહનો બળવાખોર ગુજરાતનો છેલ્લો સુવ્રતાન વીર નહન મુઝફ્ફર પણ સોરઠમાં જ સંઘરાયો અને એને ખાતર ભૂયર મોરીના ભયાનક સંગ્રામમાં કાઠિયાવાડના કલૈયા રાજપુત્રો ને બુઝરગો તોપે ઝુંકાયા. એવો ત્રીજો બંડખોર હતો કડીનો મહારરાવ. મૂળ તો ગાયકવાડ કુળનો જ કુમાર. કડી પર સૂમાગીરી લઇને આવ્યો. પ્રજાને સુખી કરતો ને પોતે રંગ-રાગ માણતો. એવો તો બળવાન બની બેઠો કે વડોદરાને ‘દિરંગીની ફોજ’ લઈ કડી પર બિતરવું પડ્યું. વિક્રમશાળી મહારરાવ જુદામાં દીપતો છેવટે નાહો અને સોરઠદેશમાં બિતર્યો તેની એક સાહૈદી મારા ટાંચણમાં પડી છે:—

‘કળમેદર ને કાટીલું બે ગામ : તેના ધણી ઓધડ ને માત્રો :
જખ્ખીનો મહારરાવ પાલખીમાં : પાલખીને ભોમ ઉપાડ્યે આવે : વાંસે
વિકોબાની ફોજ.

‘કડી મેલીને ઓળે આળ્યો છું : છે તો દરિયા સામાં પાણી, પણ બે દી થાકે છે.’

ઓઘડ-માત્રો કહે : ‘રો’. અમારાં માથાં પડ્યા પછી તમે વિડોબાના હાથમાં આવશો.’

વિડોબાએ બાતમી મેળવી. ફોજ લઈને વિડોબા કળમેદર ગયો. આઠ દિવસ કમળાના કુંગર માથે ધીંગાણું રહ્યું.

છેવટે થાકેલા કાડીએ કહ્યું : ‘મહારરાવ, ભાગો.’

‘શી રીતે ભાગું ? મને તો મહાની માફક ભોમ ઉપાડ્યે આવશે.’ જખ્મી મહારરાવે જવાબ વાળ્યો.

‘કાંઈ વાંધો નહિ. તમારો મિયાનો મોખરે, વાંસે કાડી ને એની વાંસે ફોજ વિડોબાની.’

વિડોબાના સૈનિકો દૂકડા આવી જાય ત્યારે વારને હાકલવા ઓઘડ-માત્રો પોતે પાછા ફરે, હટાડીને પાછા મહારરાવ ભેળા થઈ જાય.

થોરડી ને આદસંગ સુધી એમ ત્રણયાર ધીંગાણું કરી કરી મહારરાવને બચાવ્યા.

વિડોબાની ભેળો ઝર ગામનો કાડી દરબાર માણુશીઓ હતો, કે જેના બાપ ભોજવાળાને વિડોબાએ હાથીને પગે બાંધીને ચીરેલ.

માત્રાએ ચારસો થોડે વિંટાયેલ વિડોબા ઉપર બરછીનો છૂટ ધા કર્યો. વિડોબાની કાતસૂરીએ અડીને બરછી જમીનમાં ગઈ.

એટલે તરવાર વાપરીને માત્રે જેતમાલ જમાદારને કાંટે ધા કર્યો. માણુશીઓ ઝર વાળો થડમાં જ હતો. એણે ધા કર્યો માત્રા ઉપર. બરછી ન વાગી, પણ માત્રાએ માણુશીઆને ભાળ્યો એટલે કહ્યું—

‘હું તારા બાપુનું વેર લઉં છું, ને તું મારે માથે ધા કરજ ?’

આઠ દિવસ સુધી કેડ ચાચખીના કુંગર સુધી મહારરાવનો બચાવ

કરતા કરતા પહોંચાડયા. પછી મલ્હારરાવ ઓઘડ-માત્રાને કહે કે
'તમે નાસી છૂટો. મને મારશે નહિ, તમને તો મારશે.'

'અરે ના, ના, તો તો કરી કમાણી ધૂડ ને! મારો વિચાર તો
તમને બરડે ને ઠાંગે કુંગરે લઈ જવાનો છે.'

(પછી મલ્હારરાવનું શું થયું તે વિશે ટાંચણ ચુપ રહીને
આગળ ચાલે છે.)

પરીક્ષા થઈ ચૂકી

માત્રાવાળાને દીકરો નહિ. ઓઘડને બે દીકરા. ભાગતાં ભાગતાં
બહારવટામાં દસ વરસ થઈ ગયાં. માત્રો કાપો. (શાકયો.) ચામડાંનાં
પખાંમાં (પડાવમાં) કુટુંબ લઈને સંતાઈ ગયાં.

ઓઘડની બાઈ બોલ્યાં : 'આપો પેટખોટા છે. અમારું પણ
નિકંદન કાઢશે!'

માત્રાએ સાંભળ્યું. એણે કહ્યું કે 'તો હું જઈને તરવાર છોડું.'

પોતે જેતપર આવ્યા. કાઠી ડાયરાની સત્રાહ લીધી. ગયા અમરેલી.
છડીદારે જઈને વિડોબાને ખબર આપ્યા. : 'સાહેબ, માત્રો નાજાણી,
હાલરીઆનો ધણી, આવ્યો છે તરવાર છોડવા.'

વિડોબા બથમાં ધાલીને મળ્યા. કહ્યું કે 'તારા હજાર ગુના માફ.
પણ હું માત્રાવાળા ! આદર્સીંગ પાસે તમે મને બરછી મારી તે
ઓળખીને કે ન ઓળખતાં ?'

માત્રો : -જે ઓળખ્યા હોત તો તમે જીવતા ન જાત. એવી
મારત કે ઓલ્યે પડખે વેંત નીકળત.

વિડોબા પાસે રહેનારો જેતમજ નામનો માણસ બોલ્યો, 'સાહેબ,
ઈ કાઠી કૂતરાંની જાત છે.'

માત્રો ઉભો થઈ ગયો : સાહેબ, આ રજપૂત અમને કાઠીને

કૂતરાની જાત કહે છે. પણ આ પટસાળ છે, હુકમ કરો, જો મને જોતમાલ મારે તો કાઢી એટલા કૂતરા, ને જો હું એને મારું તો કાઢી સાવજ.

વિડોઆ:—માત્રાવાળા, તું સાવજ ખરો. પાંચસો ઘોડાં વચ્ચે મને બરછી લગાવી, હવે વળી પરીક્ષા શી !

ફિરંગીઓને ઉતારવાનું મહાપાપ

‘ફિરંગીઓની ફેજ’ને ઉતારવાનું મહાપાપ આ ટાંચણમાં ડાલે ડાલે ડોકાય છે. ગાયકવાડે પોતાના દુલ્લા મહાવરાવ પર ગોરાં કટોકે ઉતાર્યાં, ઓખાના વાઘેરો ઉપર પણ કંપની સરકારનાં સૈન્યોને નિમંત્ર્યાં, અને એ જ પ્રમાણે કાઠિયાવાડનાં નાનાં મોટાં રાજપૂત રાજ્યોએ ગાયકવાડી ફેજને પાડોશીઓને જેર કરવા બોલાવી. ટાંચણમાં એવો પ્રસંગ મોરબી-માળીઆ વચ્ચેનો આવે છે અને એવા વિવેકબ્રહ્મ સંઘર્ષોની વચ્ચેથી વ્યક્તિગત ગુરાતનનાં છેલ્લાં સોરઠ-તેજ ચમકી ઉઠે છે :—

દોઢસો વર્ષ પર : માળીઆ ઠાકોર ડોસાજીને મોરબી ઠાકોર જિયાજીએ કેદ કરી રાખેલ તે વખતે માળીઆના મિંચાણા સરમાળ લધાણી વગેરે છ જણા મોરબી ગયા, નળ પર થઈ ને મેડીએ ચડ્યા, ડોસાજીના ઓરડામાં જઈ એને ઉઠાડ્યા. કહ્યું કે ‘ચાલો.’

કેદી ડોસાજી કહે: ‘મારાથી ન અવાય. તમે પલંગ ઉંપાડી જાવ.’

ડોસાજી સૂતા હતા તે સહિત પલંગ નીચે ઉતારી, એને ચારે પાથે માટલાં બાંધી, બે કાંઠે પૂરમાં આવેલ મચ્છુ નદીમાં મિંચાણા તરાવતા તરાવતા ડોસાજીને લઈ ગયા માળીએ.

પછી જિયાજી ઠાકોરે દગાખાજ કરી નાગડવાસથી મિંચાણા મુખીઓને ગોઠ કરવા બોલાવ્યા. એંશી જણા હતા તેને રાતે દારૂ ગોસ ખૂબ ખવરાવ્યું, પછી એક મોટો ખાડો કરી તેના ઉપર

પાંદડાં નાખેલ હતા તેમાં એ બેસાત મહેમાનોને નાખી દઈ દારી દીધા. એક જ માણસ અચ્ચે એણે જઈ સરમાળ લધાણીને વાત કરી. સરમાળની ફોજ નીકળી. ગામડાં ઉજ્જડ કર્યાં. મોરખીએ વિદોખાને ઉતાર્યા. માળીઆનો કિલ્લો તૂટ્યો. સરમાળ ધવાયો. એક બાઈ એને સૂડલે નાખી વાંદીએ લમ્મ ગમ્મ. પછી સાંજે થઈને સરમાળ બારવટે નીકળ્યો. મોરખીના પાદરમાં આવી, બાઈએને ભેગી કરીને તેમની પાસે ‘ઠાકાર જિયાજીનો આજો’ લેવરાવ્યો. અર્થાત છાજીઆં લેવરાવ્યાં, અને પછી કોરી કોરી કાપડાની દીધી: ‘ભેણું! હી ગનો. કોરી કોરી આંકે મોઈ ઘીણું, આંચોસી કાપડેજી દિયાંતો. (બહેનો, આ કોરી કોરી કાપડાની દઉં છું.)

(અળખામણા હાકિમની કે પ્રતિસ્પર્ધાની ઠાંઠડી કાઢીને બાળવાનો અર્વાચીન રિવાજ મૌલિક નથી જણાતો ત્યારે તો !)

સરમાળે વાગડ-કાનમેરના કુંગર પર કિલ્લો બાંધ્યો, પાણીનો હોજ રચાવ્યો. ત્યાંથી કચ્છનો મુલક લેવા ગયો. અંજાર માંડવી કબજે કર્યાં. માત્ર ભુજ રહ્યું. રાવ ભારાજીએ સરકારની મદદ માગી. સરકાર હળવદથી રણમાં જાય ત્યાં કાનમેરના કિલ્લામાંથી સરમાળ ને ચાંદોજી (પળાંસવાના) ઊતરીને કાપી નાખે.

પછી ભારાજીએ સરમાળને કહેવરાવ્યું કે નીચે મળવા આવો. ત્યાં લશ્કર ગોઠવેલું. કુંગરથી ઊતરતાં બન્નેને જાણીએ દીધા. ત્યાં બન્નેની ખાંભીઓ છે. દુહો રચાયો ને ગવાયો.

ભારા ! ભૂપ ન મારીએ

ચાંદો ને સરમાળ;

જીવતા હત જમરાજી

તો ફિરંગી દેશમાં ફરત ને.

આત્મવચના નહોતી

ફિરંગીઓ-ગોરાઓ-ખાસ કરીને અંગ્રેજો આ દેશમાં ફરી વળ્યા

તેની શરમ અને વેદના સોરડી લોકજીભેથી વારંવાર ગવાતી રહી છે. ધ્વનિ એકજ બીજે છે કે ભાઈ, આપણે સામસામા ભરી પીત; પણ આ પરદેશી ગોરાને શીદ આપણા બેઝિનાં નખખોદ વાળવા બોલાવ્યો? ઓગણીસમી સદીના સોરડી ઇતિહાસગાનનું એ ધ્રુવપદ બન્યું છે. ગોરી ફોજોથી કે એનાં મહાસંહારક શસ્ત્રસાધનોથી ડરવા ગભરાવાની કે શેહમાં અંજવાની તો આ મુકાબલામાં મરતે મરતે પણ વાત નહોતી કાઢી વ્યક્તિતે. હરએક નાનામોટા બહાદુરે ગોરાની સામે મદાઈનો પડકાર જ દીધો છે. એ પડકારના પડઘા સોરડી કવિતાસાહિત્યમાં પડ્યા છે. મરણાન્તે પણ ગોરાને શરણે ન જવાનો મુદ્દો સચવાયો છે. ગોરામાં મદાઈગી કે ખેલદિલીનું આરોપણ કાઢી ટેકાણે થયું નથી. ‘ગોરો બાપડો શું કરી નાખવાનો હતો!’ અને ‘ગોરાને શરણે ગયા તો લ્યાનત હજો!’ એ બે તેમના યુદ્ધખેલ હતા. ગોરો ફાવ્યો તે તો ઘરના કુસંપથી, કાવાદાવાથી અને સંહારસામગ્રીની સરસાઈથી, એ તેમની નિશ્ચલ માન્યતા હતી. એ દૃષ્ટિએ સોરઠનું જૂનું માનસ નિરાગી હતું. ગોરો ન બિતર્યો હોત તો વ્યવસ્થા કાણુ સ્થાપત, વિદ્યા કાણુ વિસ્તારત ને રેલગાડી તારટપાલ કાણુ ચલાવત, એ અહોભાવના પડદા હેઠળ છુપાઈ રહેલી હિચકારી આત્મવંચના તો તે પછીની નવી પેઢીની પેદાશ છે.

ખડ વાઢનારા

ટાંચણ-પાનું માળીઆના મિંચાણાની એક વધુ વાત આપે છે—

મિંચાણો પરખત જોડો માળીઆનો ગરીબ માણસ હતો. અબુખકર નામનો કોઈ વડોદરાનો માણસ પણ માળીઆમાં રહેતો. બન્ને ગરીબ મિત્રો ઘાસની ગાંસડી વાઢવા સીમમાં રોજ જાય. પાછા આવતી વખત થાકે ત્યારે ગાંસડી નીચે મૂકીને પરખત બોલે કે ‘ભાઈ, ભારી કે પાણુ ઉપાડુ અંધ, હણે પાણુ હન મથે વિયે. હન પાંખ ઘોડા.’ (અત્યાર સુધી આપણે ભારીને ઉપાડી છે, તો હવે આપણે એને માથે ખેસીએ. આ આપણા ઘોડા કહેવાય.)

એમ કહીને ભારી પર બેસે, પછી બેઠે થાકેલા ગરીબો વાતો કરે—

‘ઓ ખુદા, ઘોડા દે!’

‘પણ એકલા ઘોડામાં શું!’

‘ત્યારે?’

‘હું માળીઆનો ઉપરી થાઉં.’

‘ને હું વડોદરાનો ઉપરી થાઉં.’

‘તો તો આપણે લડવાના.’

‘ના, કોણ દઉં છું. હું ફોજ લઈને પાછો વળી જાઉં.’

દૈવને કરવું છે તે બંનેની માગણી ફળી. એકવાર અબુઅકર વડોદરાની ફોજ લઈને માળીઆ પર આવ્યો. પરબત જેડો ફકીર-વેશે છાવણીમાં જઈ જાઝાં વર્ષો પર પરના કોણની યાદ આપી ઊભો રહ્યો. પરસ્પરને ઓળખ્યા. પછી અબુઅકર કાંઈક બહાનું કાઢીને ફોજ ઉઠાવી પાછો ચાલ્યો ગયેલો.

મેઘકંઠીલા પીંગળશીલાલ

ટાંચણમાં એક પુનિત ખાંભી નગરે પડે છે. મારા મુશ્કેલ કહી શકું તેવા, ભાવનગર રાજકુળના દસોંદી સ્વ. પીંગળશી પાતાલાલનો એ સ્મરણસ્થાન છે. અડીખમ દેહના એ મેઘકંઠીલા ચારણનું ગરવું ગંભીર વ્યક્તિત્વ એમણે એકેય કવિતા ન રચી હોત તો પણ સોરઠી જીવનને સમૃદ્ધ કરવા બસ હતું. એમની દિલાવરી, એમનો શેટલો, એમની અખતશત્રુતા, માથું વાઢી લેવા વાંચનારને પણ ખમા કહેનારી એમની મનમોટપ, એની વાતો તો ઘણાંઘણાં હૃદયોમાં સંઘરાઈને પડી રહેશે. એમનાં પ્રબુભક્તિનાં, પ્રેમવ્રણાણુયુક્ત પદો અત્યારે પણ મીરાં નરસિંહ, જીવણુ આદિ સંતોની વાણીની સાથે સ્થાન મેળવી એકતારાના તાર પર ગવાઈ રહ્યાં છે. એ

ભક્તહૃદય ભડ પુરુષ સવારે બપોરે પોતાની ડેલીની ચોપાટમાં બેઠા હોય, હું જઈ ઊભો રહું, જૂની માહિતીઓ માગું તેના જવાબમાં ધનગંભીર કંઠે ‘હા...આ....આ !’ એવો અવાજ કરી, આંખ સંકોડી, યાદશક્તિને ઢંઢોળી પછી વાતો કરે, પોતાના જૂના ચોપડાના ઢગલામાંથી એમના પિતાએ લખેલ પુરાણ અક્ષરોવાળાં ચારણી કાવ્યોની હસ્તપ્રતો વાંચી મને ઉતરાવે, પ્રેતસાહન આપે, પીઠ ચાબડે, એ મનોમૂર્તિ નખશિખ મોજૂદ છે.

એમના પોતાના કુળની તવારીખ પૂછતાં પોતે આ રીતે વર્ણન કર્યું—

અમારા વડવા લાખણુશી કવિ જેઠવા રાજકુળના દસોંદી તરીકે આવેલા તે પાટનગર છાંયામાં રહેતા. એક દિવસ એક નધણીઆતું વહાણુ ઘસડાઇને છાંયાના બારામાં આવ્યું. અંદર ઈંટો ભરેલી. સૌ થોડી થોડી ઈંટો ઘેર લઇ ગયા. દરબારગઢમાં પણ એ ઈંટોથી પાણીઆરાની ચોકડી ચણાઇ. દરબારગઢમાં રોજ પગ ધોતી વખત એ ઈંટોના ચણુતર પર પગ ઘસાતાં ઘસાતાં સોનું ઝબક્યું !

તમામ ઈંટો અંદરથી સોનાના લાટા હોવાનું જણાતાં જેઠવા રાણાએ બધા પાસેથી ઈંટો પાછી મગાવી. લાખણુસી કવિને પણ પાછી આપવા કહ્યું. લાખણુસીભાએ કહ્યું કે ‘મેં તો પાણીઆરં ચણી લીધું છે.’

‘તોય કાઢી આપો.’

‘જેઠવો જીદીને પાણીઆરં તોડશે? તો આ લે તારું આ ધર !’ કહીને ચાલ્યા આવ્યા પોતાના સસરાને ઘેર ગારીઆધાર.

પછી કોણ જાણે શા કારણથી લાખણુશી ચારણુ પોતાના સસરા સામે બહારવટે નીકળ્યા, અને સસરા ગારીઆધારના ગોહિત્ર ઠાકારના દસોંદી હતા એટલે એ બહારવટું ગોહિત્ર ઠાકાર પર પણ ચલાવ્યું.

આપના પાપનું પ્રાયશ્ચિત

એ બહારવટામાં પોતે સુરા મોરી નામના રજપૂતના છ દીકરા

મારેલા. એક દિવસ લાખણસીભાઈ સણોસરા પાસે સાંઢીડા મહાદેવ નજીક સૂતેલા ત્યાં રાજની વાર ચડી પણ સુરો મોરી, કે જેના છ દીકરાનો લાખણસી કવિના બહારવટાએ ભોગ લીધેલો તેણે પોતે જ ચારણની હત્યા લાગશે એવી લાગણી થઈ આવવાથી પોતાની ઘોડી મોખરે કરી, જઈને લાખણસીભાઈ ને જગાડ્યા, ‘ભાગો, આ દ્યો મારી ઘોડી.’

લાખણસીભાઈ:—તારા દીકરાનાં મોતનાં નેવળ મારા પગમાં પડી ગયાં. હું લાખણસી હવે ન ભાગું.

પોતાનો ભાણેજ હતો સાથે, એને કહે કે તું ભાગી છૂટ. ભાણેજ કહે, ન ભાગું. મામો ભાણેજ વારની સામે તરવાર ખેચી ઊભા રહ્યા. વચ્ચે ઊભો સુરો મોરી, વારને કહ્યું, ‘પહેલા મને મારો, પછી ચારણને.’

વારમાંથી બંદૂક છૂટી. સુરાના પગમાં ગોળી વાગી. લાખણસીભાઈ પણ મરાણા. એના બે દીકરાને સુરા મોરીએ પાળ્યા ને ભણાવ્યા.

(પોતાના છ દીકરાનો પ્રાણ લેનારના બે દીકરાને આવું રક્ષણ આપનાર રાજપૂતી સોરઠના પ્રાણભોજ સંભળાવે છે.)

એ બે ચારણો, વળે ગઢવી અને ભાયો ગઢવી ગારીઆધાર છોડી સંવત પંદરમાં ઉમરાળે ઠાકોર વીસાળ ગોહિલ પાસે આવી રહ્યા.

એક દિવસ વીસાળ ઠાકોર ઘેરે નહિ. કાઠીઓએ ધણ વાળ્યું. વળેભાઈ દોડ્યા, હાક મારી કે ‘કાઠી, મેલી દે માલને.’

કે ‘તારાં ચારણનાં બે હોય ઈ લઈ લે.’

કે ‘ના, ના, તમામ પાછાં વાળ. મારો ધણી ઘેરે નથી.’

‘નહિ મળે.’

એટલે વળભાઈ ચારણે ત્રાગા રૂપે ગળે તીર નાખ્યું.

કાઠી લૂંટારો હસીને કહે કે ‘ફિકર નહિ, એટલું વીંધ તો ચારણના ગળામાં હોય !’

જ્યાબમાં ચારણે ગળામાં બરછી પરોવી. પછી પેટ તરવાર નાખી.
દેહ પાડી નાખ્યો.

એ ખાંભી સ્વ. પીંગળશી પાતાભાઈની.

પૂંછ ન મેસાય

નૂતા સાવર ગામના ખુમાણુ દરબારેને ઘેર ~~અમસરો~~ દેશો વાળો
બરોબર બપોરે મહેમાન થયો છે. રોટલા ખાય છે. દરબારને દૂધની
ટેવ છે. પણ બપોરવેળાએ દૂધ ક્યાંથી હોય ?

દેસોવાળો કહે છે : ‘આ ભેંસું બેડી. દોષ હ્યોને !’

‘આપુ ! કટાણે કાંઈ ભેંસું મળે ?’

‘તો પૂંછ મેલીને દોષ હ્યો.’

‘પૂંછ મેલીને’ એટલે કે ભેંસનાં પૃછડાનો છેડો ભેંસના યોનિ-
ભાગમાં મૂકીને. ભેંસને દૂધનો પ્રાસવો મુકાવવાની એ એક ભુક્તિ છે.

ખુમાણુએ ખેદ દર્શાવ્યો : ‘આપ ! કાઠીનો દીકરો, હિંદુનો દીકરો
પૂંછ મેલીને દોયેલું દૂધ ખાય ?’

‘દોષ હ્યો આપણા જણમાંથી કોક.’ એવી સૂચના દેસાવાળાએ
પોતાના જોરના મદમાં પોતાનાં માણસોને આપી, એટલે ઠંડે કલેને
ખુમાણુએ સંભળાવ્યું : ‘ન દોવાય.’

‘કેમ ?’

‘કાંડાં હેઠાં પડે !’

‘હીક તો જોજો, નૂતા સાવરમાં હરણાં બેસારીશ.’

‘હરણાં બેસારીશ’ એટલે ઉજ્જડ વેરાન બનાવીશ.

‘ખુશીથી.’

‘દેસાનું તો દાટણું’ એવું મુલકમાં આહું દેવાતું. એટલે કે દેસો-

વાળો જ્યાં ત્રાટકે ત્યાં દાટ જ વાળી દે.

એક દિવસ એસીતો દેસોવાળો ચડ્યો દોઢ હજારનું કટક લઈ. એમાં ત્રણ આરખોની ખેરખ હતી.

મીર ખોલ્યો : ‘આપ, સાવરને માથે ન જવાય. ઇ પાણી નોખું છે.’

ન માન્યા. ચાલ્યા. આવળની ગીચ કાંટય વચ્ચે આવી. એમાં રસ્તો ભૂલ્યા.

કાંટયમાં વાઘરી ને વાઘરણ કળઓ કરે. વાઘરણે કટકવાળાંને પૂછ્યું : ‘કાંતે માથે જાય છે બાપુ?’ કે ‘જૂના સાવરને માથે. ચાલ, કેટો બતાવ.’

વાઘરી-વાઘરણે કટકને ખોટો રસ્તો ચિંધાડ્યો.

વાઘરણ ચોંકી બિડી. ધણીને કહે કે ‘પીટયા, જૂનું સાવર તો મારું પિયર; છતો આ દાટ વાળી દેશે, ઘોડ, હડી કાઢ જટ.’

અને વાઘરી કળઓ મૂકી, મૂકીઓ વાળીને દોડતો સાવર પહોંચ્યો. કટક અત્રે છે એવી જાણ કરી.

હવે શું કરવું? ગામમાંથી જીવાન મરદો ગેરહાજર હતા.

એક આપો : બુઢો એવો : આગ્યો. જુકિત બતાવી. એક મોટો આવળ કપાવીને એક અંપે આડો બીડી દીધો. ખીન્ને અંપે ગાડાંની હેડ જોઈની દીધી. બુઢા કાડીઓ ગામમાં હતા તેમાંથી અકેક જણ એક એક ગાડા નીચે ખેસી ગયાં. દુકાનો ઉપર બધે બુઢા લપાઈ ગયા : અને એ બધું બતાવનાર મુખ્ય બુઢાએ કટકની સામે જઈ, રાતવેળા આવતા કટકમાં આરખની ખેરખની મશાણ એસવી નાખી.

અંધારામાં જે ધીંગાણું થયું તેમાં દેસોવાળો ભૂડો દેખાઈને પાછો ફરી ગયો.

જીવનું મીઠું લાગતું

ભેંસને પૂંછ મેલીને દોવાની સાદી બાબત પણ જે સમાજમાં સદાચારની વિધાતક ગણાતી હતી તે સમાજની નીતિરક્ષાનો આ પ્રશ્ન હતો; ધણીની ગેરલાજરીમાં એનું ધણુ ચોરાય તે ટાણે આશરાવાસી ચારણને મરી મટવાનું સહે એ સ્વધર્મનો પ્રશ્ન નિહાળો; કોઈ પણ એક દિસો ઉપાડો. એકજ મહાપ્રશ્નનાં એ પાસાં હતાં. માનવી તો તે સમયનો પણ, જીવનને મીઠું ગણતો. શોખને ખાતર એ કંઈ એાછો જ કટકા થઈ જવા નીકળતો ! ધર્મધતા અગર રૂઢ સામાજિક માન્યતા પર એ હારાકીરી નહોતો કરતો. પણ જીવનની મીઠપને ભેરવાદ બનાવી મૂક તેવું કંઈ થતું ત્યારે પછી મૃત્યુથી ચાતરીને લૂખા દિક્કા જીવનને વળગવું એને નિરર્થક લાગતું. જીવનની પાસેથી તો એ માનવી પણ ચારે હાથે મોજ ને મીઠાશ માગતો. જિજીવિષાતા એ પિયુષને ઝીંતનું આ ટાંચણપોથીનું છેડણું પાનું, એક રાજવણ કાઢીઆણી પાસેથી મળેલા સુંગાર-ગીતને જીર્ણવસ્થામાં ય જળવી મેઠું છે. એ પીરસીને બીજા ટાંચણપોથીને વિદાય દઉં છું ને એક પરકમ્મા પૂરી કરું છું

પોપટી રે તોરલો કંથ
કાં રે પોપટ દૂબળો ?

દિવારે રે વનફળ વેડવાં નય
રાતે પોપટ પાંજરે.

હાથણલા રે ! તોરલો કંથ
કાં રે હાથી દૂબળો ?

દિવારે રે દરમાર ઝૂલવા નય
રાતે હાથી સાંકળે.

નાની વહુ રે ! તોરલો કંથ
કાં રે ..ભાઈ દૂબળો ?

દિવારે રે ઘોડલાં ખેલવવા નય
રાતે રમે સોગડે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં પંચોતેર પુસ્તકો

લોકકથાઓ

ડોશીમાની વાતો
સૌરાષ્ટ્રની સ્મધાર (ભાગ ૧-૫)
કંકાવટી (ભાગ ૧-૨)
દાદાજીની વાતો
સોરઠી બહારવટીઆ (ભાગ ૧-૩)
સોરઠી સૂતો
સોરઠી ગીતકથાઓ
પુરાતન ગયોત
'રંગ છે ખારોટા!'

લોકગીતો

રઢિયાળી રાત (ભાગ ૧-૪)
ચૂંદડી (ભાગ ૧-૨)
હાલરડાં
ઋતુગીતો

વ્રતકથાઓ

કંકાવટી (ભાગ ૧-૨)

પ્રવાસ

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં
સોરઠને તીરે તીરે

વિવેચન

લોકસાહિત્ય
યુગદંડીનો પંથ-લોકસાહિત્ય
ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય
ધરતીનું ધાવણ
કંકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો

ધર્મિકાસ

એશિયાનું કલંક
હંગેરીનો તારણહાર
મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
સળગતું આયલેન્ડ
ભારતનો મહાવીર પાડોશી
બ્રજ-મિલાપ

છવનકથા

કંકર ખાખા
બે દેશદીપક
દયાનંદ સરસ્વતી

સાહિત્યસર્જનનાં પચીસ વરસ

નવલકથા

સત્યની શોધમાં
નિરંજન
વસુધરાનાં વહાલાં દવલાં
સોરઠ તાસં વહેતાં પાણી
સમરાંગણ
અપરાધી
ત્રેવિશાળ
રા' ગંગાજળિયા
ખીરલાં દ્વાર
ગુજરાતનો ગય (ખંડ ૧-૨)
તુલસી-ક્યારે
પ્રભુ પધાયો

નાટકો

રાણો પ્રતાપ
રાજા-રાણી
શાહજહાં
વઠેલાં

ગીતો-કાવ્યો

વેળીનાં પૂલ
કિલ્લોલ
ગુગવનના
એકતારો
બાપુનાં પારણાં
રવીન્દ્ર-વીણા

વારતા

કુરબાનીની કથાઓ
વર્તમાન યુગના બહારવટીઆ
જેલ એફિસની બારી
પ્રતિમાઓ
પલકારા
મેઘાણીની નવલિકાઓ (ભાગ ૧-૨)
મ.જી.સ. ધના દીવા

લેખસંગ્રહ

વેરાનમાં
પરિભ્રમણ
સાંમેલાના સુર
પરકરમા

સ્વયંસ્કૃતિ વિવેચનશૈલી

એ સેવી હતી તે એક મહત્ત્વની આશા સફળ થઈ છે. યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોએ આ વિવેચનાઓએ લોકસાહિત્યમાં રસ લેના કાર્ય છે. મારી વિવેચનશૈલીને નેમણે સત્કારી છે. એ શૈલી શાસ્ત્રીય છે કે અશાસ્ત્રીય, એ પ્રશ્ન કદી ઉપરિચિત થયો નથી. મારી વિવેચનાઓ ૧૯૨૪થી લખાતી રહી છે. એના વિવેચનદેહ આપોઆપ જ બંધાતો રહ્યો છે. યુનિવર્સિટીની કોઈ 'ધીરીજ' મારા વાંગવામાં આવી નથી. મારા વિવેચના સેવનમાંથી મને જે જે સ્કૃત્તું થયું તે તે હું મૂળ સાહિત્યઓને સુરપટ નેમજ રમખુટ્ટ અનાવવા ખાતર લખતા ગયો છું. પદાવેલી પોપટવાળીનો ભોગ નથી ગળ્યો તે પણ અણનાં પાટ થયા છે. વિવેચ જે અર્થમાં 'ધરતીનું ધાવણ' છે, તે અર્થમાં આ વિવેચનાઓ તબ્બ મને તો 'ધાવણ' કે પેઢ નોપડી છે. વાંચકો પણ એ જ કે એનું સેવન કરે."

૧૯૪૪

'ધરતીનું ધાવણ'ના નિવેદનમાં

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ગો. ઓ. નં. ૬ ૭ ૮ • મું. જ હં - ૧

ગો. ઓ. નં. ૭ ૩ • અ મ ઢા વા ૬

विवेचन संग्रहः।

સાહસાહિત્ય	૨-૮-૦
સાહસાહિત્ય-પ્રાદેશીના પંથ	૦-૧૦-૦
ચારણ અને ચારણી સાહિત્ય	૧-૦-૦
ધર્મશાસ્ત્ર	૩-૮-૦
ધર્મશાસ્ત્ર	૨-૮-૦
કવિ-વસન્તજી માધવજી વ્યાખ્યાના	

[illegible]

વેરાનમાં	૩-૧-૩
પરિશ્રમજ	૩-૦-૩

આમા સેટના આગવંદર કેપિયા . . . પાલનની માફ

 મળવાનું કહેણું

भारती साहित्य संघ लिमिटेड

भी म रा व णि हिं ज • का ल या हे ची • भुं ग छ १
क र ना • डी ज पु न्न नी य • जां धी मा ज • स म्प दा रा द

